

OCHRONA ZABYTKÓW

Nr 1

1994

RADA REDAKCYJNA

prof. dr hab. Janusz Bogdanowski
mgr inż. Jacek Cydzik
prof. dr hab. Olgierd Czerner
mgr inż. Jerzy Jasiuk
prof. dr hab. Alicja Karłowska-Kamzowa
mgr Marek Konopka
dr Artur Kostarczyk
prof. dr hab. Jerzy Kowalczyk
prof. dr hab. Wojciech Kurpiak
ks. dr Andrzej Antoni Luft
mgr Krzysztof Nowiński
prof. dr hab. Stanisław Tabaczyński
prof. dr hab. Jan Tajchman
mgr Tadeusz Zielniewicz (przewodniczący)
prof. dr hab. Zdzisław Żygulski jr.

REDAKCJA

dr Wojciech Fijałkowski — redaktor naczelny
mgr Maria Barbasiewicz — sekretarz redakcji
dr Jerzy Kehl — redaktor

Tłumaczenia — dr Aleksandra Rodzińska-Chojnowska

Adres redakcji: Ośrodek Dokumentacji Zabytków — Wydawnictwa,
00-052 Warszawa, ul. Mazowiecka 11, pok. 17, tel 27-00-38

Skład i druk ARBOR DiG Sp. J., Warszawa, tel 23-82-97

Zdjęcia na okładce:

Lublin, kościół Trójcy Świętej na zamku.
Wnętrze kościoła po pracach konserwatorskich (1917-1923) wg obrazu
K. Wiszniewskiego z 1927 r. (I s. okładki) oraz odkrycie malowideł
wg akwareli B. Kopczyńskiego z 1918 r. (IV s. okładki). Repr. P. Maciuk

szt. 70716

KWARTALNIK 1(184) XLVII WARSZAWA 1994

ARTYKUŁY

- Stanisław Stawicki *Przyczynki do historii ściennych malowideł bizantyjsko-ruskich w Polsce. Technika i konserwacja* 3
- Andrzej Majdowski *Przekształcenia przestrzenne kościoła p.w. ś.w. Aleksandra w Warszawie* 22

KOMUNIKATY I DYSKUSJE

- Jan Tajchman *Ochrona zabytków architektury w świetle przygotowywanych nowych przepisów budowlanych* 36
- Wojciech Fijałkowski *Towarzystwo Opieki Nad Zabytkami — spadkobierca i kontynuator działalności TOnZP* 45
- Jarosław Zawadzki *Zygmunt Gawlik — architekt, artysta, konserwator* 49
- Paweł Kopaczyński
Sławomir Skibiński *Oczyszczanie marmurowej rzeźby z nawarstwień gipsowych metodą elektrodializy membranowej* 55
- Małgorzata Biernacka-Lubańska *Rekonstrukcja wodociągu Trimontium* 59
- Christian Dormoy
Christian Orceł *Datowanie drewna metodą dendrochronologii* 63

KRONIKA

- Prace konserwatorskie w województwie krakowskim w latach 1980-1992 (część I) — Andrzej Gaczoł, Olga Dyba, Maria Majka* 67
- Ochrona zabytków archeologicznych na terenie woj. krakowskiego w latach 1980-1990 — Andrzej Matoga* 104

PIŚMIENNICTWO

- Andrzej Majdowski, „Ze studiów nad architekturą sakralną w Królestwie Polskim” — Tadeusz Polak* 113
- „Zprávy Památkové Péče” 1992 — oprac. Magdalena Gumkowska* 114

ochrona zabytków

no 1

QUARTERLY 1(184) XLVII WARSAW 1994

ARTICLES

- Stanisław Stawicki *A Contribution to the History of Byzantine-Rus' Murals in Poland. Technique and Conservation* 3
- Andrzej Majdowski *Spatial Transformations of the St. Alexander Church in Warsaw* 22

COMMUNIQUEs, DISCUSSIONS

- Jan Tajchman *The Protection of Architectonic Monuments in the Light of New Construction Regulations* 36
- Wojciech Fijałkowski *The Society for the Protection of Historical Monuments — the Heir and Continuator of the Society for the Protection of Monuments of the Past* 45
- Jarosław Zawadzki *Zygmunt Gawlik — Architect, Artist, Conservator* 49
- Paweł Kopaczyński
Sławomir Skibiński *The Removal of Plaster from a Marble Statue with the Membrane Electrolysis Method* 55
- Małgorzata Biernacka-Lubańska *The Reconstruction of the Trimontium Aqueduct* 59
- Christian Darmoy
Christian Orceł *Dating Wood with Dendrochronology* 63

CHRONICLE

- Conservation Work in the Cracow Voivodeship in the Years 1980-1992 (part I) — Andrzej Gaczoł, Olga Dyba, Maria Majka* 67
- The Protection of Archeological Monuments in the Cracow Voivodeship in the Years 1980-1992 — Andrzej Matoga* 104

PUBLICATIONS

- A. Majdowski, „Select Studies on Sacral Architecture in the Kingdom of Poland” — Tadeusz Polak* 113
- „Zprávy Památkové Péče” 1992 — prep. by Magdalena Gumkowska* 114

MINISTRY OF CULTURE AND ART — CHIEF CONSERVATOR OFFICE
HISTORICAL MONUMENTS DOCUMENTATION CENTRE

Stanisław Stawicki

PRZYCZYNNY DO HISTORII ŚCIENNYCH MALOWIDEŁ BIZANTYJSKO-RUSKICH W POLSCE. TECHNIKA I KONSERWACJA

Ścienne malowidła bizantyjsko-ruskie powstałe na terenie Korony i Litwy między przełomem XIV i XV a połową XVI w. zajmują szczególne miejsce w historii sztuki i historii Polski. Ich rola i znaczenie ideowo-artystyczne, a także fascynacja samym zjawiskiem była i jest nadal bardzo duża, mimo że stanowią one grupę stosunkowo nieliczną. Fascynacja ta dotyczy nie tylko strony stylistycznej i ikonograficznej, ale także techniczno-technologicznej i konserwatorskiej, co w naszych rozważaniach ma podstawowe znaczenie.

Trzeba tu podkreślić, że upodobania do sztuki wywodzącej się z kręgu kultury bizantyjskiej wystąpiły silnie z chwilą objęcia tronu przez Jagiellonów i potwierdzone zostały wspaniałymi malowidłami ściennymi, fundowanymi przede wszystkim przez Władysława Jagiełłę, jak również wzmiankami w pismach Jana Długosza, Marcina Bielskiego i Marcina Kromera. Literatura, w której znaleźć można wiadomości jednoznacznie nas interesujące, pojawia się mniej więcej w 1 poł. XIX w., jednakże krótkie informacje o malowidłach bizantyjsko-ruskich odnajdujemy w przekazach historycznych już od momentu ich powstania. Ogólnie można powiedzieć, że zawarte w tej literaturze dane technologiczne i konserwatorskie są raczej przypadkowe, i jako takie stanowią wiedzę wycinkową, choć ze wszech miar godną uwagi. We współczesnych — skądinąd bardzo wartościowych — monografiach i opracowaniach¹ problemy te pozostają na marginesie zainteresowań auto-

rów albo nie są poruszane w ogóle, co jest zresztą zrozumiałe zważywszy, że skupiają się oni przede wszystkim na kwestiach historycznych, artystyczno-stylistycznych i ikonograficznych.

Celem niniejszej pracy jest zaprezentowanie na wybranych przykładach z dostępnego dziś piśmiennictwa wiedzy techniczno-technologicznej i konserwatorskiej, jaką dysponowano od chwili powstania malowideł aż do II wojny światowej, potem bowiem zasady i wymogi konserwatorskie uległy istotnym zmianom i wymagałyby odrębnego omówienia.

Materiały źródłowe

Kościół Św. Krzyża na Łyścu i sypialnia królewska na Wawelu

Najstarszymi i najcenniejszymi przekazami są rachunki podskarbiego królewskiego Hinczki z Przemankowa, które obejmują dochody i wydatki dworu Władysława Jagiełły od 20 czerwca 1393 do 12 lutego 1395 roku². Zawierają one kilkanaście pozycji odnoszących się do ruskich malarzy zdobiących ściany kościoła Św. Krzyża w opactwie benedyktyńskim na Łyścu oraz w sypialni królewskiej na zamku wawelskim. Istotną wartość dla naszych rozważań stanowi dziewięć pozycji, z których pierwsza umieszczona jest pod datą 3 lipca 1393 r., kiedy to zapłacono „za złoto klepane, zwane mianowicie klepane slotto,

1. Por. W. Kochanowski, *Pobazyliński zespół architektoniczny w Supraślu, pow. Białystok*, „Rocznik Białostocki”, t. IV, 1963; L. Lebedzińska, *Freski z Supraśla. Katalog wystawy*, Białystok 1968; S. Makarewicz, *Fundacja i założenia programowe polichromii bizantyjskiej z bazyliki katedralnej w Sandomierzu*, „Studia Theologica Varsaviensia”, R. 13, 1975, nr 2; T. Mańkowski, *Sztuka Ormian lwowskich*, „Prace Komisji Historii Sztuki”, t. VI, 1934-1935; S. Petković, *Nektarij Serb, malarz z XVI wieku i jego działalność w klasztorze w Supraślu*, „Rocznik Białostocki”, t. XVI, 1989; A. I. Rogow, *Freski Supraśla (w:) Driewniterusskoje iskusstwo. Monumentalnaja žiwopis XI-XVIII ww.*, Moskwa 1980; A. Różycka-Bryzek, *Bizantyjsko-ruskie malowidła ściennie w kolegiacie wiślickiej*, „Folia Historiae Artium”, t. II, 1965; też, *Bizantyjsko-ruskie malowidła ściennie w kaplicy Świętokrzyskiej na Wawelu (w:) Studia do dziejów Wawelu*, t. III, 1968; też, *Bizantyjsko-ruskie malowidła w kaplicy zamku lubelskiego*, Warszawa 1983; też, *Program ikonograficzny malowideł cerkwi w Posadzie Robotyckiej (w:) Symbolae Historiae Artium*, Warszawa 1986; J. Siennicki, *Kościół Św. Trójcy w Lublinie*, „Południe”, 1924, nr 1, 1925, nr 2; J. Szczepkowski, *Supraśl i Bazylijski Monaster*, „Ziemia”, t. XVI, 1931, nr 13-14; S. Szymański, *Freski z Supraśla. Próba rekonstruowania genealogii*, „Rocznik Białostocki”, t. XI, 1972; A. Walicki, *Malowidła ściennie kościoła Św. Trójcy na zamku w Lublinie (1418)*, „Studia do

dziejów sztuki w Polsce”, t. III, Warszawa 1930; tenże, *Polichromia kościoła Św. Trójcy na zamku w Lublinie*, „Ochrona Zabytków” 1954, nr 3; A. Wyrzykowski, *Zabytkowe freski w prezbiterium katedry sandomierskiej*, Sandomierz 1934; także w: „Kronika diecezji sandomierskiej”, R. XXVIII [1934], nr 10.

2. F. Piekosiński, *Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388-1420* Rozdział: *Registrum dni Hinczonis vicetbeaurarii ad annum primum sue intromissionis in vicetbeaurariatum videlicet anno domini MCCCXXXIII (w:) Monumenta mediaevi historica*, t. XV, Kraków 1896. Por. też E. Rastawiecki, *Spominki historyczne i artystyczne: Sztuki piękne za Władysława Jagiełły przy schyłku XV wieku*, „Biblioteka Warszawska” t. III, 1852; A. Przeździecki, *Życie domowe Jadwigi i Jagiełły. Z regestrów skarbowych z lat 1388-1417*, tamże, t. IV, 1853; T. Wojciechowski, *Kościół katedralny w Krakowie (rozdział VI)*, Kraków 1900; A. Chmiel, *Materyały archiwalne do budowy zamku*, „Teki Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej”, t. V, Wawel t. II, Kraków 1913; W. Podlacha, *Historia malarstwa polskiego*, Lwów 1913-1914; *Malarstwo średniowieczne*, t. I, s. 88 i 89; F. Kopera, *Dzieje malarstwa w Polsce*, Warszawa 1925-1929; *Średniowieczne malarstwo w Polsce*, t. I, s. 126 i 127; M. Walicki, *Malowidła ściennie...*, s. 3 i 4.

darowane i postane do kościoła Świętego Krzyża na Łyścu — sumę 2 grzywien”³. 25 sierpnia tegoż roku rachunki znów mówią o zapłacie „za złoto zwane klepane slotto — 2 grzywiny” oraz „za glinę czerwoną wystaną wraz ze złotem do Świętego Krzyża na Łyścu — 20 skojców”⁴. W roku następnym zaopatrzone ruskich artystów w materiały malarskie płacąc 16 czerwca „za różnego rodzaju farby zakupione dla potrzeb malarzy do kościoła na Łyścu i za wydatki uczynione przez tychże malarzy w gospodzie — 16 grzywien”⁵, a 12 lipca „za dwa talenty cynobru celem pomalowania sypialni króla JMci na zamku krakowskim — 1 kopę [groszy]” oraz „za naczynia, w których malarze ruscy przechowują rozmaite farby — 1 skojec [i] 14 denarów”⁶. Następnie 16 sierpnia podskarbi Hinczka płaci „za złoto klepane przeznaczone do dekoracji Świętego Krzyża na Łyścu — 2 grzywiny [i] 1 wiardunek”, trzy dni później „za półtora talentu cynobru na pomalowanie sypialni króla JMci na zamku krakowskim — 3 wiardunki”⁷, zaś 26 sierpnia „za cztery funty cynobru w celu pomalowania kościoła Świętego Krzyża na Łyścu — po wiardunku za funt — sumę 1 grzywiny”⁸.

Z rachunków tych dowiadujemy się o niektórych materiałach stosowanych przez malarzy ruskich pracujących na zamówienie Władysława Jagiełły. Były to: złoto w płatkach, glina czerwona, cynober, inne nie wymienione z nazwy barwniki oraz różne naczynia przeznaczone na przechowywanie farb. Te skąpe przekazy potwierdzają w jakimś stopniu naszą wiedzę o technicznych zasadach wykonywania ściennych malowideł bizantyjsko-ruskich oraz świadczą o tym, że pod względem technologicznym (pomijając ich wysoki poziom artystyczny) dorównywały one innym dziełom malarstwa monumentalnego powstałego w kręgu kultury bizantyjsko-ruskiej.

Złoto w płatkach (klepane złoto) produkowano zapewne w krakowskich warsztatach, co świadczyłyby o wysokim poziomie tamtejszego rzemiosła artystycznego. Wszak ta sama księga rachunków dworu królewskiego przekazuje nam imiona licznych osiadłych w Krakowie i zatrudnianych przez króla specjalistów sztuki jubilerskiej i złotniczej⁹. Poza tym w okresie średniowiecza istniało w Krakowie duże zapotrzebowanie — podobnie jak w całej Europie — na złoto w płatkach niezbędne do produkcji obra-

zów tablicowych (niemal bez wyjątku o treści sakralnej), w których tła, nimby i różne detale były bogato złocone¹⁰.

Średniowieczne płatki złota miały grubość od jednego do kilku mikrometrów, były więc mniej więcej kilkunastokrotnie grubsze niż produkowane obecnie¹¹, a jednak w partiach połączonych w malarstwie ściennym zachowały się bardzo skąpo, zaś w Polsce właściwie tylko śladowo. Ulegały one uszkodzeniu wskutek pokrywania malowideł w ciągu wieków tynkami, pobiałami itp., niefortunnych restauracji (odkrywanie spod późniejszych nawarstwień, oczyszczanie powierzchni itp.), jak i osadzania się kurzu i pyłu na złożonych powierzchniach oraz nieostrożnego najczęściej odkurzania. Odpadanie cząstek złota było także wynikiem rozkładu spoiwa przechwytyjącego płatki. W większości przypadków było to lepiszczce zbliżone do dzisiejszego miksionu, który ulegał starzeniu i rozkładowi, ale mogły to być również inne środki klejące, jak np. białko jaja ptasiego lub sok z czosnku¹² — jeszcze bardziej nietrwałe. W takiej sytuacji przekazy mówiące o stosowaniu złota w płatkach są tym bardziej cenne.

Wymieniana w księdze rachunków królewskich *rubrica* oznaczała różne odmiany gliniek czerwonych, bolusów, a niekiedy także ugrów czerwonych, palonych i in. Kolory czerwone stosowano do wykonywania rysunków wstępnych (podrysowania postaci i architektury) bezpośrednio na świeżym tynku oraz pod miejsca przeznaczone do pokrycia płatkami złota.

Stosowanie cynobru wymienionego w rejestrach Hinczki z Przemankowa świadczy o wysokiej randze zawodowej ruskich malarzy. Drogi materiał powierzano tylko dobrym artystom, którzy gwarantowali wykonanie malowideł najwyższej jakości pod każdym względem. Czy był to cynober naturalny (spotykany w naturze jako minerał), czy otrzymywany sztucznie — trudno jednoznacznie odpowiedzieć. Jednak w okresie wczesnego średniowiecza produkcja cynobru z rtęci i siarki była już na tyle rozpowszechniona, że jej technologia mogła być przeniesiona do Polski i w Polsce dobrze znana. Cynober znaleziono w spodnich warstwach malowideł suparskich jako kolor rysunku wstępnego¹³. W sypialni królewskiej na Wawelu mógł być stosowany w war-

3. „item pro auro percusso vulgariter dicto klepane slotto ad ecclesiam s. Crucis in Lissecz dato et misso, summa II marc” — F. Piekosiński, op. cit., s. 156.

4. „item pro auro dicto klepane slotto II marc” oraz „item pro rubrica missa cum auro ad s. Crucem in Lissecz XX sc.” — tamże, s. 164.

5. „item pro coloribus diversi generis iuxta indigentiam pictorum ad ecclesiam in Lissecz emptis, et pro expensis per eosdem pictores factis in XVI marc” — tamże, s. 192.

6. „item pro II talentis cynobrii ad depingendum dormitorium dni Regis in castro Cracoviensis I sexag” oraz „item pro vasis scilicet ollis etc. in quibus colores varii per pictores Ruthenicis servantur I sc. XIV den” — tamże, s. 201.

7. „item pro auro percusso ad decorandum ecclesiam s. Crucis in Lissecz II marc. I fert.” oraz „... pro 1 1/2 talento cinobrii ad depingendum dormitorium dni Regis in castro Cracoviensi III fert.” — tamże, s. 202.

8. „item pro IV libris cynobrii ad depingendum ecclesiam s. Crucis in Lissecz, recipiendo libram per fert. summa I marc.” — tamże, s. 203.

9. E. Rastawiecki, op. cit., s. 559 i 560.

10. Por. J. Nykiel, *Budowa technologiczna obrazów na desce tzw. szkoły sądeckiej z lat 1420-1460*, „Ochrona Zabytków” 1962, nr 4, s. 6-31; tenże, *Budowa technologiczna obrazów tzw. szkoły krakowskiej z lat 1430-1460 malowanych na podłożu drewnianym*, tamże 1969, nr 4, s. 273-283; tenże, *Technologia malarstwa tablicowego Małopolski (1480—ok. 1510)*, tamże 1992, nr 3, s. 201-224 — tam literatura przedmiotu.

11. Por. J. Hopliński, *Farby i spoiwa malarskie*, Ossolineum 1959, s. 206 (wyd. II — 1990, s. 211); T. Sadziak, *Klejowe i olejne prace pozłotnicze*, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków”, seria B, t. LXIX, s. 11-13 i s. 72 oraz przyp. 8 — tam literatura.

12. S. Stawicki, *Technika ściennych malowideł bizantyjsko-ruskich cz. II*, „Ochrona Zabytków” 1971, nr 1, s. 21 — tam literatura; W. W. Filatow, *K istorii tiechniki stiennoj žiwopisi w Rossii (w: Driewnieruskoje iskusstvo. Chudożestwiennaja kultura Pskowa, Moskwa 1968, s. 68 i 80.*

13. S. Stawicki, *Technika...*, s. 9. O zastosowaniu cynobru por. W. W. Filatow, op. cit., s. 66 i 67. O produkcji cynobru mówi Mnich

1. Supraśl, dawna cerkiew bazylianów, „św. Bacchus” (?), 1557. Stan po konserwacji w 1964 r. Fot. J. Szandomirski

1. Supraśl, the former Basilian church, „St. Bacchus” (?) 1557. State after conservation in 1964. Photo: J. Szandomirski

Teofil — zob. *Teofila kapłana i zakonnika o sztukach rozmaitych Ksiąg Troje* (przekł. T. Żebrawski), Kraków 1880, Ks. I, rozdz. XLI, s. 39; Theophilus, *De diversis artibus* (tekst łac. i przekł. ang. C. R. Dodwell) London 1961, Book I, XXXIII, s. 31 i 32.

14. F. Piekosiński, op. cit., s. 207.

15. Tamże, s. 211; por. E. Rastawiecki, op. cit., s. 557 i 558.

16. *Kronika Ławry Supraslskiej* (w:) *Archieograficzieskiej sbornik dokumentow otmosiaszczichsia k istorii siewiero-zapadnoj Rusi*, t.

stwach wierzchnich w celu uzyskania szczególnych efektów barwnych dekoracji malarskiej, uległ jednak zapewne szybkiemu zczernieniu, a dekoracja została zamalowana lub po prostu usunięta (zbito malowidło wraz z tynkiem).

Inne barwniki określane są tylko jako *coloribus diversi*, co mogłoby świadczyć o mniejszych problemach związanych z ich nabyciem lub produkcją i ewentualnie kosztami. Ale przekazy mówią przede wszystkim o różnorodności tych barwników, co zapewne oznaczało niezbędny ich zestaw ilościowy i jakościowy, typowy dla tzw. palety ściennej.

Istnieje wreszcie pozornie mało znaczący zapis o zakupie różnych naczyń na przechowywanie farb. Chodzi tu o farby w stanie ciekłym, a nie pigmenty (suche barwniki w proszku), które nabywano, transportowano i przechowywano w woreczkach skórzanym. Odpowiednie przyrządzenie i przechowywanie farb do malowania w specjalnie zakupionych naczyniach — zapewne o zwanym czerepie i glazurowanych, a więc nie nasiąkliwych — zapobiegało marnotrawstwu drogich materiałów i umożliwiało korzystanie z nich w odpowiednio dłuższym i dowolnie wybranym czasie. Było to niezwykle dogodne nie tylko z punktu widzenia malowania w technice freskowej, pozwalało też na posługiwanie się określonym zestawem niezmiennych farb, z których metodą etapową (poprzez nakładanie kolejnych warstwek farby) i graficzną budowano bizantyjsko-ruskie malowidła.

Prace na Łyścu i w sypialni królewskiej na Wawelu trwały mniej więcej od początku lipca 1393 do końca września 1394 r. i prowadzone były przez wieloosobowy zespół, w którym wymienia się „*Władycze i innych malarzy ruskich*” (*Wladicze cum aliss pictoribus Ruthenicis*)¹⁴. Musiały one przebiegać sprawnie i satysfakcjonować króla, skoro powracający w ojczyście strony artyści hojnie zostali wynagrodzeni¹⁵.

Poza rejestrami wydatków Władysława Jagiełły nie ma żadnych innych przekazów źródłowych o dekoracji malarskiej w sypialni królewskiej ani śladów jej zachowania na zamku. Los malowideł w kościele na Łyścu przypieczętował pożar, który w 1777 r. strawił opactwo.

Cerkiew bazylianów w Supraślu

Przekaz źródłowy odnoszący się do ławry suprańskiej i prowadzonych tam prac nad wyposażeniem wnętrza cerkwi p. w. Zwiastowania NM Panny ma formę kroniki¹⁶. Fragmenty zredagowane w języku ruskim zawierają *Opis rzeczy i sprzętów suprańskiej cerkwi klasztornej zebrane... przez archimandrytę Sergieja Kimbara w 1557 roku*¹⁷. W rzeczywistości jest to szczegółowy zestaw wydatków na obrazy, sprzęty liturgiczne, różne rodzaje wykonanych usług

IX, Wilna 1870. Pełnego zestawienia dokumentów źródłowych dokonali dwaj XVIII-wieczni kronikarze: wicewikariusz suprański — M. Radkiewicz oraz bp Lewiński, natomiast fragmenty kroniki ukazały się wcześniej — por. Modest archimandryta, *Dokumienty otmosiaszczijesia k istorii supraslskago monastyria*, „Wiesticznik Zapadnoj Rossii” 1867, god. V, Knizka VIII, t. III, otdiel I. 17. *Kronika...*, s. 49 i d.; Modest..., s. 49 i d.

— m.in. na wyroby ze srebra, złocenia, tkaniny itp. Natomiast o znanej (istniejącej obecnie we fragmentach ściennej dekoracji malarskiej) kronika właściwie milczy, jeśli nie liczyć dwóch krótkich wzmianek. Oto one: „*Najpierw wymalowaniem pięknym świętej cerkwi i ołtarzy*” oraz „*Na początku wymalowano cerkiew świętą i ołtarz, a wydano na to półtora set groszy litewskich, oprócz strawy i podarków*”. W innym jeszcze miejscu mówi się, że „*Serbinowi Nektarijowi malarzowi za deesis ciepłej cerkwi dano 6 kop groszy i złoto cerkiewne*”¹⁸.

Wymieniony tu „*Serbin Nektarij malarz*” jawi się jako główny autor malowideł ściennych, wiadomo bowiem, że twórcy ikonostasów byli z reguły także twórcami ściennych dekoracji malarskich. Ewentualna tożsamość Serbina Nektarija — twórcy malowideł supraskich — z Serbinem Nektarijem — autorem *Tipika*, czyli słynnego zbioru technicznych zasad malarstwa bizantyjsko-bałkańskiego — ma wielkie znaczenie dla historii monasteru i jego kontaktów z czołowymi ośrodkami kręgu kultury bizantyjskiej¹⁹. Należy wszelako podkreślić, że aczkolwiek analiza tynków przyrządzanych pod te malowidła wskazuje na zastosowanie przepisów technologicznych zawartych w *Tipiku*, bezpośredniego związku między nimi nie ma — jak wiadomo *Tipik* najprawdopodobniej nie powstał ani w Supraślu, ani w ogóle na terenie Korony lub Litwy.

Zamek w Witebsku

Wiek XVI przynosi nam jeszcze krótki, i niewiele zresztą mówiący, opis zamku witebskiego zawarty w *Kronice* Macieja Strykowskiego. Z opisu tego dowiadujemy się, że „...*miął dwie żenie Olgerd, a obiedwie Rusce, pirwszą xiężnę Witebską Uljanę... i której ja obraz tymi oczyma widział po staroświecku roku 1573 malowany wespół z Olgerdem mężem na zamku Witebskim wyszłym w cerkiewce staroświeckiej drzewianej na podmurzu*...”²⁰.

Ogólnikowe wiadomości, jakie przedostały się do naukowej literatury o „*średniowiecznej greckiej dekoracji zamku Witebskiego*”²¹ są po prostu nieściste i sugerują istnienie malowideł ruskich (czego nie można wykluczyć, ale nie sposób też udowodnić), podczas gdy w *Kronice* mowa jest tylko o zauważonych przez Strykowskiego w drewnianej cerkiewce portretach księcia Olgerda i jego żony Julianny. Podana data odnosi się do pobytu kronikarza na zamku witebskim, gdzie pełnił on w tym czasie służbę wojskową, a nie do czasu powstania tych i ewentualnie

innych jeszcze malowideł współczesnych Olgerdowi (zm. 1373).

Kościół katedralny w Sandomierzu

Przeglądając *Acta Actorum Capituli Sandomiriensis ab Anno 1581*²², zauważamy w nich szereg wzmianek, krótkich sprawozdań z obrad oraz zaleceń kapituły dotyczących ściennych malowideł bizantyjsko-ruskich znajdujących się w dawnej kolegiacie sandomierskiej (od r. 1818 katedrze), które świadczą o niewątpliwym szacunku dla zabytku wywodzącego się przecież z innego kręgu kulturowego i reprezentującego zupełnie inny ryt w chrześcijaństwie. Na przykład protokół wizyty kanonicznej bpa Bernarda Maciejowskiego, rozpoczętej 20 marca 1604 r., przekazuje zalecenia, aby „*Dach w wielu miejscach zaciekający naprawić. Ściany w chórze z kurzu oczyścić nie uszkodziwszy starożytnych malowideł, a w nawie wybielić*...”²³. Chodziło oczywiście o chór mniejszy wraz z licznymi malowidłami, czyli prezbiterium, które, tak jak i nawa, zagrożone było infiltracją wilgoci przez nieszczelne pokrycie dachowe.

Ale w aktach kapituły spotkać można także świadectwa niewłaściwego rozumienia sztuki bizantyjsko-ruskiej. W latach 1646 i 1647 ufundowano obrazy sztalugowe i zawieszono je w prezbiterium na zapewne mocno już zabrudzonej ściennej dekoracji, którą w pozostałych miejscach pobielono wapnem lub pokryto nowym tynkiem. Protokół wizytacyjny bpa Piotra Gembickiego z maja 1652 r. zawiera „*pochwałę*”, „*że kolegiata sandomierska pięknem, splendorem i kultem Bożym przewyższa inne Bazyliki w Królestwie*”²⁴.

Główny dramat przeżywa jednak kolegiata 24 marca 1656 r. — Szwedzi wysadzają wtedy w powietrze sandomierski zamek, skąd ogień przenosi się na świątynię, która staje w płomieniach²⁵. Zupełnemu zniszczeniu ulega pokrycie i więźba dachowa, zaś silnemu uszkodzeniu sklepienie w nawie i prezbiterium, które mimo to zachowuje jeszcze znaczne fragmenty malowideł. W sprawozdaniach kapituły z 2-11 listopada 1656 r. czytamy, że „*Dach na kolegiacie spalił się, ściany jak węgiel okopcone*”²⁶. Ale już w kilka lat później pod datą 9 września 1664 r. mówi się: „*Postanowiono obelić chór mniejszy, pozostawiając starożytne malowidło, którego uszkodzenia biegły malarz naprawi*”. Łaciński tekst zalecenia kończy się jednoznacznie uwagą: „...*i aby w całości została zachowana starożytność tego rodzaju obrazów*”²⁷. Rok później kapituła powtarza tę samą myśl: „*Malowanie mniejszego chóru rozpocząć w lecie, nie kasu-*

18. *Kronika...*, s. 49 i 52; *Modest...*, s. 49, 50 i 55.

19. Traktat i problem tożsamości jego autora wymagają nadal oddzielnych i bardziej wyczerpujących studiów — por. N. J. Petrow, „*Tipik o cterkownom i o nastiennom pismie episkopa Nektarija...*”, „*Zapiski Impieratorskago Russkago Archeologičeskago Obszczestwa*”, t. XI, Nowaja sierija, S-Pietierburg 1899, s. 1-51; S. Petković, op. cit., s. 293-319; S. Stawicki, *Czy Nektarij autor „Tipika” był twórcą malowideł supraślskich*, „*Biuletyn Historii Sztuki*” 1972, nr 1, s. 30-35; S. Szymański, op. cit., s. 176-180; A. I. Rogow, op. cit., s. 344 i 358.

20. M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszyskiej Rusi. Wydanie nowe, będące dokładnym powtórzeniem...* z r. 1582, t. II, Warszawa 1846, Księga XII, s. 58.

21. M. Walicki, *Malowidła ścienne...*, s. 8.

22. J. Wiśniewski, *Katalog pralatów i kanoników sandomierskich od 1186 do 1926* (cz. I, dalej cyt. *Katalog...*) tudzież *Sesje Kapituły Sandomierskiej od 1581 do 1866 r.* (cz. II, dalej cyt. *Acta...*), Radom 1928.

23. J. Wiśniewski, *Acta...*, s. 28.

24. Tamże, s. 64.

25. J. Wiśniewski, *Katalog...*, s. 10.

26. „*domus Dei per conflagrationem denudata et super carbones denigrata*” — J. Wiśniewski, *Acta...*, s. 72.

27. „*ut minoris chori dealbatio fiat locaque deteriorata ad proportionem antique pictural imaginem reformatur et in toto antiquitas imaginum bujusmodi conservetur*” — tamże, s. 81.

Materiały przyczynkarskie

Zamek w Trokach

Zwiedzając w 1822 r. zamek w Trokach Wincenty Smokowski opisał szczątkowo już tylko zachowaną ścienną dekorację malarską (pod względem treści niezupełnie czytelną) oraz wykonał inwentaryzację rysunkową dwunastu fragmentów malowideł. Pisze on m.in., iż „o samych malowidłach śmiało wyrzec można, że były malowane na świeżym tynku (al fresco)... W lat 150 czy później były przez mniej biegłą rękę odnawiane...”³⁹. Stan zachowania budowli i malowideł musiał już wtedy być bardzo zły, skoro dowiadujemy się, że w czasie oględzin „... nagle bryła gżemu z wierzchołka wieży urwała się i z wielkim gruchotem na gruzy tuż przy mnie upadła”⁴⁰.

Postępujące zniszczenia malowideł trockich potwierdza kilkanaście lat później Władysław Syrokomla, który pisze: „Dzisiaj tynk poodpadał, deszcz oplókał farby, tak że ledwie kilka pojedynczych rysów pędzla gdzie niegdzie można dostrzedz”. I dalej powiada, że „Obraz Najśw. Panny, którego nie dostrzegł p. Smokowski, a który w naszych oczach wraz z tynkiem spadł z wysokości trzech sążni i potłukł się na najdrobniejsze okruchy...”⁴¹.

Powyższe uwagi należy rozpatrzeć w kontekście wnikliwszej i obszerniejszej analizy dokonanej przez Jerzego Hoppena na początku lat trzydziestych XX wieku. Hoppen kwestionuje opinię XIX-wiecznego malarza i grafika twierdząc, że „Smokowski myli się, określając polichromię, jako wykonaną al fresco”⁴². Jednocześnie uważa on, że „Barwiki lżejsze... jako trwalsze i łatwiej rozpuszczalne, przeniknęły głębiej w tynk i zachowały się częściowo”⁴³. Wreszcie, w oparciu o wrażenie optyczne, dochodzi do wniosku, że „charakter układania się farby pod pędzlem w miejscach gdzie się ono zachowało, najwięcej zbliżony jest do specjalnych kleistych właściwości białka jajecznego. Wskazywałoby to, że technika malowideł była temperowo-jajeczna”⁴⁴.

W dyskusji o malowidłach trockich na XXIV posiedzeniu Sekcji Historii Sztuki w Wilnie Stanisław Lorentz wysunął tezę o „technice podwójnej: wierzchniej temperowej na freskowej”. Na tymże posiedzeniu L. Ślodziński zakwestionował jednak takie rozwiązanie techniczne ze względu na rzekomo małe prawdopodobieństwo występowania techniki freskowej na północno-wschodnich terenach konkludując, że „Raczej należałoby tu widzieć rodzaj rozwodnionej tempery, mającej właściwości przenikania tynkowego podkładu”⁴⁵.

Powyższe, co najmniej dyskusyjne zdania, wynikały nie tylko z braku dokładnej analizy dekoracji zamku trockiego oraz niezbędnej wiedzy o malowidłach bizantyjsko-ruskich, ale także z braku dostatecznej znajomości ściennych technik malarskich w ogóle. A ponieważ dekoracja ta nie istnieje⁴⁶, niemożliwością jest również skonfrontowanie z nią wypowiedzi Hoppena i wystąpienia dyskutantów. Wydaje się, że tendencyjna skądinąd Cesarska Komisja Archeologiczna z Petersburga w tym wypadku była najbardziej wiarygodna — działający w niej malarz W. W. Griaznow zapewne nie mylił się podkreślając bizantyjsko-ruski charakter malowideł trockich⁴⁷. Zaś bizantyjsko-ruski charakter znaczy tyleż, co wykonanie malowideł — w podstawowym zakresie — w technice freskowej.

Malowanie w tej technice może utworzyć warstwę malarską o wyraźnej grubości, przypominającą nawet technikę temperową lub inną podobną. Natomiast barwniki zdolne „wsiąknąć” w podłoże to te, których średnice ziaren są zdecydowanie mniejsze od 0,5 mikrometra. Ponieważ w każdej niemal farbie — także i tej wchodzącej w skład palety ściennej — znajduje się pewna niewielka ilość cząstek środka barwiącego o takich wielkościach, podłoże wapienne będzie się lekko barwiło wskutek przenikania do tynku najdrobniejszych ziarenek pigmentu. Ilość „wsiąkającej” farby jest oczywiście znikoma i nie ona stanowi o istocie techniki freskowej. Stąd uwaga Hoppena, że „ocalałe resztki tej polichromji nie są, ściśle biorąc, samymi obrazami pierwotnymi a tylko ich śladami” jest słuszna i zrozumiała⁴⁸.

Najprawdopodobniej czynniki atmosferyczne, o których wspomina także Syrokomla, zniszczyły warstwę malarską, obnażając lekko zabarwiony tynk oraz „... pracę przygotowawczą malarza... szkicowanie, w ogólnych zarysach sylwet postaci, wykonane miękką kredką czerwoną, lub przez wydrapywanie w tynku konturów ostrym narzędziem”⁴⁹. Przytoczone tu uwagi Hoppena o budowie malowideł trockich pokrywają się z receptami techniczno-technologicznymi oraz naszą wiedzą na temat wielu znanych z autopsji malowideł bizantyjsko-ruskich, w tym także powstałych w Polsce.

Należałoby jeszcze wspomnieć co wiadomo o samym tynku. Oto co pisał na ten temat Hoppen: „Polichromja zamku wykonana była na tynku wapiennym, na jego wygładzonej powierzchni. Ostatnią tę warstwę, grubości pół centymetra — a czasem mniej — z czystego wapna bez piasku, albo miejscami z drobną domieszką, odnajdujemy wszędzie... Powierzchnię tę, która jest bardzo gładko wyprawio-

39. W. Smokowski, *Wspomnienia z Trok w 1822 r.*, „Athenaeum”, t. V, Wilno 1841, s. 179.

40. tamże, s. 166 i 173.

41. W. Syrokomla, *Wycieczki po Litwie w promieniach Wilna*, t. I, Wilno 1857, s. 93 i 94.

42. J. Hoppen, *Malowidła ścienne zamku trockiego na wyspie*, „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historji Sztuki”, t. II, z. 1-4, Wilno 1935, s. 234.

43. Tamże, s. 230.

44. Tamże, s. 238.

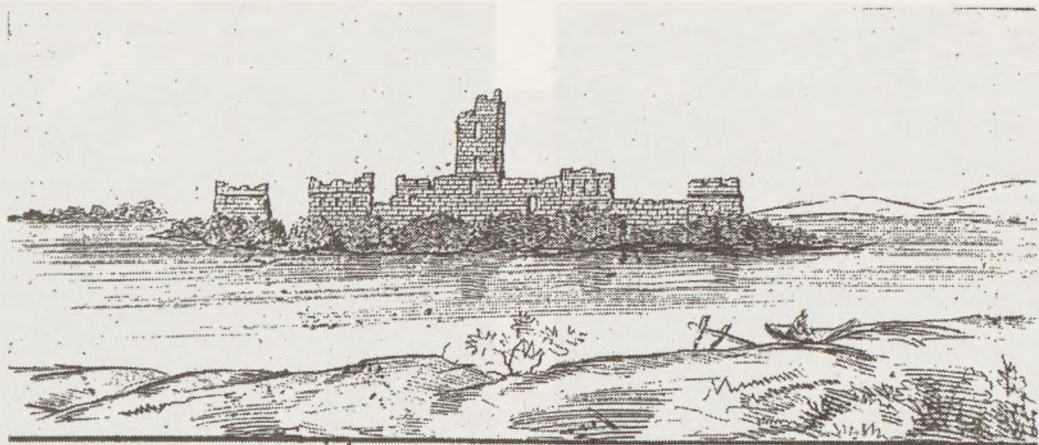
45. *Sprawozdania...*, tamże, s. 316 i 317.

46. Obecnie zachowały się tylko fragmenty tynków, niektóre z nich — znajdujące się w glicach okiennych — noszą ledwo widoczne zarysy postaci.

47. J. Hoppen, op. cit., s. 234 i 235.

48. Tamże, s. 229. Z opinią tą zgadzam się na podstawie autopsji dokonanej w maju 1994 r.

49. Tamże, s. 230. Taki mniej więcej stan malowideł, powstały wskutek różnorodnych uszkodzeń, można zaobserwować we wszystkich dekoracjach bizantyjsko-ruskich w Polsce.

2. Troki, ruiny zamku na wyspie oraz 12 fragmentów malowideł w sali południowego skrzydła. Rys. W. Smokowskiego z 1822 r. wg „Athenaeum” 1841, t. V

2. Troki, ruins of the castle on an island and 12 fragments of paintings in a chamber of the south wing. Drawing: W. Smokowski 1822, according to „Athenaeum” 1841, vol. V

3. Lublin, kościół Trójcy Św. na zamku, wewnątrz z 1852-1853 r. wg „Albumu” K. Stronczyńskiego (VI, tabl. 4). Neg. w Gab. Ryc. BUW
3. Lublin, the castle church of Holy Trinity, interior from 1852-1853, according to „Album” by K. Stronczyński (Atlas VI, table 4). Negative in Gab. Ryc. BUW

ną, wygładzono, zdaje się, nie filcem... jak to czyniono na Rusi, ale miękkim szerokim pendzlem o długim włosiu, albo pękiem szmat”⁵⁰.

Z powyższego opisu wynika jasno, że tynk polichromii trockiej był dwuwarstwowy. Obróbce ostatecznej (starannemu wygładzeniu) poddana została warstwa wierzchnia (*intonaco*, czyli antyczne *opsis*), która posiadała ponad wszelką wątpliwość przewagę spoiwa wapiennego nad wypełniaczem albo w ogóle czyste wapno. Gładzenie powierzchni istotnie wykonywano delikatnymi szmatkami i odpowiednio garbowanymi skórąmi. Według *Hermenei* Dionizjosa *opsis* gładzono narzędziami do tynkowania (odpowiedniki kielni i packi) i zapewne także tzw. mozaikowymi kamykami (kostki z kamienia naturalnego, glazurowanej ceramiki, szkła itp., służące do układania mozaik).

Jerzy Hoppen podtrzymuje opinię o bizantyjskim charakterze malowideł ściennych w zamku trockim i zaleca nawet, że „byłoby bardzo wskazaniem zasięgnąć zdania pracujących tam [w lubelskim kościele Trójcy Św. i kolegiacie wiślickiej — S. S.] przy restauracji artystów, jak prof. Makarewicz, w jakim stopniu

50. Tamże, s. 229 i 239. I w tym wypadku zgadzam się z Hoppenem co do dokładnego gładzenia *opsis*, być może właśnie „pękiem szmat”, o czym w odniesieniu do rosyjskich malowideł pisze W. W. Filatow, op. cit., s. 60.

4. Lublin, kościół Trójcy Św. na zamku, wewnątrz wg „Albumu” A. Lerue'go z r. 1857 (Poszyt III, tabl. 2). Repr. P. Maciuk
4. Lublin, the castle church of the Holy Trinity, interior according to „Album” by A. Lerue 1857 (fasc. III, table 2). Repr.: P. Maciuk.

bliskie jest pokrewieństwo techniki malarskiej w dekoracji lubelskiej lub sandomierskiej — z trocką”⁵¹.

Kościół zamkowy w Lublinie

Około r. 1825, w czasie przebudowy zamku lubelskiego, pokryto najprawdopodobniej także nowymi tynkami kościół Trójcy Św. — zarówno na zewnątrz, jak i wewnątrz. Słuch o zdobiącej go wspaniałej dekoracji bizantyjsko-ruskiej zaginął. Na pierwszy ślad istnienia malowideł — zresztą mało konkretny — wpadł Kazimierz Stronczyński, który w ramach specjalnej delegacji rządowej przygotował *Opisy zabytków starożytności w Gubernii Lubelskiej przez Delegację wysłaną z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa w latach 1852-1853 zebrane...* Senator i zasłużony badacz kultury polskiej sprawozdaje, że we wnętrzu kościoła Trójcy Św. „...widać nie staranne, ale niezawodnie pierwotne malowidło różnokształtne gotyckie okna wyobrażające; odpadła warstwa późniejszego zabielenia pozwala jeszcze widzieć malowidła na ścianach i sklepieniu zbyt to jednak małe próbki, aby można było odgadnąć przedmiot, który przedstawiać miały...”⁵².

51. J. Hoppen, op. cit., s. 238.

52. K. Stronczyński, *Opisy zabytków starożytności w Gubernii Lubelskiej przez Delegację wysłaną z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa w latach 1852 i 1853 zebrane*, rysunkami w 2-ch

A. Troki, zamek na wyspie po odbudowie, sala w południowym skrzydle, ściana południowo-zachodnia z fragmentami oryginalnych tynków pod malowidła, 1410-1470 (?), stan obecny. Fot. A. Szymańska

A. Troki, the castle on an island after reconstruction, chamber in the south wing, south-west wall with fragments of original plaster foundation of paintings, 1410-1470 (?). Photo: A. Szymańska

B. Troki, zamek na wyspie, sala w południowym skrzydle, ściana południowo-wschodnia, widoczne ślady postaci (?) w glifie środkowego okna. Fot. A. Szymańska

B. Troki, the castle on an island, chamber in the south wing, south-east wall, visible traces of figure (?) in the reveal of the central window. Photo: A. Szymańska

C. Lublin, kościół Trójcy Św. na zamku, fragment lewej strony nawy. Odkrycie malowideł wg akwareli B. Kopczyńskiego z r. 1918. Repr. P. Maciuk
 C. Lublin, the Holy Trinity church in the castle, fragment of the left side of the nave. The discovery of murals according to a water colour by B. Kopczyński, 1918. Repr. P. Maciuk.

D. Lublin, kościół Trójcy Św. na zamku, fragment ściany zachodniej nad chórem. Odkrycie malowideł wg akwareli B. Kopczyńskiego z r. 1918. Repr. P. Maciuk
 D. Lublin, the Holy Trinity church in the castle, fragment of the west wall over the choir. Repr. P. Maciuk

ODKRYTE FRESKI
 LUBLIN. KAPŁ. JAGIEŁ. NA ZAMKU.

- BRON. KOPCZYŃSKI, 1918.

Pierwsza uwaga nie ma nic wspólnego z dekoracją bizantyjsko-ruską, natomiast druga pozwala przypuszczać, że były to ślady cennych malowideł. Kilka lat później niemal dosłownie uwagi te powtarza współpracujący ze Stronczyńskim Adam Lerue — rysownik, który zresztą nie wnosi do opisu kościoła Trójcy Św. żadnych nowych danych⁵³.

Dopiero w latach 1897-1899 Józef Smoliński odkrył fragment malowideł na baszcie okrywającej schody wiodące na chór. Warto tu przytoczyć przynajmniej jeden ustęp z opisu Smolińskiego: „Odkryty obraz, a właściwie tablica erekcyjna, malowana jest sposobem freskowym, znanym na Wschodzie już w bardzo odległych wiekach: na tynku wapiennym wyrównano powierzchnię cienką warstwą gipsu i na tem dopiero malowano. Farby są tak silne, że zmyć się nie dadzą: kolory, zwłaszcza zielony, dochował się dotychczas w niezwykłej świeżości... Tło nieba ma kolor ciemno granatowy...”⁵⁴

W opisie odkrytego fragmentu, obok trafnych uwag, istnieje jedna z gruntu błędna. Dotyczy ona warstwy opsis, którą Smoliński mylnie określa jako gips. Ten mylny wniosek wyciągnął on z powierzchniowych obserwacji wierzchniej warstwy tynku (gładkość, duża spójność, twardość itp.).

Problemy technologiczne ani tym bardziej konserwatorskie malowideł lubelskich nie zostały rozwiązane przez sprowadzoną z Petersburga w 1903 r. Cesarską Komisję Archeologiczną, na czele której stali Mikołaj Pokrowski oraz architekt i malarz Piotr Pokryszkin. Ten ostatni odsłonił spod XIX-wiecznych nawarstwień tynkowych część malowideł i zajął się ich oczyszczaniem, ponadto stwierdził występowanie charakterystycznych tynków z wypełniaczem włóknistym, który określił jako konopie, oraz techniki wykazującej „typowe cechy prawdziwych, starych fresków”⁵⁵. Powierzchnia odkrytej przez Pokryszkina polichromii ani metody, jakie stosował nie są znane. Nie znany jest również zakres późniejszych działań Komisji Archeologicznej.

Do zorganizowania już na szeroką skalę prac w kościele zamkowym w Lublinie przystąpiono dopiero w 1917 r. pod kierunkiem Juliusza Makarewicza — zgodnie z ówczesną opinią znawcy ściennych malowideł bizantyjsko-ruskich. Prace odkrywcze i konserwatorskie realizował zespół malarzy z Krakowa: Stefan Matejko (krewny Jana Matejki), Jan Świeży i Władysław Rupa. Wiarygodnym sygnałem o stosowanych przez nich metodach jest krótki artykuł w ówczesnym „Głosie Lubelskim”, w którym czyta-

my: „Prace restauracyjne polegają nie na »przemalowywaniu« a jedynie na »odczyszczaniu« malowideł; miejsca uszkodzone przez nadbijanie są zapelniane specjalnie przygotowywanym kitem a następnie miejsca te są »punktowane« tj. miejsca założone kitem są pokrywane odpowiednim kolorem, łączącym uszkodzone linie rysunku, lecz stare malowidła nie są ruszane, a tylko doprowadza się je specjalnymi środkami do odpowiedniej siły barwnej... praca ta jest nadzwyczaj mozolna... i wymagająca poza artyzmem wykonawców jeszcze nadzwyczajnej wytrwałości, uwagi, cierpliwości i zamilowania. Przez nasycenie tempery składnikami, które ona utraciła, a przez to stała się martwą w kolorze, kolor ten odżywa, nabiera mocy i staje się tak silny jak gdyby był niedawno malowany... Miejsca zupełnie uszkodzone z powodu całkowitego odbicia lub wypadnięcia tynku w czasie owego nadbijania nie są dziś domalowywane a są tylko zatarte”⁵⁶. Według danych zawartych w artykule, który ukazał się 22 października „obecnie... całe prezbiterium jest już zupełnie wykończony i przedstawia się wprost imponująco”⁵⁷. Uwzględniając datę wydania dziennika można powiedzieć, że prace w prezbiterium trwały mniej więcej pół roku. Z listu zredagowanego 8 sierpnia 1917, a odnalezionego w łuku tęczowym kościoła w 1987 r., dowiadujemy się, że stan zaawansowania prac jest „w połowie pracy ukończenia prezbiterium”⁵⁸, co w zasadzie pokrywa się z relacją „Głosu Lubelskiego”. Już w październiku 1917 r. „jest prowadzone odbijanie tynku w nawie”⁵⁹, które jednakże wraz ze wszystkimi zabiegami konserwatorskimi zostaje przerwane — jak należy przypuszczać przez Lubelskie Koło Towarzystwa Opieki nad Zabytkami — i przekazane zespołowi Edwarda Trojanowskiego. Większość prac prowadzonych przez ten zespół przypada na lata 1921-1923, kiedy istnieje już Departament Sztuki Ministerstwa WRO jako główny inwestor⁶⁰.

Dane technologiczne i techniczne dotyczące ówczesnych prac konserwatorskich w kościele Trójcy Świętej na zamku lubelskim są skąpe i nie zawsze zrozumiałe. Dokumentacji konserwatorskiej wtedy nie robiono, ba, istniała raczej tendencja do trzymania w tajemnicy technologii stosowanych materiałów. Choć brak jest bezpośrednich dowodów, można przyjąć, że przy usuwaniu nawarstwień tynkowych stosowano metodę zalecaną przez Makarewicza. Polegała ona na narzuceniu odpowiednio rozrobionego gipsu na tynk, a następnie po związaniu odbiciu go wraz z nawarstwieniem pokrywającym malowidła⁶¹.

osobnych atlasach zawartymi objaśnione, s. 23 i 24 (rękopis w Gabiniecie Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie) — druk: *Opisy zabytków starożytności przez Delegację wysłaną z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa zebrane w Gubernii Lubelskiej w latach 1844 i 1846*, „Dziennik Powszechny” 1863, nr 114.

53. A. Lerue, *Album Lubelskie*, Warszawa 1857, Oddział I, Poszyt III, s. 17 i 18. por. J. A. Wadowski, *Kościoty Lubelskie na podstawie źródeł archiwalnych*, Kraków 1907, s. 67 przyp. 1. Lerue wydając „swoje dzieło” popełnił w znacznym stopniu plagiat, przywłaszczając sobie niemały wkład pracy Stronczyńskiego oraz jego współpracowników: por. T. Rutkowski, *Kazimierz Stronczyński jako inwentaryzator zabytków* (w:) *Kazimierz Stronczyński numizmatyk, sfragistyk i inwentaryzator zabytków*, Łódź 1980, s. 63 przyp. 44.

54. Cyt. za M. Walicki, *Malowidła ścienne...*, s. 87 i 88.

55. F. W. Korallów, *Pamiętnik diewnie-russkoj ikonopisi sochraniszijsia w czasownie Sw. Trojcy goroda Lublina* (w:) *Pamiętna Kniżka Lublińskiej Gubernii*, Lublin 1904, odtąd czwartym, s. 2 i 3.

56. J. P. (Iotrowski?), *Kościół św. Trójcy na Zamku*, „Głos Lubelski” 1917, nr 292, s. 2.

57. Tamże, s. 3.

58. M. Milewska, *Prace konserwatorskie prowadzone przy malowidłach rusko-bizantyjskich w Kaplicy Trójcy Świętej na Zamku Lubelskim*, „Studia i Materiały Lubelskie”, t. XIII, 1991, s. 74 oraz fot. 13.

59. J. P. (Iotrowski?), op. cit., s. 3.

60. J. Siennicki, op. cit., 1925, nr 2, s. 43; M. Walicki, *Malowidła ścienne...*, s. 15 i 16.

61. J. Makarewicz, *Malowidła ścienne, ich konserwacja i restau-*

5. Kraków, kaplica Św. Krzyża na Wawelu, „Modlitwa w Ogrojcu”, 1410. Stan po konserwacji w 1951 r. Fot. E. Rachwał
5. Cracow, the Holy Cross chapel in Wawel Castle, „Prayer in Getbsamene” 1410. State after conservation in 1951. Photo: E. Rachwał

Do kitowania ubytków tynku stosowano jakoby masę przyrządzoną „z żywicy, kredy i terpentyny”⁶², co nie znajduje potwierdzenia w oficjalnych wypowiedziach Makarewicza ani bezpośrednich obserwacjach dokonanych w czasie prac konserwatorskich po II wojnie światowej. Odnośna literatura mówi, że „Malowidła przed punktowaniem były zmywane kwasem octowym”, co z kolei pokrywałoby się z metodami Makarewicza, zalecającego jednak przy ich stosowaniu daleko posuniętą ostrożność⁶³.

Wbrew funkcjonującemu przekonaniu brak jest dostatecznych dowodów na to, że malowidła w Lublinie utrwalone figowym mlekiem (tzw. mleczykiem figowym)⁶⁴. Z innych przekazów wiemy, że „mleczko” — płynna mieszanina o nieznanym składzie — służyło do usuwania pobiał wapiennych, które po zwilżeniu nim jakoby kruszały, odślaniając malowidło⁶⁵. Natomiast jak wynika z relacji „Głosu Lubelskiego”, wzmacniano warstwę malarską pod względem mechanicznym (spójności), przyczepności do tynku (adhezji) oraz optycznym (nasylenia barw) słabą temperą, zapewne jajeczną, o czym jako o metodzie konserwatorskiej mówi sam Makarewicz.

Rozwiązanie artystyczno-estetyczne — dalekie od współczesnych wymogów konserwatorskich — w generalnym założeniu było słuszne. Oto co pisze

racya (w.): *Pamiętnik pierwszego Zjazdu Miłośników Ojczystych Zabytków w Krakowie w dniach 3 i 4 lipca 1911 r.*, [Kraków] 1912, s. 111.

62. J. Siennicki, op. cit. 1924, nr 1, s. 23.

63. Tamże oraz: J. Makarewicz, op. cit., s. 111; R. Leszczyńska, *Działalność konserwatorska Juliusza Makarewicza (Malowidła ścienne)*, „Ochrona Zabytków” 1968, nr 2, s. 32.

64. Wiadomość podana przez M. Walickiego (*Malowidła ścienne...*, s. 15 oraz tamże przyp. 10) nie znajduje potwierdzenia w zamieszczonej przez niego literaturze.

65. S. Makarewicz, *Bizantyjsko-ruska polichromia katedry Sandomierskiej* (praca doktorska 1973 r., mszps w ATK), s. 54, przyp. 88;

na ten temat J. Siennicki: „Z pewnej ilości zachowanych w dobrym stanie punktów określono położenie poszczególnych linii, konturów, oraz płaszczyzn, które zakładano w uszkodzonych miejscach kolorem, odpowiadającym dawnym dobrze zachowanym tonom... Gdy tylko okazała się większa luka, pozostawiano ją bez dopełnienia, aby w ten sposób nie wnieść nowego, indywidualnego pierwiastka do dzieła starego mistrza”⁶⁶. W praktyce realizacji prac artystyczno-estetycznych odbiegały od tak sformułowanego założenia — i to zarówno w zespole Makarewicza, pracującym w prezbiterium, jak i Trojanowskiego, pracującym w nawie. Siennicki jako konserwator lubelski wyraża opinię, że „... w malowidłach nawy... kompozycje nie zostały uzupełnione ani przemalowane. Niestety nie da się tego powiedzieć o prezbiterium i łuku tęczowym, który uległ w wielu wypadkach zniekształceniu. Usterki tych udało się całkowicie uniknąć podczas późniejszych prac, wykonanych przez prof. E. Trojanowskiego...”⁶⁷ Podobnie M. Walicki w odniesieniu do prac przeprowadzonych w nawie mówi, że „Ta pieczołowita, ściśle konserwatorska restauracja, odbiega w sposób korzystny od bardziej efektywnie nazewnątrz przeprowadzonej restauracji prezbiterium...”⁶⁸ W rzeczywistości brak jest jakichkolwiek podstaw do tego, aby wystawiać negatywną ocenę Makarewiczowi, a pochlebnią Trojanowskiemu⁶⁹. Zważywszy zaś, że prace prowadzone przez zespół tego pierwszego były w jakimś sensie pionierskimi, wytyczały bowiem linię postępowania konserwatorskiego, zwłaszcza pod względem artystyczno-estetycznym, należałoby w ocenie dać pierwszeństwo Makarewiczowi.

Jeśli chodzi o wypowiedzi na temat techniki malowideł lubelskich, to są one zróżnicowane, a nierzadko sprzeczne. Smoliński i Korzałow określają ją jako technikę freskową, mając zapewne na myśli malowanie na świeżym, nie związanym tynku. Natomiast autor artykułu w „Głosie Lubelskim” podaje, że ściany malował w r. 1415 temperą nadworny malarz Jagiełły. Również Tomkowicz mówi, że „Malowidła wykonane są farbami alla tempera na wygładzonym gruncie wschodniego opisu...”⁷⁰ Obie wypowiedzi oparte są na wiadomościach uzyskanych od Makarewicza, który mylnie rozumiał technikę bizantyjsko-ruską mówiąc, że „Bizancyum doprowadziło malowanie temperą do doskonałości... Hermeneia podaje nam dokładny opis, jak przyrządzano grunt na murze pod malowanie temperą”⁷¹. Walicki opiera się na wnioskach Cesarskiej Komisji Archeologicznej, według której „... malowidła nawy wykonano na mokrym tynku, odmiennie niż malowidła prezbiterium... te

tenże *Fundacja i założenia...*, s. 130 (14) oraz przyp. 95 — tam literatura.

66. J. Siennicki, op. cit., 1924, nr 1, s. 23.

67. Tenże, tamże, 1925, nr 2, s. 43.

68. M. Walicki, *Malowidła ścienne...*, s. 16.

69. Stwierdzam to na podstawie osobiście prowadzonych prac konserwatorskich w latach 1974-1978. Por. też M. Milewska, op. cit., s. 68, 69 i 75.

70. S. Tomkowicz, *Sredniowieczne malowania ścienne odkryte w kaplicy na zamku w Lublinie*, „Prace Komisji Historii Sztuki”, t. II, 1922, s. XLI i XLII.

71. J. Makarewicz, op. cit., s. 99.

ostatnie wykonano na suchym murze przy czym zastosowano retusze temperowe⁷².

Cerkiew bazylianów w Supraślu

Jeśli chodzi o malowidła supraskie, wzmianki o działaniach konserwatorskich i technice są marginalne, co nie pozbawia ich jednak wartości. Najstarsza odnosi się do 1 poł. XIX w., kiedy to „*Ikostas i ikony malowane na ścianach alfresco odnowiono w 1826 staraniem [opata] Leona Jaworskiego*”⁷³. Na przełomie r. 1852 i 1853 dokonano w Supraślu lustracji cerkwi, o czym protojerej Sitkiewicz pisze następująco: „*Gdy weszliśmy na poddasze cerkwi, zastaliśmy sklepienie pokryte wodą prawie że po kolana. Wskutek tego malowidła freskowe na sklepieniach zostały uszkodzone, co stało się powodem do pobielenia całej cerkwi wapnem*”⁷⁴. W r. 1887, po około ćwierćwiecznym okresie pokrycia malowideł pobiałami wapiennymi, „*zostały odkryte freski przez oczyszczenie i zmycie pokrywającej je pobiałki... Miejsca uszkodzone naprawiono... Malowidłom ściennym i ozdobnym wzorom pozostawiono w większości taki wygląd, jaki ukazał się po ich obmyciu wodą*”⁷⁵.

Inaczej relacjonuje proces odświeżania malowideł Batuszkow pisząc, że „*freski zakryte wapnem oczyszczono suchym sposobem*”. Wrogie stanowisko, jakie przejawia on wobec unitów, łączy z zarzutem pobielenia przez nich całego wnętrza cerkwi wapnem. Niemniej relacje Batuszkowa co do technologii i konserwacji są obiektywne i cenne. „*Dzięki sprawozdaniu — pisze Batuszkow — artysty-malarza W. W. Griaznowa, który dostarczył nam niezbędnych danych o wynikach swych badań — przeprowadzonych w latach 1866, 1886 i 1889 — w dawnej świątyni w Supraślu, mamy możliwość mówić o losach cennego malarstwa ikonowego... Za wyjątkiem kopuły i jednego sklepienia całe wnętrze soboru zostało zamalowane przez unitów wapnem. Przy badaniu kopuły i po zdjęciu ze ścian wapiennych nawarstwień odkryły się freski — niewątpliwie współczesne budowie świątyni, czego dowodzi sam sposób przyrządzenia narzutu, którego dolna warstwa okazała się zmieszana z włóknistymi roślinami i słomą*”⁷⁶.

Najwięcej wiadomości o malowidłach, a jednocześnie krytycznych uwag pod adresem wykonawców prac renowacyjnych w cerkwi przekazał Piotr Pokryszkin, pisząc m.in. „... w tym roku [1910 — S. S.]... malowidła naprawiono bez wiedzy Cesarskiej Komisji Archeologicznej; artysta-malarz Bodalew zadowolając naprawił tylko twarze — ale napisy, partie poniżej głów, draperie przeleciał po konturach i kolo-

rach w pośpiechu, niedbale i niewiernie. Nieodzwoną będzie rzeczą czyścić tę niedbałą i niedokładną restauracją... Kopuła... i ornamenty wokół okien grubo i niewiernie odnowione w krzyczących anilinowych tonach... Nowe, niezręczne poprawki wylizane wyżej — sprzeczne z wyobrażeniami — od razu rzucają się w oczy i oburzają”⁷⁷.

Pokryszkin poczynił także ciekawe uwagi technologiczne: „*Na niektórych nimbach zachowało się złoto, a pod nim widnieje czarnomalinowy ton*”; gdzie indziej mówi, że „*nimby. przyjęły ciemnoczerwony, prawie czarnoczerwony ton*”. W przypisie wyjaśnia to zjawisko następująco: „*W czasie badania przez W. K. Mjasojedowa Spasa — Nieriedickiej cerkwi w Nowogrodzie — dzięki wskazówkom G. O. Czirikowa — wyjaśniono, że minia z czasem czarnieje*”⁷⁸. Minia mogła wchodzić w skład szybko schnącej, płynnej mieszaniny, przyrządzonej zapewne na bazie oleju lnianego, odpowiadającej dzisiejszemu mikstionowi. Na taki odpowiednik mikstionu, którym smarowano żądane miejsce, kładziono płatkę złota.

Kaplica Św. Krzyża na Wawelu

Pierwsza publikowana wiadomość o malowidłach w kaplicy świętokrzyskiej na Wawelu pochodzi z r. 1826, kiedy to rosyjski archeolog i paleograf Piotr Keppen stwierdził, że „*na sklepieniu jednej z kaplic... nad obrazami malowanymi alfresco, jak nasze malowidła korsuńskie, widać rosyjskie napisy...*”⁷⁹ Józef Muczkowski w swej pracy z 1858 zapisał dwie liczące się uwagi: „*Całe kaplice wnętrze pokryte jest malowidłami na tle niebieskim ...*” i dalej „... głowy u wszystkich ze złocistymi na około kręgi, które w wielu miejscach już w kawałkach odpadły, w drugich zaś całkiem znikły” oraz „*W lunecie nad drzwiami widać złociste, w czterech stronach obwodu swego... po trzy promienie mające koło*”⁸⁰.

W artykule opublikowanym w 1860 r. Józef Łepkowski przekazuje m.in. taką informację: „*Malowidła na niebieskim tle, które zdobią wnętrze kaplicy, na pierwszy rzut oka podobne są do malarstwa alfresco — jednak bliżej badane nie wykazują, jako polichromia, tego rodzaju cech*”⁸¹. Jest ona o tyle cenna, że mówi o stanie sprzed restauracji prowadzonej w kaplicy po 1860 r. przez Izydora Jabłońskiego, polegającej w dużym stopniu na przemalowaniu i niezręcznej rekonstrukcji znacznych partii malowideł.

Zasady techniczne ściennego malarstwa bizantyjsko-ruskiego ujął najtrafniej Marian Sokołowski. Po przeszło stu latach — licząc od słynnej wystawy polsko-ruskiej we Lwowie w r. 1885 — jego celne uwagi tym bardziej zasługują na uznanie, że w swej

72. Wyjątkowo podaje tu opinię opublikowaną dopiero po II wojnie światowej — M. Waliński, *Polichromia kościoła...*, s. 184.

73. P. Bobrowskij, *Materiały dla geografii i statystyki Rosji... Grodnieńska gubernija. Czast utoraja*, Sanktpietierburg 1863, s. 1031.

74. Cyt. za N. Dałmatow, *Supraslskij Błagowieszczenskiej Monastyr*, Sanktpietierburg 1892, s. 424 i 425.

75. Tamże, s. 438 i 439.

76. P.N. Batuszkow, *Bieloruszija i Litwa*, rozdz. *Objasnenija k risunkom*, S-Pietierburg 1890, s. 141.

77. P.P. Pokryszkin, *Błagowieszczenszka cierkow w Supraslskom*

monastyrze (w:) *Sbornik Archieologiczeskich statiej podniesieniny grafu A.A. Bobrinskomu...*, S-Pietierburg 1911, s. 232.

78. Tamże, s. 233 i 237.

79. P. Keppen, *Spisok russkim pamiatnikom szluzaszczim k sostawleniju istorii chudożestwu...*, Moskwa 1822, s. 119.

80. J. Muczkowski, *Dwie kaplice Jagiellońskie w katedrze krakowskiej*, Kraków 1858 (także 1859), s. 21 i 22.

81. J. Łepkowski, *Die Heiligengeist- und heil. Kreuz-Capelle der Krakauer Domkirche*, „Mitteilungen der K. K. Zentral-Kommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale”, Wien 1860, t. V, s. 294.

pracy badawczej do dyspozycji miał on tylko jeden zabytek tego rodzaju w Polsce, właśnie malowidła w kaplicy Św. Krzyża, inne dekoracje bowiem nie były jeszcze odkryte. Sokołowski posługiwał się także przekazami pisanyymi jako teoretycznym materiałem wyjściowym i porównawczym, niezbędnym do wyciągnięcia właściwych wniosków. Oto co pisze na temat techniki: „Dekoracje nasze są wykonane w sposób zbliżony do fresku, tj. farbami rozcieńczonymi wodą na wilgotnym, wapiennym i do tego osobno przygotowanym tynku... Mają one cechę rzemieślniczą i musiały być uskutecznione mniej więcej tą samą metodą, którą się jeszcze dzisiaj w klasztorach góry Athos używa... Mistrz nie używa kartonu, ale szkicuje na tynku odrazu kompozycję, oznacza wymiary pojedynczych figur i zakreśla nimbusy koło głów wielkim cyrkiem, na jednym końcu którego osadzony jest pędzel. Pomocnik jego, jeden lub kilku, odpowiednio do wielkości zadania, wypełnia draperiami kontury... nie tykając przytem głów zupełnie... jak jego zadanie się kończy, mistrz wraca do tych samych figur i uwydatnia pędzlem w rękę swobodnie trzymanym... rysy pojedynczych twarzy... inny jeszcze kładzie koło głów i scen napisy... Taką drogą praca zbiorowo i prędko przychodzi do skutku”⁸².

Przeciwną opinię o technice malowideł świętokrzyskich na Wawelu wyraża Feliks Kopera, wykazując zresztą nieznaną sobie problem: „Artyści malowali temperą na podkładzie kredowym czyli farbami tartem i mieszanymi z klejem i białkiem, farby te nadały malowidłom wyrazistość barw”⁸³. W *Dziejach malarstwa w Polsce* w rozdziale *Malowidła ściennie ruskie* omawia on tylko technikę dekoracji sandmierskiej, pisząc zupełnie co innego: „Technika tych obrazów jest freskowa, to jest malowano je na świeżej zaprawie tynkowej farbami mineralnymi rozrobionymi w wodzie. Twarze, ręce i nogi i niektóre drobne szczegóły malowano temperą, tj. farbami suchymi łączonymi klejem i żółtkiem”⁸⁴. Niewątpliwie ta opinia jest bliższa prawdy.

Niezmiernie ciekawa jest praca Alojzego Riegla opublikowana w 1904 r., w której przeprowadził on wnikliwą analizę problemów konserwatorskich występujących w kaplicy Św. Krzyża. Riegl uwzględnił prawdopodobne zmiany w zakresie wystroju malarzkiego w przeszłości, przedstawia sugestie i wnioski oraz ostrą krytykę działań restauracyjnych prowadzonych po 1860 r. przez Izydora Jabłońskiego. Uwagi, które wyszły spod pióra jednego z czołowych znawców zabytków i teoretyków konserwatorstwa w ówczesnej Europie sformułowane zostały w znacznym stopniu przy współudziale czołowych przedstawicieli polskiego świata naukowego i artystycznego (Sokołowski, Tomkowicz, Makarewicz i inni).

Jedną z ciekawszych hipotez wysuniętych przez Riegla było twierdzenie, że „malowidła te już na

długo przed XIX-wiecznym przemalowaniem przeszły restaurację. Tę starszą restaurację musiało zapewne poprzedzić zniszczenie znacznej części tych malowideł najstarszych”⁸⁵. Riegl twierdzi dalej, że dekoracje żeber sklepiennych i częściowo draperie zostały wykonane w technice olejnej — odmiennie niż postacie. Taka sytuacja — konkluduje austriacki uczonec — „zmusza do wniosku, że należy się liczyć z dwiema różnymi restauracjami i według wszelkiego prawdopodobieństwa, tym samym z dwoma różnymi dawnymi restauratorami, z których jeden malował olejno, inny temperą: pierwszy w głównej mierze motywy dekoracyjne, drugi zajął się malowaniem figur”⁸⁶. Riegl przypuszcza, że odnowienie malowideł w kaplicy świętokrzyskiej (być może po pożarze dachu i koniecznej odbudowie) mogło nastąpić jeszcze przed r. 1500 lub wkrótce potem. „Co się tyczy ureszcie relacji między restauratorem malującym olejno a tym temperą, to w rzeczy samej mogę przyjąć — pisze Riegl — że działali oni równocześnie”⁸⁷.

Powyższych twierdzeń i przypuszczeń nie można podważyć, poza mało prawdopodobnym stosowaniem techniki olejnej. Odnawianie malowideł ściennych i tablicowych kręgu kultury bizantyjskiej praktykowane było na ziemiach ruskich i innych, na co mamy niezbitą dowody⁸⁸. Nie można więc wykluczyć, że takie zabiegi — podyktowane okolicznościami — miały miejsce na terenie Polski. Nie sposób jednak przyjąć hipotezy Riegla bezkrytycznie ze względu na ingerencję konserwatorską Makarewicza po r. 1904, nie mówiąc już o niefortunnych działaniach Jabłońskiego po r. 1860. Także rozróżnienie techniki olejnej od temperowej (tłustej ?) — jeśli istotnie one występowały — byłoby zadaniem trudnym, co nie znaczy wcale, że takie badania przy użyciu nowoczesnych metod laboratoryjnych nie powinny być kiedyś przeprowadzone.

Uwagi Riegla na temat działań Jabłońskiego są niezwykle ostre: postępowanie takie nazywa „ciężkim przestępstwem”, a jego samego „szkodnikiem”. Ale wiele jego wypowiedzi wskazuje na to, że świadom jest, iż na polskim gruncie rodzi się nowoczesna myśl konserwatorska. Szacunek dla autentyczności i wierność prawdzie historycznej, a zarazem powściągliwość w usuwaniu rekonstrukcji i uzupełnień, jeśli pod nimi brak oryginału, potępienie wszelkich zabiegów nie liczących się z ratowaniem substancji zabytkowej (tynku, warstwy malarskiej, złocień) oraz jej sztucznego upiększania i odtwarzania (przemalowywanie, rekonstruowanie odbiegające od charakteru i stylu oryginału), zasada jasno określonej linii postępowania konserwatorskiego — oto główne myśli, jakie można prześledzić w pracy Riegla. Jednocześnie widzimy w niej załączki krytyki konserwatorskiej, o której powstanie apelował Józef E. Dutkiewicz i wielu innych badaczy, a która właściwie nigdy się w Polsce nie narodziła⁸⁹.

82. M. Sokołowski, *Rzecz o malarstwie. Obrazy (w:) Wystawa archeologiczna polsko-ruska urządzona we Lwowie w roku 1885*, Lwów 1886, s. 20.

83. F. Kopera, *O malarstwie bizantyjskim w Polsce*, „Polskie Muzeum”, Kraków [1906], R. I., z. VIII, s. 2.

84. Tenże, *Dzieje malarstwa...*, s. 133.

85. A. Riegl, *Die Restaurierung der Wandmalereien in der Heiligenkreuzkapelle des Domes auf dem Wawel zu Krakau*, „Mitteilungen...”, Wien 1904, t. III, szp. 280.

86. Tamże, szp. 281.

87. Tamże, szp. 283.

88. A. J. Uspienski, *Carskie ikonopisy i żywopisy XVII w. Słownik*, Moskwa 1910, s. 35, 83, 147, 313-317; por. S. Stawicki, *Technika...* 1971, 1, s. 20; tenże, *W sprawie techniki malowideł ściennych w cerkwi pw. Św. Jerzego w Tyrnovie*, „Ochrona Zabytków” 1973, nr 2, s. 132.

89. Por. L. Krzyżanowski, *Dyskusja o konserwacji malowideł ściennych*, „Ochrona Zabytków”, 1968, nr 3, s. 76.

Kościół katedralny w Sandomierzu

Rewelacyjne odkrycie malowideł w prezbiterium katedry sandomierskiej w 1887 r. było dziełem przypadku, skłoniło ono jednak władze kościelne i świat naukowy do zajęcia się tym zabytkiem w sposób szczególny, o czym świadczą licznie powoływane komisje i duży rozgłos, jaki nadano całej sprawie.

Początek działań miał miejsce w 1913 r., kiedy to Karol Frycz i Jan Talaga odkryli i oczyścili część dekoracji odpowiadającej jednemu przęsłu. Prace ich wg relacji ks. Rokosznego przebiegały w trzech etapach: „*usunięcie pobiałych wapiennej, narzuconej na obrazy; wymycie wydobytych z pod warstwy wapna malowideł; wreszcie wyretuszowanie ich*”⁹⁰. Ze sprawozdań Frycza dowiadujemy się, że „*Przed odmyciem część niezabielona malowideł wydawała się mało zniszczona i bardzo jednolita w tonie... gdyż nagromadzony brud wypełniał szczelnie... wszelkie rysy, oraz pokrywał plamy z wapna i tynku... Brud ten tworzył jakby delikatną, przejrzystą zasłonę... Po dokładnym wyczyszczeniu chlebem wystąpiły wyraźnie poszczególne barwy i surowa ostrość linii, lecz zarazem okazała się wielka mnogość rys i draśnięć... Zabielenie wapnem z nierównomiernym zatarciem tynku, a zwłaszcza... nasiekiwanie ściany, by pobiała lepiej się czepiała muru, pozostawiło wielką ilość uszkodzeń*...”⁹¹.

Rokoszny pisze, że „*Pod względem techniki są nasze obrazy, jak sądzimy, freskami. Tylko twarze, ręce, nogi i niektóre drobne szczegóły wykończono temperą*”. Powtarza też opinię Eugène Viollet-le-Duca, że „*malarze bizantyjscy nie używali kartonów, lecz malowali od razu na ścianie... niekiedy... wyjątkowo znajdują się na ścianach ryte ślady... I właśnie w Sandomierzu — pisze dalej — zachodzi ten wypadek. Wprawdzie malarz nie trzymał się ściśle rytych dróg; były mu one widocznie tylko szkicem szybko rzuconym dla orientacji... Tynk pod farbami jest biały, gładki jakby polerowany, dobrze spoisty; wierzchnia jego warstwa mieszana jest z delikatnym włosem*”⁹². Uwagi ks. Rokosznego — mimo że nie był konserwatorem ani technikiem — są trafne i cenne, i w dużym stopniu pokrywają się z przepisami *Hermenzi* Dionizjosa z Furny, w których mowa jest o bezpośrednim ryciu konturów w świeżym tynku, a nie odciskaniu ich poprzez karton.

Prace konserwatorskie w katedrze sandomierskiej zostały wznowione dopiero na początku lat trzydziestych przez J. Makarewicza. Usuwał on pobiałe przy pomocy wspomnianego tu już „mleczka” o nieznanym składzie oraz wzmacniał kolorystycznie warstwę malarską, zapewne tak samo jak w Lublinie, „*przez nasycenie tempery składnikami, które ona utraciła*”.

Zgodnie z zaleceniami komisji, której przewodniczyli Andrzej Oleś (Konserwator Zabytków na woj. krakowskie i kieleckie) oraz Jerzy Remer (Konserwator Generalny RP) „*zostało powzięte postanowienie oczyszczenia malowidła... zaś gdzie malowidło zostało już zniszczone bezpowrotnie, postanowiono pomalo-*

wać tak, aby nowe malowanie nie tłumilo starożytnego ...”⁹³. W zaleceniach tych czuje się koncepcję artystyczno-estetyczną, które wystąpiły już w odniesieniu do kaplicy Św. Krzyża na Wawelu, a następnie kościoła zamkowego w Lublinie. Makarewicz realizował te koncepcje niemal dosłownie, nie rekonstruując scen ani figur na dużych ubytkach, a jedynie wypełniając puste płaszczyzny kolorem neutralnym w granicach zakreślonych czerwonymi pasami imitującymi obramienia.

Katedra ormiańska we Lwowie

Odkryte w 1925 r. fragmenty malowideł ściennych w katedrze ormiańskiej we Lwowie wzbudziły swego czasu zainteresowanie i żywą dyskusję. Niestety, nieodpowiednie użytkowanie świątyni i zaniedbania — co najmniej już od pół wieku — fatalnie odbiły się na stanie zachowania tego zabytku. Z tych i innych względów trudno byłoby dzisiaj skonfrontować materiały publikowane, jakie ukazywały się w okresie międzywojennym, ze stanem faktycznym malowideł. Ale publikacje z tego okresu zasługują na dużą uwagę.

B. Janusz potwierdza m.in. metodę odsłaniania malowideł ściennych przekazaną nam przez Makare-

A

B

6. Lwów, katedra ormiańska, malowidła we wnęce okiennej w prawej nawie bocznej, I poł. XVI w.: A — św. Jakub Apostoł (?), u dołu z lewej fundator; B — św. Jan Ewangelista, u dołu z prawej św. Prochor. Stan z lat 1935-1939. Fot. K. Skórski

6. Lvov, the Armenian cathedral, paintings in window recess in the side nave to the right, first half of the sixteenth century: St. James the Apostle (?), on the left — the founder; B — St. John the Evangelist, at the bottom, to the right — St. Prochor. State from 1935-1939. Photo: K. Skórski

90. J. Rokoszny, *Średniowieczne freski w katedrze sandomierskiej*, „Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce”, Kraków 1914, t. IX, z. III i IV, s. 452.

91. Tamże, s. 466 i 467.

92. Tamże, s. 466.

93. A. Wyrzykowski, op. cit., s. 4 i 5.

wicza (choć sam stosuje inną). Oto co pisze: „Na ogół używa się obecnie do tego gipsu, którym do grubości 2-3 cm narzuca się warstwę tynkową odpadającą z nim razem po wyschnięciu i po uderzeniu młotkiem”. Z relacji Janusza wynika, że wskutek spechczenia oryginalnego tynku usunął on późniejszą „... warstwę tynkową z pomocą płaskiego, szerokiego nożyka, trzymanego niemal równoległe do powierzchni ściany zamalowanej”, bez „użycia wody do zmiękczenia tynku”, którą stosowano niekiedy jako ewentualne ułatwienie zabiegu. Na temat techniki mówi, że „Pierwszy rzut oka wskazuje, iż mamy do czynienia z najklasycyjnějšími freskami, tzn. malowidłem kładzionym na świeżej zaprawie tynkowej farbami mineralnymi rozrobionymi w wodzie w ten sposób, by się wiązały z zaprawą. Twarze i ręce zdają się być malowane temperą, tj. farbami suchymi wiązaniem klejem i żółtkiem”⁹⁴. Wyszczególnia ponadto trójwarstwowy układ malowideł — podłoże konstrukcyjne (nośne), podłoże wyrównujące (tynk) i warstwę malarską. „Ściany świątyni — pisze — stanowi dziki kamień o powierzchni bardzo nierównej; nierówności te wyrównano zaprawą czysto wapienną, zmieszaną z sieczką, krajanem tykiem brzożowym i włosiem lnianym. Włosień dodawano tylko w tych miejscach, gdzie trafiały się większe nieco płaszczyzny gładkie w kamieniu... Zaprawa ta odznacza się nadzwyczajną białością i dochodzi do 1 1/2 — 2 cm grubości, wygładzoną jej powierzchnię pokryto właśnie freskami w stanie jej jeszcze świeżym niezaschniętym”⁹⁵.

W sprawozdaniu Janusza występują pewne niejasne sformułowania, wynikające z braku pełnej znajomości techniki bizantyjskiej. Malowidła ściennie kręgu bizantyjskiego noszą niekiedy cechy tempery dlatego, że pewne barwniki ucierano na spoiwie organicznym ze względu na lepszą mechanikę łączenia się ich z cieczą kleistą niż ze zwykłą wodą. Co do włókien lnianych (nazywanych młynie włosiem), to występowały one zgodnie z przepisami *Tipika* tylko w warstwie *opsis* (wierzchniej), np. w tynkach supraskich.

Wywody Janusza znalazły poparcie w ekspertyzie P. Chołodnego i W. Peszczańskiego, zamieszczonej w formie listu otwartego w „Starej Ukrainie”. Czytamy w nim m.in., że „... nowoodkryte malowidła w katedrze ormiańskiej we Lwowie... zostały wykonane techniką freskową. Wyprawa (grunt) przyrządzona została z czystego wapna (bez piasku) wymieszanego z włóknami lnianymi i słomą — typowy dla tego okresu skład gruntu pod fresk... *Tempera* lekko zmywa się silnym ługiem, np. NH_4OH . *Farba fresku* nie zmywa się, ponieważ jest ona zespolona podstawowymi związkami CaO i CO_2 . *Freski ormiańskiej katedry* HN_4OH nie zmywa. *Kwas octowy* na odwrót zmywa fresk a nie zmywa tempery. *Odkryte freski* zmywają się kwasem octowym... *Zestaw farb dla freskowych malowideł* jest bardzo ograniczony. *Malowidła kated-*

ry ormiańskiej mają ten szczególny charakter powierzchni i koloru, jaki występuje w *al fresco*”⁹⁶.

Zupełnie przeciwstawne zdanie o technice malowideł katedry ormiańskiej miał Józef Piotrowski, który powołując się na opinię Jana Rutkowskiego twierdził, że „*Nie są to najklasycyjnějšíe freski, jak mylnie ogłoszono* [„Słowo Polskie” — S. S.] *lecz zwyczajne malowidła temperowe*”⁹⁷. Kilka lat później Tadeusz Mańkowski cytował opinię S. Matusiaka, który m.in. twierdził, że „*Malowidła wykonane są farbami temperowymi bezpośrednio na warstwie wypolerowanego gładko gipsu. Potarte zwilżoną szmatką, farby pozostawiają ślady barwników... co stwierdza najlepiej, że nie mamy do czynienia z freskami*”. Natomiast — czytamy dalej w pracy Mańkowskiego — „*mamy tu do czynienia z techniką temperową jajoową. Farby kładzione są bezpośrednio na suchym tynku. Spoiwo farby tworzą rozbełtane całe jaja, mydło i woda. Obecność mydła, jak się zdaje, nadaje barwom pewną matową miękkość*”⁹⁸.

Mylne interpretowanie przez Matusiaka *opsis* jako warstwy gipsu nie jest pierwszym tego rodzaju nieporozumieniem. Podobne zdanie o wierzchniej warstwie tynków w kościele zamkowym w Lublinie wyraził J. Smoliński. Natomiast opinia J. Rutkowskiego, który zresztą nie specjalizował się w malarstwie ściennym, o technice malowideł ormiańskich we Lwowie, wykonanych jakoby *alla tempera*⁹⁹, ma zapewne swe źródło w błędnych przekonaniach Makarewicza, który nieco uporczywie zaliczał ściennie malowidła kultury bizantyjskiej do techniki temperowej.

Mańkowski idzie jeszcze dalej pisząc, że „*Charakter sztalugowy malowidłom tym nadaje także użycie w nich temperowej techniki, właściwej malarstwu sztalugowemu, a nie monumentalnemu, którego typową techniką jest technika al fresco*”¹⁰⁰. Analogie innych dekoracji typu bizantyjskiego w Polsce przeczą jednakże rzekomo sztalugowemu charakterowi zachowanych fragmentów w katedrze ormiańskiej. Wystarczy porównać chociażby scenę *Naigrwanie* w Lublinie wraz z jej szczegółami przypominającymi obraz ikonowy. A w ogóle problemów techniczno-technologicznych nie sposób rozwiązać na podstawie sprzecznych z gruntu opinii i braku jakichkolwiek rzeczowych badań laboratoryjnych, w obecnych warunkach trudnych do przeprowadzenia.

Należałoby tu zasygnalizować jeszcze jedno ważne źródło — ormiańskie traktaty o sztuce malarskiej. Są one prawie nieznanne i wymagałyby odrębnych studiów. Ormiańskimi przekazami pisanymi pochodzącymi z XVI i XVII w. zajmowano się głównie ze stanowiska językoznawczego, a tymczasem są one niezwykle cenne jako zbiory przepisów technicznych, tym bardziej że niektóre ich kopie powstały na terenie ówczesnej Polski. Zachowała się środkowa część rękopisu z ok. 1511 r., przechowywana w klasztorze mechitarzystów na wyspie S. Lazarro w Wenecji, któ-

94. B. Janusz, *Odkrycie fresków średniowiecznych w katedrze ormiańskiej*, „Słowo Polskie”, Lwów 1925, nr 161, s. 6.

95. Tenże, tamże, nr 163, s. 6.

96. List opublikowany w: M. Hołubeć, *Widkryttja serednowiczych freskiw u wirmenskomu sobori u Lwowi*, „Stara Ukraina” 1925, nr VII-X, s. 126.

97. J. Piotrowski, *Katedra we Lwowie w świetle restauracji i ostatnich odkryć*, Lwów 1925, s. 32.

98. T. Mańkowski, op. cit., s. 126. Skład spoiwa użytego do przyrządzania farb określony był, jak można przypuszczać, tylko „na wycucie”.

99. Tamże, s. 126 oraz przyp. 1 i 2.

100. Tamże, s. 134.

ra obok przepisów technicznych zawiera także wzorniki rysunkowe świętych, ornamentów, inicjałów itp.¹⁰¹, czego odpowiednikiem ruskim jest *Licewoj podlinnik*.

Na szczególną uwagę zasługuje kopia *rad dla malarza (wasn nakbaszi)*, spisana ze starszego rękopisu w r. 1518 w Kamieńcu Podolskim. Zawiera ona przepisy odnoszące się do malarstwa ściennego, z których jeden brzmi: „... *wapno zmieszać z wodą, następnie dodać trochę piasku i znów mieszać, następnie do wapna dodać drobne części tkaniny lnia-nej, tym pociągnąć mur i wygładzić go, aby schnął dwa lub trzy dni. Na tym można szkicować i malować farbami pędzlem... przed użyciem jakiegokolwiek farby musisz zrobić rysunek klejem rozpuszczonym w ciepłej wodzie...*”¹⁰². Z tego jednego choćby przepisu widać zbieżność z receptami *Hermenei* (etapowość prac, rysunek wstępny), *Tipika* (dodatek piasku do zaprawy) oraz ruskich *Podlinników* (rysunek farbami przyrządzonymi na kleju).

Ormiańskie malarstwo ścienne niewątpliwie wykształciło własne cechy stylistyczne i technologiczne, mieszczące się jednak w ramach tradycji i doświadczeń artystów działających w kręgu kultury bizantyjskiej. Trudno też przyjąć tezę Mańkowskiego, że „*W technice malarskiej odmiennie od bizantyjskiej, bliżsi byli artyści ormiańscy, muzulmańskiego Wschodu, aniżeli chrześcijańskiego Bizancjum*”¹⁰³. Co najmniej problematyczne byłoby również łączenie przepisów wyszłych spod pióra Ormian z księgą *Liber sacerdotum* zachowaną za pośrednictwem świata arabskiego, ale wywodząca się w dużej mierze ze źródeł grecko-egipskich¹⁰⁴.

Kolegiata w Wiślicy

Zachowane fragmenty dekoracji wiślickiej zostały odkryte dopiero po I wojnie światowej w czasie prac budowlano-konserwatorskich prowadzonych po zniszczeniach wojennych. W literaturze, jaka się ukazała na ten temat w okresie międzywojennym, wzmianek typu konserwatorskiego i techniczno-technologicznego jest mało albo są bez znaczenia. Zacytować należałoby jednak Tadeusza Szydłowskiego oraz Wojśława Molé. Pierwszy pisał: „*Odpadnięcie tynków dożyło na jaw resztki cennej polichromii... Część tej polichromii trzeba było skazać na zagładę, a mianowicie malowania sklepienne... Resztki tych sklepiennych malowideł odjęto, lecz uległy one później prawie zniszczeniu. Polichromie ścian bocznych odkrywano z całą ostrożnością spod tynków, nie udało się jednak przeprowadzić tej operacji bez pokaleczenia malowideł, odstających wskutek wstrząsów podczas bombardowania*”¹⁰⁵. Opis ten, mówiący o bezsilności służb konserwatorskich, uzupełnił Molé: „...*nie-*

które bowiem części już lewo trzymały się ściany... toteż przytwierdzono je żelaznymi sztyfcikami”¹⁰⁶.

Problem rozwiązania artystyczno-estetycznego polichromii wiślickiej poruszają obaj uczeni. „*Doprowadzenie do harmonijnego estetycznego wyglądu całości ścian, w których są obecnie duże wyrwy i puste pola, na razie zabilione, będzie bardzo delikatnym artystycznym zadaniem*”¹⁰⁷ — pisze Szydłowski. Z kolei w uwagach W. Molé — nie wolnych od istotnych błędów jeśli chodzi o technikę malowideł — czytamy: „*Technika więc punktowania powinna być bardzo ostrożnie zastosowana. Pod uwagę należy brać także technikę malowideł, która nie jest freskowa lecz raczej zbliżona do tempery w specjalnej procedurze rusko-bizantyjskiej... Konieczny więc byłby pewien kompromis, któryby z jednej strony nie naruszał zasad ochrony zabytków, a z drugiej odpowiadał także estetycznym potrzebom wnętrza kościelnego. Mógłby on polegać na tym, żeby zaokrąglić i uzupełnić neutralnym kolorytem główne kompozycje i najlepiej zachowane z pośród figur...*”¹⁰⁸.

Uwagi końcowe

Z omówionych wyżej tekstów źródłowych i przyczynkarskich można wyciągnąć pewne wnioski odnoszące się nie tylko do ściennych malowideł bizantyjsko-ruskich, ale także w ogóle malowideł ściennych w Polsce. Ich lektura upoważnia do postawienia tezy, że sztuka monumentalna wywodząca się z kręgu kultury bizantyjskiej stała się w dużym stopniu bodźcem do szczególnego zainteresowania się problemami techniczno-technologicznymi i konserwatorskimi tego rodzaju malarstwa. Zaszczepiona na polskim gruncie sztuka wschodnia wniosła oryginalne i nieprzemijające wartości do naszej genetycznie związanej z chrześcijaństwem zachodnim kultury.

Przekazy źródłowe, jak rzadko które inne, dostarczają stosunkowo bogatych i wiarygodnych danych technologicznych. Wynika z nich, że stosowane do wykonania malowideł materiały, skądinąd wysokiej jakości, to:

1. złoto w płatkach — niewątpliwie zastosowane we wszystkich malowidłach powstałych w Polsce, oprócz cerkwi w Posadzie Rybotyckiej, gdzie brak jest dowodów na jego istnienie;

2. glina czerwona (rubrica) rozumiana szeroko: jako ugier czerwony (palony), czerwień żelazowa lub po prostu różne naturalne mieszaniny glinokrzemionów i tlenków żelaza;

3. cynober — pigment naturalny lub przyrządzany sztucznie, drogi i stosowany powściągliwie w malarstwie ściennym (jego istnienie stwierdzono w malowidłach supraskich);

101. Tamże, s. 128 oraz przyp. 3 i 4. Por. też F. Macler, *Catalogue des manuscrits arméniens et georgiens de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1908; tenże, *Notice d'un document d'iconographie arménienne* (w:) *Documents d'art arméniens, De arte illustrandi*, Paris 1924, s. 25 i d.

102. T. Mańkowski, op. cit., s. 128 i 129 oraz przyp. 2. Por. też F. Macler, *Documents...*, s. 15.

103. Tamże, s. 130.

104. M. Berthelot, *La chimie au moyen âge*, Paris 1893, t. I, s. 23

oraz 180 i d.; J. M. Stillman, *The story of alchemy and early chemistry*, New York 1960, s. 202 i 203.

105. T. Szydłowski, *O odbudowie kolegiaty wiślickiej*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930-1931, z. 1-4, s. 94.

106. W. Molé, *Kilka uwag o malowidłach ściennych w Wiślicy*, tamże, s. 100.

107. T. Szydłowski, op. cit., s. 94 i 95.

108. W. Molé, op. cit., s. 101.

4. zestaw różnorodnych pigmentów odpowiadający paletcie ściennej oraz potrzebom artystycznym i ikonograficznym;

5. naczynia do przechowywania farb — ilość naczyń musiała się mniej więcej pokrywać z ilością niezbędnych kolorów (utrzymywanych jako farby w stanie ciekłym), których używano do rysunku wstępnego, podmalowania postaci, architektury itp., ciemnego podmalowania pod błękit nieba (tzw. *rieft*), w postaci walorowych odcieni do etapowego kilkukrotnego rozjaśniania i ciemnych podkreśleń, do światła w postaci czystej bieli, błękitu imitującego niebo, środka klejącego płatki złota i in.

Z przekazów tych możemy także wnioskować o stopniu zainteresowania sztuką bizantyjsko-ruską i szacunku, jakim ją darzono, czego dowodem są sprawozdania kanoników kapituły sandomierskiej i wizyty kanoniczne biskupów krakowskich. Takich prób ratowania malowideł ściennych oraz powściągliwości w podejmowaniu radykalnych decyzji nie odnotowujemy w owym czasie w żadnych innych przypadkach związanych z remontami zabytkowej architektury i jej wnętrza.

Lakoniczne, ale niezwykle cenne wzmianki w kronice supraskiej zwracają uwagę na jednoznaczne związki monasteru bazylianów w Supraślu ze sztuką serbską, czego przykładem są zachowane fragmentarycznie malowidła ściennie z cerkwi p. w. Zwiastowania MP. Pomijając problemy historyczne oraz artystyczno-ikonograficzne niełatwe do rozstrzygnięcia (brak *corpus delicti*), trzeba podkreślić zbieżności techniczno-technologiczne tych malowideł — głównie w obrębie tynków — z przepisami *Tipika*.

Również wzmianki i uwagi znajdujące w literaturze XIX i XX w. rzucają ciekawe światło na zainteresowanie malowidłami bizantyjsko-ruskimi — ich stroną techniczną i technologiczną, a także problemami konserwatorskimi.

W określeniu techniki przeważały opinie „na oko” i „na wyczcucie”, często były mylne, nie poparte żadnymi dowodami, niekiedy sprzeczne i zgoła chaotyczne (dyskusje o malowidłach zamkowych w Trokach oraz w katedrze ormiańskiej we Lwowie). Czasami jednak były zadziwiająco bliskie prawdy, a ich autorzy wykazywali znajomość (przynajmniej w pewnym zakresie) przekazów pisanych i dużą intuicję (Sokołowski, Rokoszyński). Trafiły się oceny oparte o skromne wprawdzie analizy chemiczne (Chodźny, Peszczański), wzbudzające jednak zaufanie.

W opiniach rosyjskich badaczy widać wyraźną skłonność do określania techniki ściennych malowideł bizantyjsko-ruskich jako techniki freskowej, tzn. malowania farbami w stanie ciekłym na świeżym, nie związanym tynku wapiennym. Wnioski takie płynęły niewątpliwie z doświadczenia i znajomości tego rodzaju zabytków z terenu ziem rosyjskich i ruskich.

Zastanawiać może nieco uporzycze zaliczanie sposobu wykonywania niektórych z omawianych malowideł do techniki temperowej (Makarewicz, Mańkowski na podstawie opinii Matusiaka i Rutkowskiego, Kopera, Molè, Walicki i inni). Na tle wypowiedzi piszącego niemal pół wieku wcześniej Sokołowskiego, konfrontującego ściennie malarstwo bizantyjsko-ruskie z przekazami pisany, opinie po-

wyższych przedstawicieli sztuki i nauki są wyraźnym cofaniem się wstecz.

Dużym nieporozumieniem było również oznaczenie *opsis* jako warstewki gipsu (Smoliński, Matusiak, Mańkowski), co było wynikiem nie tylko braku badań laboratoryjnych, ale także nieznamomości określonych traktatów malarskich.

W zakresie konserwacji widać w przytoczonej literaturze poszukiwanie i kształtowanie się określonych metod technicznych. Są to sposoby odświeżania malowideł (przy pomocy cienkiego narzutu gipsowego wprowadzonego na powierzchnię nawarstwień, noża, szpachli, młotka itp.), oczyszczania ich powierzchni (przy pomocy chleba — działania mechaniczne, kwasu octowego — działania chemiczne), likwidowania spęcherzeń tynku (przy pomocy metalowych sztyfcików i gwoździ a także gipsowych zalewek), wzmacniania warstwy malarskiej (przy pomocy odpowiednio rzadkiej emulsji naturalnej — tempery jajecznej). Pobiałe wapienne usuwano mechanicznie — metodą suchą i na mokro, zwiłżając nawarstwienia wodą. Efekty tych prostych działań mogły być różne. Problem polegał bowiem na prawdopodobnym rozmiękaniu słabo skarbonizowanych części wapna i niepożądanym wypełnianiu nim pęknięć, rysów i szpar w warstwie malarskiej i tynku.

Z krytycznych uwag co do działań konserwatorskich i rozwiązań artystyczno-estetycznych, które wynikały z etyki zawodowej, wyłaniają się wyraźne załączki krytyki konserwatorskiej *sensu stricto* (Pokryszkin — malowidła w cerkwi supraskiej, Riegl — kaplica Św. Krzyża na Wawelu, Siennicki i Walicki — kościół zamkowy w Lublinie). Nie oznacza to oczywiście, że rację bezwzględnie mieli krytykujący — różnego rodzaju argumentami posługiwano się niekiedy dowolnie, a z naszego punktu widzenia zgoła krzywdząco (Siennicki, Walicki w odniesieniu do Makarewicza).

Zauważmy również, że zabiegi konserwatorskie (rozumiane jako działania techniczne i artystyczne), jakie miały miejsce do II wojny światowej, zrodziły część nazewnictwa konserwatorskiego. Wszak już przed kilkudziesięciu laty wchodzi w użycie (jeszcze jako słowa zapożyczone) takie wyrażenia jak *kit* i *kitowanie* (odpowiednio przyrządzona masa zaprawowa do wypełniania ubytków tynku oraz sama czynność) lub *punktowanie* (uzupełnianie różną metodą ubytków warstwy malarskiej), którego odpowiednik *retusz* w dzisiejszym słownictwie konserwatorskim ma raczej zabarwienie pejoratywne.

Ze zdjęć zamieszczonych w czasopiśmie „Południe” i publikowanych skromnych opisów konserwatorskich można wyciągnąć wniosek, że już w okresie międzywojennym powstała koncepcja tzw. plam neutralnych (określanych przez Piotrowskiego jako ton neutralny a przez Molè jako koloryt neutralny), polegająca na zamalowywaniu wolnych przestrzeni farbami w kolorze lokalnym, stanowiącym wypadkową otoczenia. Wówczas też pojawiła się tendencja do estetycznego rozwiązywania wnętrza jako całości, uwzględniająca wartości artystyczne i historyczne malowideł, architektury i wyposażenia tego wnętrza (np. kompromis między zasadami ochrony substancji zabytkowej i jej stroną artystyczną

a estetycznymi potrzebami użytkownika danego obiektu architektonicznego — malowidła w Wiślicy w opinii Molè).

Potępienie działań nie liczących się z substancją zabytkową dzieła i prawdą artystyczną — nie mówiąc już o innych racjach krytyki — świadczy, że na polskim gruncie kształtowała się twarda etyka zawodo-

wa, która dzisiaj pozwala nam widzieć poważne wady dawnego wykonawstwa konserwatorskiego, a jednocześnie zmusza nas do szacunku i obiektywnej oceny tych wartości, które wnieśli dawni konserwatorzy. Deprecjonowanie, a nawet wręcz niezauważanie ich wkładu w powstanie i rozwój myśli konserwatorskiej jest krzywdzące i mija się z prawdą.

A Contribution to the History of Byzantine-Rus' Murals in Poland. Technique and Conservation

The Byzantine-Rus' murals which were created in the Crown and Lithuania between the turn of the fourteenth century and the mid-sixteenth century hold a special place in Polish history and art. They remain fascinating not only from the ideological-artistic point of view but also as regards their technical-technological and conservation aspects. This article presents a review of knowledge concerning the technique of the murals' execution and the problems connected with their conservation which are available in accessible source material and literature published prior to the second world war. The article discusses studies on the non-extant painted decorations of the Benedictine Holy Cross church in Łysiec and the royal bed chamber in Wawel Castle (commissioned by Władysław Jagiełło from Rus' artists), the surviving fragments of murals from the Uniate church in Supraśl (middle of the sixteenth century), the murals in the Sandomierz collegiate, founded by Władysław Jagiełło, the murals in the castle in Troki (fifteenth century?) of which only fragments of the original plaster have survived, murals in the Holy Trinity church in Lublin castle and the Basilian church in Supraśl, the decorations of the Holy Cross chapel in Wawel cathedral, paintings in the cathedral in Sandomierz, fragments of decorations in the Armenian cathedral in Lvov and the collegiate church in Wiślica.

Sources mention high quality material which testify to the rank of the commissions and the rank of the wall decorations in question. The material included gold leaf (hammered gold) applied probably in all Byzantine-Rus' paintings produced in the former Kingdom of Poland and Lithuania; the so-called rubrica — red clay, understood broadly as natural combinations of silicates and iron oxides; vermilion — a red pigment in the form of a natural mineral or prepared artificially; a group of pigments indispensable for the production of paints used for completing the paintings by stages by placing consecutive patches of light hues and dark emphasis; vessels (most probably non-absorbent) for storing liquid paint — the number of such vessels corresponded more or less to the number of colours required for the execution of a given painting.

As a rule, the technique of the murals was determined „by intuition” which often led to serious misunderstandings. Certain scholars (M. Sokołowski, J. Rokoszny) revealed, however, apart from considerable intuition also a correct comprehension of the Byzantine-Rus' treatises on painting technique. Attempts were also made to draw conclusions upon the basis of chemical analyses which, in accordance with existing laboratory facilities, were modest but thorough (W. Peszczański, P. Cholodny).

In the domain of conservation, the classification of the technique of the Byzantine-Rus' paintings by J. Makarewicz to the tempera group (accepted also by Matusiak, Rutkowski and others) influenced the reinforcement (not always desirable and rather harmful) of the paint layer with diluted distemper, probably egg. Acetic acid was used for the removal of calcareous residues of plaster. The painting was disclosed with the aid of a thin layer of gypsum introduced onto the surface of later layers and then chipped off together with them. Disclosure was also accomplished by a more direct method based on the use of knives, hammers and spatulas. Blistered plaster was fastened onto the wall with nails as well as liquid gypsum which filled the spaces between the plaster and the wall.

Artistic-aesthetic solutions reveal a tendency towards obtaining proper artistic expression i.e. one which would take into consideration both the authenticity of the work of art and the state of its preservation. So-called neutral patches are employed, and recommended in those parts of the painting which are totally ruined and provide no bases for reconstruction. The reflections of A. Riegel show distinct beginnings of conservation critique which can be discerned also in the remarks and directives of the Russian Imperial Archeological Commission concerning the Supraśl murals.

It must be stressed that regardless of the discrepancies between the emerging professional ethics and conservation work which in many instances was unsatisfactory, one simply must notice the permanent progress of conservation thought in Poland. A brief survey of source material and various studies proves that our contemporary technical-technological and conservation knowledge — if only as regards Byzantine-Rus' murals — has a rich tradition and deserves our attention.

PRZEKSZTAŁCENIA PRZESTRZENNE KOŚCIOŁA P.W. ŚW. ALEKSANDRA W WARSZAWIE

Pamięci Józefa Piusa Dziekońskiego (1844-1927)
w 150-lecie urodzin

Stan badań

Nie licząc pomniejszych inwestycji sakralnych, jak kaplice, oratoria itp., w stuleciu dzielącym kongres wiedeński od I wojny światowej przybyło w Warszawie (w obecnych granicach administracyjnych) szesnaście świątyń katolickich. Właściwie żadna nie doczekała się dotąd wyczerpującej monografii, co dotyczy także kościoła p.w. św. Aleksandra. Jednak w odróżnieniu od pozostałych, dzieje budowy oraz dalsze losy tego obiektu były przedmiotem poważnych studiów, których wyniki są prezentowane w ogłoszonej drukiem dysertacji oraz w popularyzatorskim zarysie¹.

Wszelako baza źródłowa nie uległa wzbogaceniu od 1939 roku, gdy zostały opublikowane najważniejsze rysunki z oryginalnego projektu². Zrazu miało to niewielkie znaczenie, gdyż pełna dokumentacja znajdowała się w tzw. zbiorze podzameckim, który padł po spaleniu Biblioteki Narodowej. Po wojnie nie natrafiono też na projekt przebudowy, a jej efekty można było oceniać na podstawie fragmentarycznych reprodukcji rysunków konkursowych, mocno odbiegających od wersji realizacyjnej. Z kolei odbudowa unicestwionego w powstaniu warszawskim gmachu stwarzała pozory rekonstrukcji pierwotnej budowli, będąc symptomatycznym przykładem ówczesnej metody konserwatorskiej.

Ogólnie biorąc, stan badań nad pierwszą z dziełnastowiecznych świątyń warszawskich charakteryzuje się dobrze udokumentowaną faktografią oraz dotkliwym brakiem wartościowych materiałów ikonograficznych. Nie sposób pominąć tutaj tylko cennego zestawu quasi-pomiarowych rysunków z początku ubiegłego stulecia³.

Diametralną zmianę przyniosła dopiero kwerenda w Centralnym Archiwum Historycznym Rosji, gdzie

prawie w komplecie zachowały się zatwierdzone do realizacji projekty stołecznych kościołów z 2. połowy XIX wieku⁴. W tym zbiorze jest również dokumentacja przebudowy kościoła w parafii ujazdowskiej, poprzedzona sumienną inwentaryzacją starego przybytku, co stanowi kapitalną bazę porównawczą. Ponadto w innym zespole przechowywane są akta, które wyświełają sprawy — znane dotąd z nieco enigmatycznych relacji prasowych — dotyczące legatu na rozbudowę kościoła, dając możliwość powołania się m.in. na uwierzytelniony wypis z testamentu fundatorki⁵. Szczegółowe informacje — chociaż mniejszej wagi — dla wcześniejszego okresu zawarte są w niewykorzystanych dotąd Protokołach Rady Administracyjnej⁶. Przyczynki te posiadają wystarczający ciężar gatunkowy, żeby wpisać je do historii budowy i rozbudowy kościoła p.w. św. Aleksandra.

Wcześniejsze zamierzenia w parafii ujazdowskiej

Podjmując tę próbę, trzeba przypomnieć, że parafię ujazdowską erygowano w końcu XVI wieku, dzięki staraniom Anny Jagiellonki⁷, której ulubioną siedzibą był pobliski zamek. Natomiast z woli Augusta II została ustanowiona fundacja kalwaryjna, zachynająca się od rozdzoła — przyozdobionego z tej okazji dwoma połączanymi krzyżami a nieco później kamienną figurą św. Jana Nepomucena⁸. Trasa pielgrzymkowa wiodła na południe ku Zamkowi Ujazdowskiemu, który po przebudowie na kościół i klasztor stanowiłby główny element całego założenia. Przedsięwzięcie to nie doszło do skutku⁹.

Na niczym spełzła też dewocyjna idea kościoła ujazdowskiego, przez dłuższy czas nurtująca Stanisława Augusta¹⁰, a przekształcona po latach w zamysł wystawienia Świątyni Opatrzności dla upamiętnienia

1. T. Jaroszewski, *Chrystian Piotr Aigner (1756-1841)*, Warszawa 1965; Tenże, *Chrystian Piotr Aigner. Architekt warszawskiego klasycyzmu*, Warszawa 1970; Tenże, *Kościół św. Aleksandra*, Warszawa 1973.

2. [Z. Mann], *Z przeszłości Placu Trzech Krzyży w Warszawie*, „Tygodnik Ilustrowany” 1939, nr 16, s. 310.

3. L. Schmidtner, *Zbiór celniejszych gmachów miasta stołecznego Warszawy*, 1823-1824.

4. Centralne Archiwum Historyczne Rosji w Petersburgu [dalej: CAHR], zespół 1293, inw. 171, gdzie następujące projekty kościołów warszawskich: p.w. Wszystkich Świętych (rysunki robocze Z. Kiślańskiego) — sygn. 20; p.w. św. Piotra i Pawła oraz kaplica Przeddzieckich na Koszykach — sygn. 28, 33; p.w. św. Aleksandra — sygn. 32; p.w. św. Karola Boromeusza na Powązkach — sygn. 39; p.w. Zbawiciela — sygn. 43; p.w. Serca Jezusowego przy Kawęczynskiej — sygn. 44; p.w. św. Stanisława przy Wolskiej — sygn. 58. Na marginesie warto wspomnieć, że w krajowych zbiorach zachował się tylko projekt kościoła w Wilanowie i na Woli —

p.w. św. Stanisława przy Bema. Por.: AGAD, Zbiory kartograficzne, sygn. 576 i 554-16.

5. CAHR, zespół 821, inwentarz 2, sygn. 381.

6. AGAD, Protokoły Rady Administracyjnej (dalej: Protokoły), sygn. 6, k. 201; sygn. 8, k. 254; sygn. 14, k. 229; sygn. 15, k. 1-6; sygn. 17, k. 121.

7. J. Łukaszewicz, *Krótki opis historyczny kościołów parafialnych w dawnej diecezji poznańskiej*, Poznań 1863, t. 3, s. 336.

8. Figurę świętego ufundowali w 1752 roku Franciszek Bieliński i Jerzy Mniszech „na pamiątkę trudności, jakie przelamali w wybrukowaniu, rozszerzeniu ulic i założeniu kanałów” — *Nowy kalendarzyk polityczny na rok 1826*, s. 527.

9. Por.: T. Lipiński, *Kronika Ujazdowa do końca XVIII stulecia doprowadzona*, „Biblioteka Warszawska” 1843, t. 1, s. 537 n.; A. Lutostańska, *Z problematyki projektów rozbudowy Ujazdowa w czasach saskich*. *Kalwaria Ujazdowska*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1967, s. 317 n.

10. M. Kwiatkowski, *Stanisław August. Król-Architekt*, Warszawa

Konstytucji 3 Maja¹¹. Pozostał więc niepozorny drewniany kościółek, podobno mogący pomieścić 250 wiernych, zlokalizowany na terenach późniejszych zabudowań belwederskich oraz — nie opodal — zespół kaplic kalwaryjskich. Te ostatnie jeszcze w XVIII wieku chyliły się ku upadkowi, a wraz z nimi dawna świątynia, zniszczona w 1818 roku, niespełna miesiąc od położenia kamienia węgielnego pod kościół św. Aleksandra.

Rotunda Aignera

Jak powszechnie wiadomo, nową świątynię wzniesiono dla uczczenia intronizacji Aleksandra I — zamiast łuku triumfalnego przy rogatce ujazdowskiej, upamiętniającego jego wjazd do Warszawy w drodze powrotnej z kongresu wiedeńskiego¹². Cesarz „nie przyjął ofiary i (...) podał środek, jakim naród może przekazać następnym pokoleniom historyczną pamiątkę”¹³. Związaną z tym procedurę przedstawił w prawie współczesnej relacji ksiądz Franciszek Kurowski, pisząc: „Namiestnik (...) postanowił, ażeby wszystkim urzędnikom i oficjalistom cywilnym oraz wojskowym, czterodniowa opłata z miesiąca maja 1816 roku potrąconą była; nadto w Warszawie i miastach wojewódzkich od dn. 1. czerwca roku 1816, przez trzy (...) miesiące, otwarte będą księgi, w których każdy chcący się przyłożyć do kosztów wystawić się mającego pomnika, ofiarę swą pieniężną zapisze i złoży do kasy”¹⁴. Rezygnacja z pamiątkowej budowli spowodowała konieczność wydania nowych decyzji, które zapadły po dwu latach, w rozporządzeniu Rady Administracyjnej — aby podjąć finansowanie kościoła „z gotowizny, w sumie złp. 158281 zebranej”¹⁵.

Rozpoczęcie robót przy placu, od którego ongi brała początek droga krzyżowa, zbiegło się też z wyburzaniem kościoła dominikanów obserwantów, a rozbiórkową cegłę wykorzystano do budowy przy-

bytku w parafii ujazdowskiej¹⁶. Jego podziemia postanowiono przeznaczyć „na użytek Grobu Pańskiego”, co wydaje się być jednoznacznym nawiązaniem do kaplicy z zespołu kalwaryjskiego, projektu Jana Joachima Jaucha (1684-1754). Ta ostrołukowa budowla z 1728 roku była inspirowana — nawiązującą do jerozolimskiego prototypu — średniowieczną kaplicą w Görlitz¹⁷. Materialnym zaś reliktem pochodzącym z budynku wykonanego przez Jaucha stał się posąg szkoły włoskiej — do dzisiaj zachowany w jednym z ołtarzy — przedstawiający Chrystusa po zdjęciu z krzyża. Z darowizny króla, w 1792 roku cenna rzeźba trafiła najpierw do starego kościoła¹⁸. Stamtąd też przeniesiono później dwa dzwony oraz kilka obrazów, które osadzono w nastawach bocznych ołtarzy¹⁹.

Zaszczytu zaprojektowania świątyni powstałej z monarszej łaskawości dostąpił Chrystian Piotr Aigner (1756-1841) — twórca wybitny i uznany, rozwijający swój talent od schyłkowych lat Rzeczypospolitej, głównie w kręgu arystokratycznych zleceniodawców. Wedle utartej opinii artysta wzorował się na rzymskim Panteonie, tworząc pomniejszoną dwupółkrotnie jego replikę²⁰. Poważnym odstępstwem od oryginału była też redukcja rozpiętości kopuły w stosunku do średnicy korpusu i osadzenie jej na tamburze, przez który doświetlano przestrzeń wewnętrzną. Nie sposób jednoznacznie orzec, jak wynikające stąd implikacje statyczne wpływały na tę realizację od strony techniczno-konstrukcyjnej. Należy sądzić, iż raczej utrudniały wykonawstwo, stwarzając konieczność wprowadzenia wyjątkowo precyzyjnie osadzonych podpór pośrednich, zapewniających prawidłowe rozłożenie obciążeń przejmowanych poprzez krótkie odcinki murów obwodowych — w miejscach wzmocnionych solidnymi przyporami.

Antyczna rotunda wybitnie przystawała do ówczesnych wyobrażeń o ideale planistycznym i przestrzennym budowli kultowej wszystkich wyznań

1983, s. 223 n.

11. Z. Batowski, *Świątynia Opatrzności z roku 1791*, „Sprawozdania z posiedzeń TNW”, 1930, t. XXIII, s. 76 n. Por. też: I. Grzesiuk-Olszewska, *Świątynia Opatrzności i Dziewnica Piłsudskiego. Konkursy w latach 1929-1939*, Warszawa 1993.

12. Atmosferę wywołaną przybyciem cesarza odtworzyła Anna Potocka — „Rozprawiano długie godziny nad sposobem uczczenia przyjazdu Aleksandra. Jedni proponowali, żeby damy pod postacią bóstw słowiańskich wyszły na jego spotkanie i ofiarowały mu chleb i sól, oznaki pokoju i przymierza wśród narodów Północy. Projekt ten wydał się (...) zbyt teatralny i nie został przyjęty. Inni chcieli wskrzesić ceremonie towarzyszące nieraz elekcji. Nowosilcow zganił ten projekt mówiąc, że nie wypada mieszać wspomnień do nadziei. Skończyło się na formach przyjętych we wszystkich krajach, to jest iluminacji z ozdobnymi napisami, jak również bezpłatnych widowiskach” — A. Potocka-Wąsowiczowa, *Wspomnienia naocznego świadka*, Warszawa 1965, s. 289.

13. J. Bartoszewicz, *Kościół warszawskie rzymsko-katolickie opisane pod względem historycznym*, Warszawa 1855, s. 337-8. Oprócz zaniechanej bramy triumfalnej, zaprojektowanej przez Jakuba Kubickiego (1758-1833), na cześć Aleksandra przygotowano bogate dekoracje przed Zamkiem Królewskim. Oprawa architektoniczna była dziełem Fryderyka Lessela, który przyozdobił bernardyński kościół św. Anny, kolumnę Zygmunta oraz fasady kamienic przy ul. Miodowej i na Krakowskim Przedmieściu, gdzie również ustawił świątynię wdzięczności. Por.: T. S. Jaroszewski i A. Rottermund, *Jakub Hempel, Fryderyk Albert Lessel, Henryk Ittar, Wilhelm*

Henryk Minter. Architekci polskiego klasycyzmu, Warszawa 1974, s. 116. Dokładną relację z przygotowań powitalnych zamieściła „Gazeta Warszawska” 1815, nr 91, s. 1.

14. F. Kurowski, *Pamiętki miasta Warszawy*, Warszawa 1949, t. 2, s. 79.

15. Metodę pozyskania funduszy na inwestycje kościelne regulowało Postanowienie Namiestnika z dn. 15. maja 1816 r., a decyzja o przekazaniu środków na budowę kościoła ujazdowskiego zapadła na posiedzeniu Rady Administracyjnej w dn. 20. maja 1818 r. Por.: AGAD, Protokoły, sygn. 6, k. 201.

16. Zarówno rozbiórką kościoła dominikańskiego, jak i budową ujazdowskiego kierował Karol Jan Dollinger, który był stałym współpracownikiem Aignera — S. Łoza, *Architekci i budownictwo w Polsce*, Warszawa 1954, s. 63; F. Kurowski, *Pamiętki...*, s. 79.

17. Por.: C. Gurlit, *Warschauer Bauten aus der Zeit der sächsischen Könige*, Berlin 1917, s. 58; W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, Berlin 1967, s. 197-198.

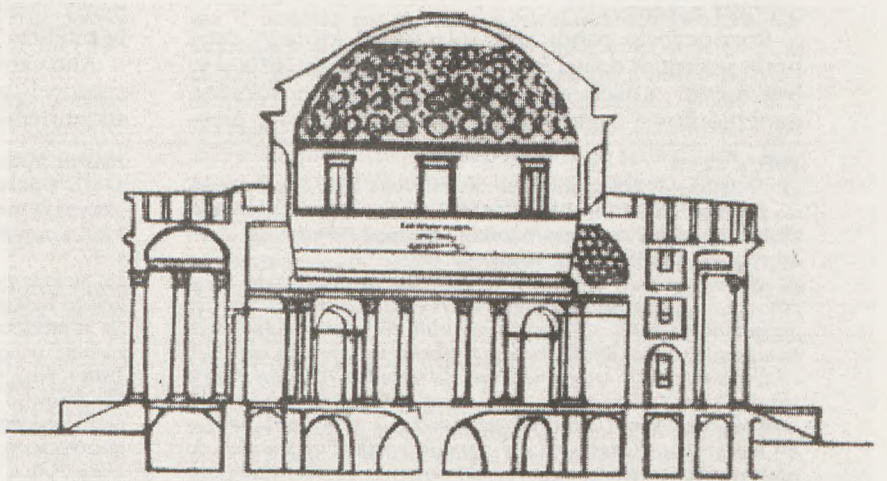
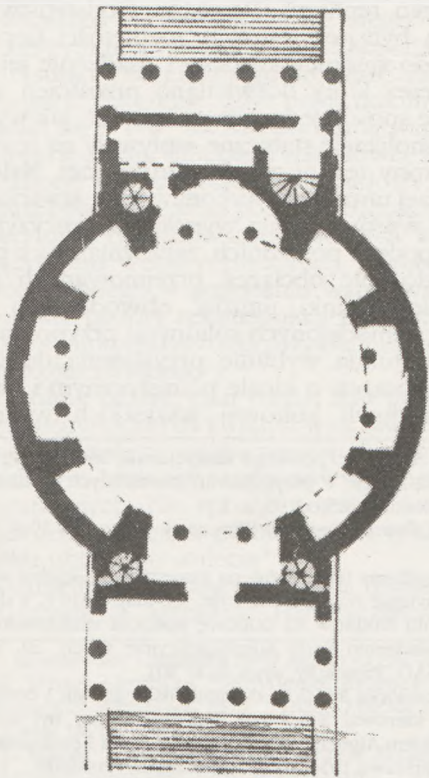
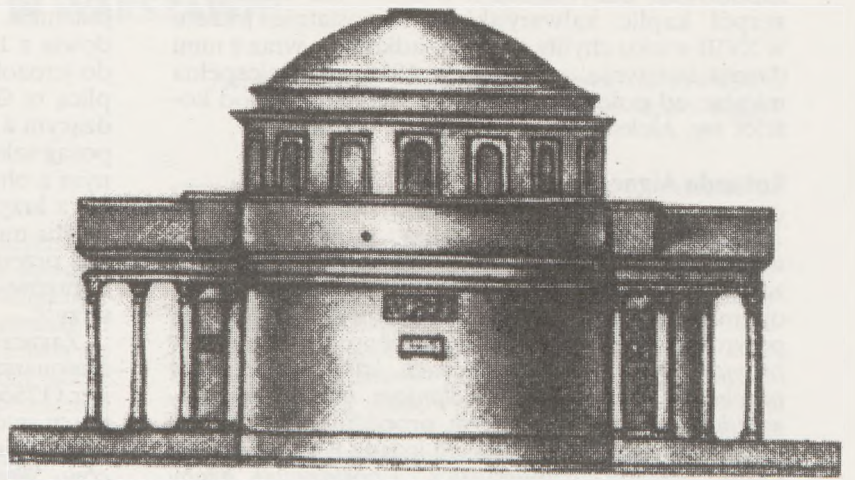
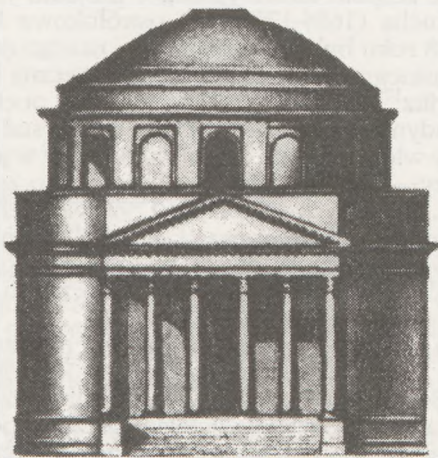
18. „Tygodnik Ilustrowany” 1878, nr 121, s. 242. Tamże informacja o gipsowej kopii, wykonanej w zakładzie sztukatorskim Ciszewskiego z przeznaczeniem do kościoła w Radomsku.

19. E. Brzeziewicz, *Kronika kościoła i parafii św. Aleksandra w Warszawie*, Warszawa 1930, s. 33, 55.

20. W. Grabski, *Kościół warszawskie w odbudowie*, Warszawa 1956, s. 25. Wcześniej twierdzono nawet, że „jest to naśladowanie w połowie wielkości Panteonu Rzymskiego (...) od prawie wszystkich narodów uznanego za klasyczne” — „Kurier Warszawski” 1822, nr 157, s. 1.

sz. 70716

1. Ch. P. Aigner, projekt kościoła p.w. św. Aleksandra z 1818 r. — rzut, przekrój, fasada, elewacja boczna, wg „Tygodnik Ilustrowany” 1939 nr 16, s. 310

1. Ch. P. Aigner, project of the St. Alexander church, 1818—ground plan, cross section, façade, side elevation, acc. to „Tygodnik Ilustrowany” 1939, no 16, p. 310

chrześcijańskich²¹. W tym kontekście narzuca się jedynie w swoim rodzaju cytaty — z podręcznika, w którym Karol Podczaszyński (1790-1860), li tylko dla celów dydaktycznych zaryzykował krytykę słynnego soboru Matki Boskiej Kazańskiej przy Newskim Prospekcie w Petersburgu. Zasłużony autor *Początków architektury dla młodzieży akademickiej* z determinacją przeciwstawiał się barokowej planimetrii, usiłując dowieść, że: „W budowlach tego rodzaju, nie tylko się zmierza dać wygodne miejsce (...) na modlitwę (...) ale też ogromem i wspaniałością dać uczuć ludowi, że się zgromadził w przybytku poświęconym Bogu. Najprostrzym do tego środkiem (...) całą objętością przestrzeni od razu uderzyć wzrok jego, i rozwiniąć przed nim (...) wszystkie w niej zamknięte bogactwa. Stąd idzie prosty wniosek, iż za osnowę (...) planu należałoby nam wziąć koło, a za pokrycie — półkuli. Tak urządzoną budowlę osadzwszy na wzniosłej granitowej podstawie (...) mielibyśmy dokończoną myśl świątyni”²².

Stereotypowe wartościowanie architektury skłaniało do powoływania się na przykłady reprezentatywne i uchodzące za najbardziej godne spełnienia określonych funkcji ewokacyjnych. Takim nie zawsze uzasadnionym archetypem klasycystycznych założeń kołowych stał się właśnie Panteon²³, we wczesnym średniowieczu poświęcony N. M. Pannie, jako Santa Maria ad Martyres (lub S. Maria Rotonda).

Od początku i trwale przypisano doń także kościół p.w. św. Aleksandra, przy sporadycznych protestach koneserów sztuki, jak choćby Karola Matuszewskiego, który dostrzegał zwłaszcza różnice w proporcjach obydwu budowli²⁴. Ale jedyną odmienną atrybucję, na jaką udało się natrafić, przytoczył Władysław Korotyński — uznając San Carlo Borromeo w Mediolanie za pierwowzór naszej świątyni²⁵. Przechodząc do porządku nad owym sądem, zanotujmy również kontrowersyjną wypowiedź Zygmunta Kiślańskiego, który pisał, że kościół warszawski „uważać wypada za typ budowli wzniesionych w stylu pierwszego Cesarstwa”²⁶, co sprowadzało dyskusję na inne tory, nie przesądzając zasadniczej kwestii.

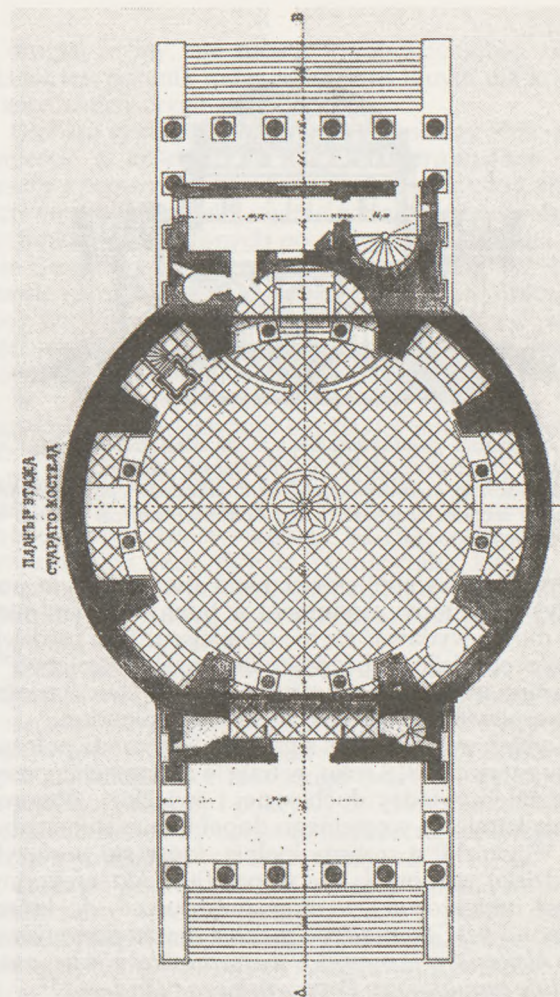
W architekturze chrześcijańskiej typologię rotund wywodzi się od grobowca Konstancji, córki Konstantyna Wielkiego. Przemianowane około połowy XIII wieku na kościół Santa Constanza mauzoleum jest zarazem „najstarszą zachowaną budowlą centralną chrześcijańskiego Rzymu”²⁷.

Pozostawiając na uboczu pasjonujące — chociaż nieco jałowe — dociekania o recepcji założeń centralnych w czasach nowożytnych, trudno nie wspomnieć na marginesie kościoła w Kronsztadzie. Pod koniec XVIII wieku istniała tam kaplica, urządzonej

21. W dojrzałym historyzmie nadal zdarzały się opinie, że „geometryczne kształty rotundy (...) mogą być piękne, ale nie wypowiadają jeszcze całej myśli chrześcijańskiej (...) swym centralnym kształtem mogą głosić wszechmoc, najwyższe panowanie, ale brak im (...) wielu innych motywów (...) kształt krzyża jest (...) praktycznie najdogodniejszy, estetycznie najpiękniejszy, symbolicznie najwłaściwszy” — Ks. W. Witkowski, *Nowy kościół w parafii świętej Barbary*, Warszawa 1885, s. 1-3.

22. K. Podczaszyński, *Początki architektury dla użytku młodzieży akademickiej*, Wilno 1828, t. 1, s. 28-31.

23. Por.: C. L. Meeks, *Pantheon Paradigm*, „Journal of the Society of Architectural Historians”, 1960, nr 4, s. 135 n.

2. J. Dziekoński, pomiar kościoła p.w. św. Aleksandra z 1883 r. — rzut przyziemia. Oryginał w Centralnym Archiwum Historycznym Rosji (dalej: CAHR), neg. w zbiorach autora

2. J. Dziekoński, measurement of the St. Alexander church in 1883 — plan of the ground floor. Original in the Central Historical Archive of Russia, neg. in the author's collection

kosztem ministerstwa marynarki w koszarach korpusu kadetów. Myśl o nowym gmachu narodziła się w 1837 roku: „Cesarz Mikołaj I przychylną dał odpowiedź (...) poleciwszy (...) opracować projekt (...) na wzór jednej świątyni we Włoszech, która podczas podróży nadzwyczaj [mu] się spodobała”²⁸. Kto wie, czy w pamięci następcy Aleksandra nie pozostawał też wizerunek budowli warszawskiej, ukończonej w 1825 roku — tym samym, w którym zasiadł na tronie Królestwa Polskiego²⁹. W sytuacji politycznej

24. K. Matuszewski, *O architekturze u obcych i u nas. Uwagi ze stanowiska estetycznego*, „Biblioteka Warszawska” 1881, t. 3, s. 244.

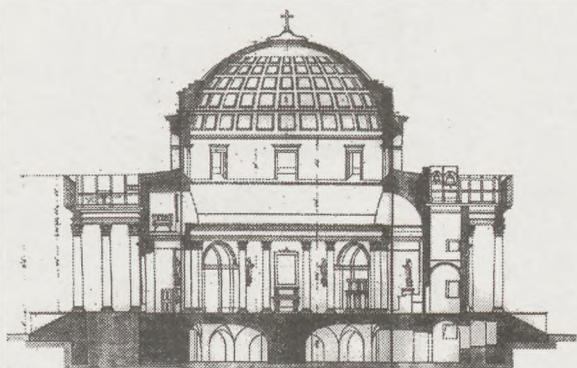
25. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego...*, Warszawa 1893, t. 13, s. 46.

26. „Przegląd Techniczny” 1882, nr 8, s. 33.

27. T. Broniewski, *Historia architektury dla wszystkich*, Wrocław 1980, s. 106.

28. „Kraj”, 1898, nr 40, s. 20-1. O Mikołaju I jako znawcy i mecenasie sztuki por. też: N. B. Wrangiel, *Iskusstwo i gosudar Nikołaj Pawłowicz*, Piotrograd 1915.

29. Gwoli ścisłości przypomnijmy, że panowanie Mikołaja datuje

3. J. Dziekoński, pomiar kościoła p.w. św. Aleksandra z 1883 r. — przekrój. Oryginał w CAHR, neg. w zbiorach autora
 3. J. Dziekoński, measurement of the St. Alexander church in 1883 — cross section. Original in the Central Historical Archive of Russia, neg. in the author's collection

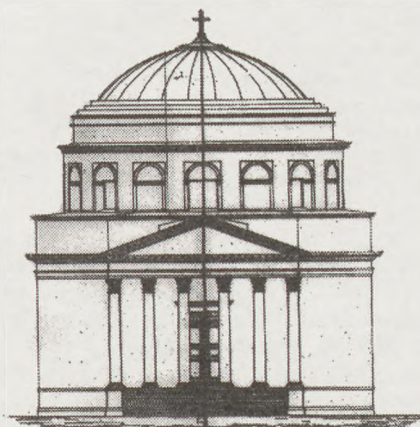
przewartościowanej powstaniem listopadowym powoływanie się na monument w buntowniczym mieście mogło wydawać się nie na miejscu. Tym bardziej, że nie chodziło o bezpośrednie naśladownictwo³⁰, a parantele sięgające w prostej linii do starożytności niewątpliwie przydawały większego splendoru.

Kamień węgielny pod aignerowską rotundę położono w czerwcu 1818 roku, w trakcie uroczystej imprezy z udziałem władzy duchownej i świeckiej. Wmurowania kamienia węgielnego dopełnił minister skarbu Jan Węgliński, a srebrna kielnia, którą się posłużył, do dzisiaj zachowała się w parafii³¹. Akt erekcyjny został umieszczony w ołowianej puszcze, do której włożono też „pieniądze i medale już za panowania (...) Alexandra w mennicy warszawskiej wybite, oraz medale pamiątkowe Kopczyńskiego i Lindego”³².

Opis ceremonii przekazano na łamach ówczesnej prasy, a na szczególną uwagę zasługuje podana przy okazji charakterystyka projektu realizacyjnego³³. Z nazewnictwa przyjętego do określania niektórych elementów konstrukcyjnych i dekoracyjnych zdaje się wynikać, iż tekst powstał w najbliższym otoczeniu architekta, który podejmował prekursorskie próby spolszczenia terminologii używanej do opisanja klasycznych porządków³⁴. A oto najciekawsze fragmenty wzmiankowanej recenzji, z powodzeniem wystarczającej do wyobrażenia sobie zamysłu twórczego: „Pomnik (...) mieć będzie (...) dwie główne facjaty. Z tych pierwsza i celniejsza obrócona ku alei Ujazdowskiej (...) ma mieć portyk czyli wystawę [!] z sześciu kolumn korynckich od przodu, a dwóch po bo-

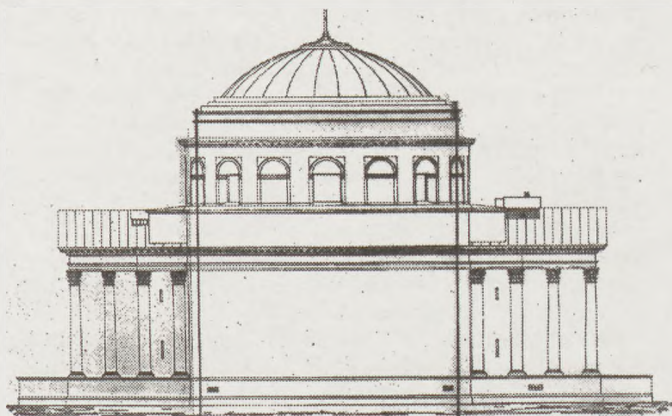
się od śmierci Aleksandra I, chociaż koronacja nastąpiła dopiero w 1829 roku. Uroczystości związane z tym wydarzeniem odbywały się w eklektycznej scenografii — neogotycko-klasycystycznej, co jest jakby odległą analogią do otoczenia, w jakim fetowano intronizację Stanisława Augusta. Na miejsce zabawy wybrano jednak nie staromiejski rynek, lecz „plac przed Ujazdowskim Lazaretem”. Autorem dekoracji był budowniczy m. Warszawy — Alfons Kropiwnicki (1803-1881), obdarzony za swą pracę pierścieniem z brylantem. Tego rodzaju przejawy monarszej łaskawości miały miejsce i później, a Władysław Rittendorf (1821-1898) otrzymał aż trzy podobne pierścienie za urządzenie iluminacji parku i pałacu Łazienkowskiemu z okazji zjazdu panujących w latach 1857-1859 — S. Łoza *Architekci...*, s. 160 i 259.

30. Rotunda w Kronsztadzie jest bliższa typologicznie Panteonowi

4. J. Dziekoński, pomiar kościoła p.w. św. Aleksandra z 1883 r. — fasada. Oryginał w CAHR, neg. w zbiorach autora
 4. J. Dziekoński, measurement of the St. Alexander church in 1883 — façade. Original in the Central Historical Archive of Russia, neg. in the author's collection

kach; druga zaś facjata będzie od ulicy Nowy Świat z wystawą mającą tyleż co i pierwsza kolumn. Ponad kolumnami (...) wzniesie się fronton czyli czoło [!], z stosownym (...) napisem. Wewnątrz kościoła będzie ośm framug [! — nisz], trzy na ołtarze, a inne na rozmaite porządki chrześcijańskie. Ozdobione będą ośmiu kolumnami i tyłuż pilastrami porządku

5. J. Dziekoński, pomiar kościoła p.w. św. Aleksandra z 1883 r. — elewacja boczna. Oryginał w CAHR, neg. w zbiorach autora
 5. J. Dziekoński, measurement of the St. Alexander church in 1883 — side elevation. Original in the Central Historical Archive of Russia, neg. in the author's collection

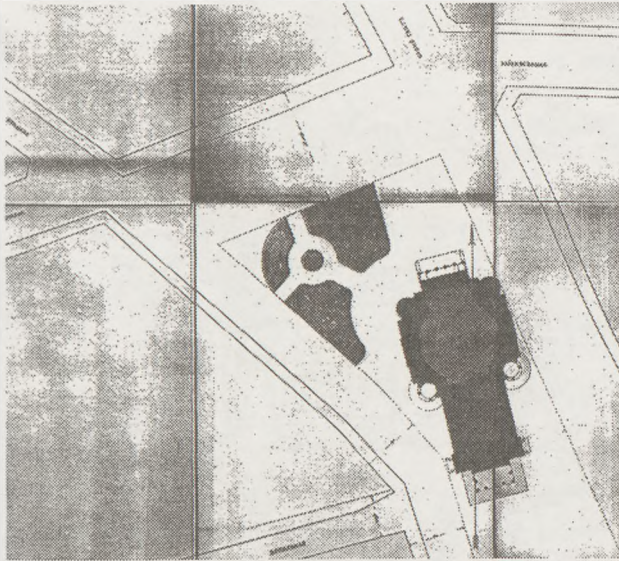
niż kościół warszawski.

31. Informację tę zawdzięczam uprzejmości konserwatora diecezji warszawskiej — ks. dra Andrzeja Lufta, który z kolei jest autorem napisu, wygrawerowanego na tejże kielni w 1980 r., gdy posłużyła ona kardynałowi Wyszyńskiemu do wmurowania kamienia węgielnego pod gmach Metropolitalnego Seminarium Duchownego na Bielanach.

32. „Gazeta Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego” 1818, nr 48, s. 1133.

33. Był też projekt alternatywny, niemal identyczny z jednym z projektów kościoła Ujazdowskiego, powstałym jeszcze dla króla Stanisława Augusta — T. Jaroszewski, *Kościół...*, s. 17.

34. Ch. Aigner, *Budowy kościołów. Część pierwsza zamykająca cztery projekta kościołów parafialnych różnej wielkości w dziewię-*

6.J. Dziekoński, projekt realizacyjny na rozbudowę kościoła p.w. św. Aleksandra z 1885 r. — plan sytuacyjny. Oryginał w CAHR, neg. w zbiorach autora

6. J. Dziekoński, realization project for the expansion of the St. Alexander church in 1885 — situation plan. Original in the Central Historical Archive of Russia, neg. in the author's collection

korynckiego. Framugi od wnijścia i od wielkiego ołtarza będą w sklepieniach półkolnych; reszta framug połączona zostanie ciągłym pasem wieńca (! — fryz); nieco wyżej będzie nadwieńcze (! — gzyms), a nad nim ośm okien oświetlających świątynię. Sklepienia na koniec kopuła przybrana zostanie w skrzyńce (! — kasetony) starożytnie z różowcami (! — rozetami) (...) Kościół ten dla szczupłości parafii i dla położenia (...) mniej się zalecać będzie wielkością, jak raczej kształtem, wytwornością i zbliżeniem gustu do starożytności³⁵ (il. 1).

Ostatnie słowa są obiektywną oceną projektu Aignera. Lecz przy całym kunszcie, jaki włożył on w tę pracę, nie powstało dzieło, mogące w jakiejś mierze zaważyć na przyszłości polskiej architektury. Pod względem formalnym kościół jest osadzony w tradycji późnego klasycyzmu z epoki Stanisława Augusta.

ciu tablicach przez ..., Warszawa 1825.

35. „Gazeta Warszawska”, 1818, nr 49, s. 1313-14. Terminologią Aignera zajmował się już Jaroszewski, *Kościół...*, s. 17. Uderza, jak zbliżony program dekoracyjny proponował Karol Podczaszyński dla swojej wizji soboru petersburskiego. W omówieniu recenzenckim odnośny fragment otrzymał następującą postać: „Co się tyczy samego przyozdobienia (...) najprzyzwoiciej by było na wewnętrznej ścianie, oświetlonej z góry (...) pomieścić obrazy. Powierzchnia wewnętrzna sklepienia (...) rozdzielona na zwyczajne skrzyńki (kasetony), ubraną być mogła metaliczną rzeźbiarską robotą, tak jak niegdyś było sklepienie Panteonu Agryppy. Na bryłach granitu przedzielających okrągłe (...) schody, jako też w framugach (...) umieściłby P. Podczaszyński pojedyncze lub grupowe posągi, które (...) podniosłyby do najwyższego stopnia zewnętrzną okazałość świątyni” — K. Garbiński, *O dziele pod tytułem: Początki architektury dla użytku młodzieży akademickiej...*, „Pamiętnik Warszawski Umiejętności Czystych i Stosowanych” 1829, t. 1, z. 1, s. 56.

36. „Gazeta Warszawska” 1818, nr 49, s. 2.

37. „Kurier Litewski” 1819, nr 224, s. 2. Świadczą o tym też płatności,

Z drugiej strony, nie sposób wyobrazić sobie, żeby akurat ten pomnik mógł być czymś innym niż kopią z antycznego oryginału.

Głębszą symbolikę zdawała się posiadać idea, aby umieścić w kościele, *we wszystkich framugach (...)* rzeźby i popiersia na uwiecznienie sławnych w narodzie mężów³⁶. Kto wie, czy nie nastąpiło tu odwołanie do funkcji wyznaczonych po rewolucji francuskiej Sainte-Geneviève, czyli Panteonowi paryskiemu. W Warszawie nisze pozostały puste, co zwalnia od rozstrzygnięć, czy z patriotycznej na pozór manifestacji nie przebijają dwuznaczna skłonność do sugerowania ciągłości władzy i dziejów ojczystej historii.

W ciągu pierwszych lat roboty posuwały się sprawnie³⁷. Spodziewano się nawet ich ukończenia już w 1822 roku³⁸. Ale do tego czasu uporano się zaledwie z wystrojem zewnętrznym³⁹. Przez kilka następnych lat ciągnęło się wymagające więcej zachodu wyposażenie wnętrza. W 1825 roku Aigner przekazał na ręce Księcia Namiestnika klucze do świątyni, oddane przezeń księdzu Jakubowi Falkowskiemu (1774-1848), wyznaczonemu na proboszcza w parafii ujazdowskiej⁴⁰.

Efekty prac wzbudziły ogólną aprobatę, przy czym nie uszło uwagi, że ołtarz główny i oba boczne oraz posadzka były z krajowego marmuru⁴¹. Zachwycano się również jednorodnym zestawem wyprodukowanych u Norblina ze złoczonego brązu — cyborium, krucyfiksu, lichtarzy i pokrywy do chrzcielnicy⁴². Dopełnienie stanowiły „organy naprzeciw wielkiego ołtarza w formie dwóch arf zetkniętych”⁴³.

Ciekawa jest też informacja, że w kopule rotundy zamierzano osadzić „okno z góry z jednej sztuki szkła, 24 stóp obwodu mającej, podobne do tego, które oświetla pomnik narodowy poświęcony Rycerzom Polskim, zwany Świątynią Sybilli”⁴⁴. Do owej imponującej tafli nawiązywał Mickiewicz, pisząc: „Świeci się pomnik mój nad szklany Puław dach”. A był to prezent Aleksandra I, darowany w 1806 roku Izabeli Czartoryskiej⁴⁵.

Z odwzorowaniem w Puławach słynnej rotundy z Tivoli zmagął się Aigner od końca XVIII wieku. Tutaj też (ok. 1800 r.) — nie licząc pomysłu na Świątynię Opatrzności — zbudował swój pierwszy kościół nawiązujący do Panteonu. Zbliżone rozwiązanie zastosowano w niedalekim Żyrzynie, gdzie zaczęto (ok.

zatwierdzone w 1820 roku przez Radę Administracyjną — „Złp. 35616 (...) jako należność dostawcom materiałów i rzemieślnikom do rzeczowej budowy użytym przypadającą” — Protokoły, sygn. 8, k. 254.

38. „Kurier Warszawski” 1821, nr 199, s. 1.

39. Tamże, 1822, nr 157, s. 1.

40. „Gazeta Warszawska” 1825, nr 105, s. 1451.

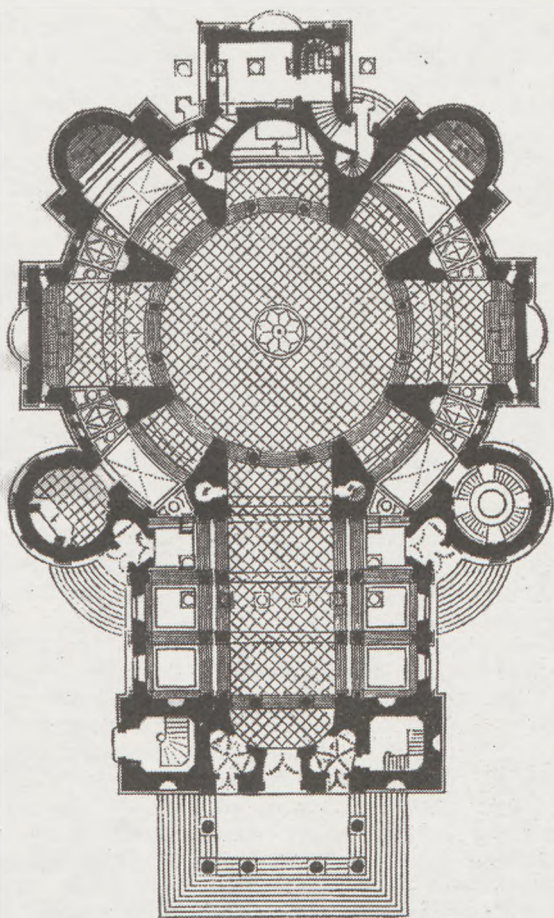
41. „Gazeta Korespondenta...” 1825, nr 106, s. 1440.

42. *Nowy kalendarzyk...*, s. 556. Por. też: „Gazeta Korespondenta...”, 1825, nr 91, s. 1236, gdzie informacja, że „świeczniki i krzyże ołtarzowe (...) brązowe i odznaczające się tak gustem jak najdokładniejszym wykonaniem (...) są ukończone w rękodzielni J. Pana Zyra.

43. „Magazyn Powszechny” 1834, nr 43, s. 338.

44. „Gazeta Warszawska” 1818, nr 49, s. 1314.

45. L. Dębicki, *Puławy, Lwów 1887*, t. 2, s. 260. Podają za: T. Jaroszewski, *Puławy w okresie klasycyzmu (w:) Puławy. Teka konserwatorska*, Warszawa 1962, s. 73 i 85, gdzie również potwierdzenie archiwalne tej informacji. O początkach szklenia kościołów

7. J. Dziekoński, projekt konkursowy na rozbudowę kościoła p.w. św. Aleksandra z 1883 r. — rzut przyziemia, wg „Kłosa” 1884, nr 980, s. 228

7. J. Dziekoński, competition project for the expansion of the St. Alexander church in 1883, plan of the ground floor, according to „Kłosa” 1884, no 980, p. 228

1804 r.) prace na podstawie jego projektu, a skończono według zamiennej dokumentacji dostarczonej przez Karola Kremiera (1812-1860) z Krakowa⁴⁶.

Wszelako nie podlega dyskusji, iż zlecenia na kościół warszawski nie da się porównać z żadnym z poprzednich. Fakt, że architektka tak dużego formatu stać było tylko na kontynuację własnych doświadczeń — przerabianych w licznych próbach praktycznych i studialnych — zdaje się wskazywać na zaawansowaną niemoc twórczą. Rychło też wycofał się Aginer z czynnego życia zawodowego w kraju, wyjeżdżając w 1827 roku do Włoch.

Rok wcześniej odbyła się, celebrowana przez abpa Wojciecha Skarszewskiego, konsekracja świątyni przy Placu pod Figurami, przemianowanego przedtem na Plac Aleksandra⁴⁷. Podczas uroczystości prymas złożył w ołtarzu relikwie śś. Wincentego, Sym-

8. J. Dziekoński, projekt konkursowy na rozbudowę kościoła p.w. św. Aleksandra z 1883 r. — fasada, wg „Kłosa” 1884, nr 980, s. 236

8. J. Dziekoński, competition project for the expansion of the St. Alexander church in 1885 — façade, according to „Kłosa” 1884, no 980, p. 236

plicjusza i Teofili, ustanawiając św. Aleksandra Męczennika patronem kościoła i parafii⁴⁸. Trudno dobiec, czy w uroczystości uczestniczył także Aigner, bawiący często poza Warszawą, ponieważ nie znajdował już należnego sobie miejsca w środowisku stołecznym.

Tutaj zaczynał brylować Antoni Corazzi (1792-1877). Z jego imieniem wiąże się tzw. klasycyzm Królestwa Kongresowego, najpełniej wyrażony w monumentalnej architekturze reprezentacyjnych gmachów publicznych doby przedpowstaniowej. Temu znowu odebrał prymat Henryk Marconi (1792-1863), z którym nieodłącznie kojarzą się najważniejsze osiągnięcia w budownictwie świeckim i kultowym trzech dziesięcioleci oddzielających kolejne zrywy wolnościowe.

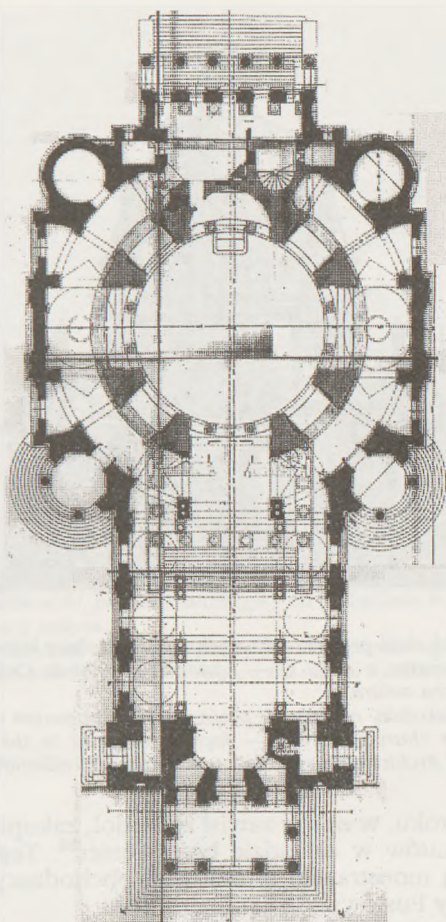
Z przebogatego dorobku Marconiego przypomnijmy czysto akademickie opracowanie, gdzie zawarł on koncepcję programu ideowego i funkcjonalnego, będącą rozwinięciem dyspozycji przejętych z paryskiego mauzoleum. W odautorskim komentarzu czytamy, że: „Panteon projektowany jest przeznaczony na pomieszczenie pomników na cześć wielkich ludzi. Budowla pomnikowa tego rodzaju powinna stać pośród wielkiego placu publicznego. Zewnątrz kolumny i ozdoby wszelkie powinny być przynajmniej z ka-

szklanymi szybami por.: J. Paszenda, *Jasne wnętrza kościołów XVIII wieku (w:) Między Zamościem a Padwą. Studia z historii sztuki i kultury nowożytnej ofiarowane profesorowi Jerzemu Kowalczykowi*, Warszawa 1993, s. 233 n.

46. T. Jaroszewski, *Chryścian Piotr Aigner*, s. 74 n.

47. Nazwa placu w tym brzmieniu utrzymała się aż do odzyskania niepodległości. Por. też: M. Kwiatkowski, *Plac Trzech Krzyży*, „Rocznik Warszawski” 1990, s. 56 n.

48. „Gazeta Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego” 1826, nr 100, s. 1143; „Kurier Warszawski” 1826, nr 144, s. 593.

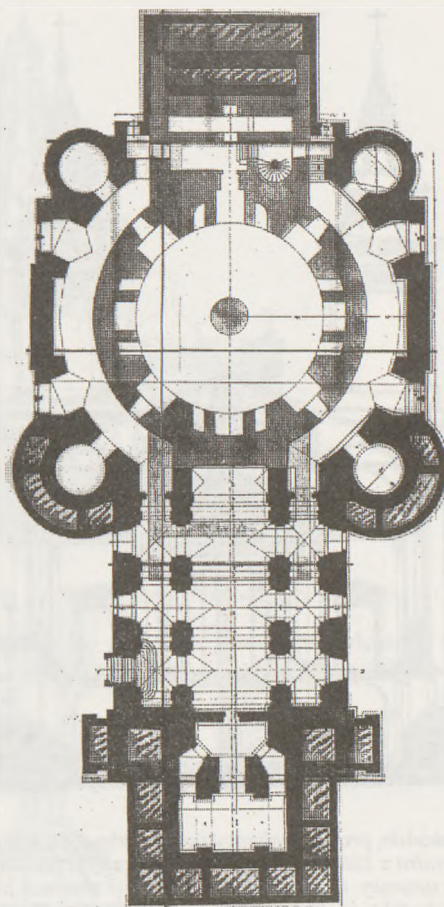
9. J. Dziekoński, projekt realizacyjny na rozbudowę kościoła p.w. św. Aleksandra z 1885 r. — rzut przyziemia. Oryginał w CAHR, neg. w zbiorach autora

9. J. Dziekoński, realization project for the expansion of the St. Alexander church in 1885 — plan of the ground floor. Original in the Central Historical Archive of Russia, ng. in the author's collection

mienia ciosowego, wewnątrz zaś z marmuru. Drzwi pod portykami powinny być z brązu i w przeźroczu zrobione. Sutereny mogą być przeznaczone na pomieszczenie grobów”⁴⁹.

Prawie sto lat później Jarosław Wojciechowski zrekapitulował te kwestie następująco: „Świątynia centralna z kopułą po środku (...) to przede wszystkim mauzoleum. Z formą centralną świątyni kojarzy się (...) pojęcie drugie: budowli pomnika. Jasnym jest (...) że kościół centralny może być wznoszony tylko w (...) wyjątkowych okolicznościach, kiedy potrzeby kultu schodzą niejako na plan drugi, a główną rolę odgrywa pomnikowość (...) tj. skojarzona z jakimś miejscem świętym (...) lub z wielką (...) postacią, albo też z wielkim wydarzeniem dziejowym”⁵⁰.

Zdaje się, że w Królestwie Polskim kryteria owe spełniał tylko kościół ujazdowski i — pomimo

10. J. Dziekoński, projekt realizacyjny na rozbudowę kościoła p.w. św. Aleksandra z 1885 r. — rzut kościoła dolnego. Oryginał w CAHR, neg. w zbiorach autora

10. J. Dziekoński, realization project for the expansion of the St. Alexander church in 1885 — ground plan of the lower church. Original in the Central Historical Archive of Russia, neg. in the author's collection

wszystkich zastrzeżeń — kaplica grobowa Scheible-
rów w Łodzi⁵¹. Ponadto świątynia warszawska pełni-
ła funkcje parafialne, a uposażenie beneficjum obar-
czało skarb państwa, w ramach zobowiązań patro-
nackich wynikających z kolatorii rządowej.

Wysokość dotacji rozstrzygała się na najwyższych
szczeblach władzy. Zaraz po konsekracji zawiado-
miono z Petersburga, że „Jego Cesarsko-Królewska
Mość spodziewa się, iż pokrycie tego wydatku,
oszczędnościami na różnych etatu duchowieństwa
Rzymsko-Katolickiego pozycjach otrzymanymi, nastą-
pić będzie mogło”⁵². Chodziło o dodatkową kwotę
8684 złp, obciążającą budżet, gdyż Rada Administracyj-
na — przynajmniej w 1827 roku — nie znajdowała
sugerowanych oszczędności⁵³.

Dalsze losy kościoła toczyły się przez dłuższy czas
normalnym trybem. W 1837 roku został „kosztem

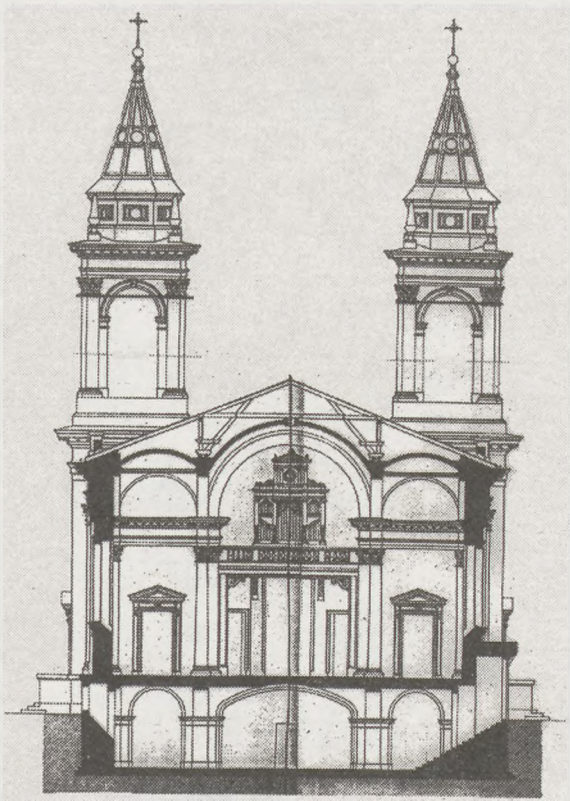
49. H. Marconi, *Zbiór projektów architektonicznych...*, Warszawa 1838, poszyt 2, opis do tabl. IX i X.

50. J. Wojciechowski, *Kościół jako budowla*, „Architektura i Budownictwo” 1927, s. 229-231.

51. Por.: W. Nowaczyk, *Konkurs architektoniczny na projekt kaplicy grobowej dla Karola Scheiblera (w:) Problemy interpretacji dzieła sztuki i jego funkcji społecznych*, Poznań 1980, s. 89 n.

52. Protokoły, sygn. 14, k. 229.

53. Tamże, sygn. 15, k. 1-6.

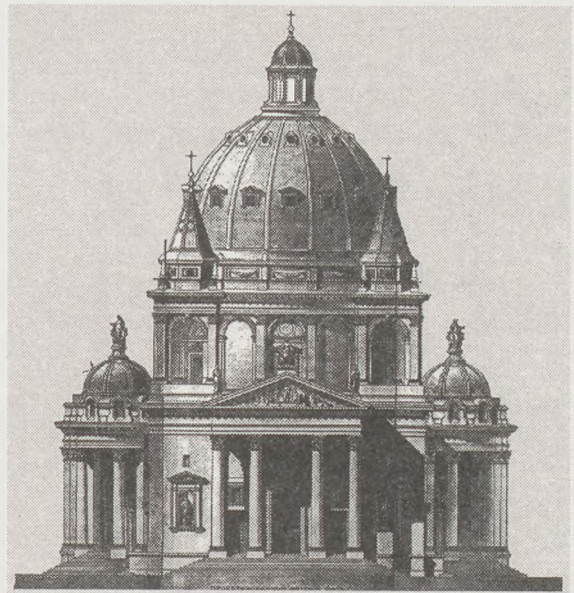

11. J. Dziekoński, projekt realizacyjny na rozbudowę kościoła p.w. św. Aleksandra z 1885 r. — przekrój poprzeczny przez dobudowany korpus nawowy. Oryginał w CAHR, neg. w zbiorach autora
 11. J. Dziekoński, realization project of the expansion of the St. Alexander church in 1885 — cross section of the added nave corps. Original in the Central Historical Archive of Russia, neg. in the author's collection

rzędu (...) zewnątrz naprawiony, wewnątrz dokonano w nim różnych upiększeń, a na szczycie kopuły umieszczono krzyż brązowy pozłacany⁵⁴. Znaczące zmiany we wnętrzu nastąpiły po połowie stulecia, zapoczątkowane wymianą drewnianej ambony w 1852 roku⁵⁵. W jej miejsce stanęła murywana — według projektu Ignacego Leopolda Essmanowskiego (1824 — po 1885), który w szczegółowym opisie zrelacjonował również bogaty program ikonologiczny swego dzieła⁵⁶.

W 1853 roku donoszono, że w kościelnych „pieczarach (...) ma być urządzona kaplica, przeznaczona na składanie ciał zmarłych”⁵⁷. Niedługo potem,

54. E. Brzeziewicz, *Kronika kościoła...*, s. 38-9. Potrzeba pierwszej reperacji, zapewne niezbyt dużej, wystąpiła już w 1829 r., o czym świadczy decyzja Rady Administracyjnej, która postanowiła co następuje: „Na przedłożenie (...) Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia [Publicznego] względem kosztów sprawienia (...) nowej chrzcielnicy, w miejsce dotychczasowej marmurowej, która przypadkowym sposobem stłuczona została, tudzież względem wydatków, jakich wymagać będzie reparaacja (...) kościoła, Rada oświadczyła, iż chce sobie mieć złożonym obrachunek kosztów (...) potrzebnych, o ile zaś wykazać się mająca z obrachunku suma, ze składki parafian pokrytą być nie mogła, o tyle z funduszu zostawionego do dyspozycji Namiestnika (...) asygnowaną będzie” — Protokoły, sygn. 17, k. 121.

12. J. Dziekoński, projekt realizacyjny na rozbudowę kościoła p.w. św. Aleksandra z 1885 r. — fasada. Oryginał w CAHR, neg. w zbiorach autora
 12. J. Dziekoński, realization project for the expansion of the St. Alexander church in 1885 — façade. Original in the Central Historical Archive of Russia, neg. in the author's collection

w 1859 roku, w nawie zawisł żyrandol, zakupiony za 100 dukatów w zakładzie braci Lesser⁵⁸. Tegoż roku złotą monstrancję ufundowali obchodzący srebrne gody Puśłowscy z Królikarni⁵⁹.

Pobożni małżonkowie zasłużyli się budową filialnej świątyni na Mokotowie, a Ksawery Puśłowski był jednocześnie członkiem dozoru kościelnego w macierzystej parafii. Razem z Augustem Zamoyskim wymieniani jest pośród najbardziej hojnie wspomagających zabiegi restauracyjne w 1870 roku, nadzorowane przez Leona Rakowskiego (1819-1881) i Stanisława Adamczewskiego (1830-1916), a przeprowadzone po części z funduszy rządowych⁶⁰.

Planowana rozbudowa

Od połowy stulecia występowały również propozycje powiększenia kościoła ujazdowskiego, mogącego pomieścić około 750 osób na powierzchni ca 2600 stóp kwadratowych⁶¹ (il. 2-5). Serię projektów studialnych otwierają rysunki Marconiego z 1854 roku⁶², a przez

55. „Gazeta Codzienna” 1852, nr 330, s. 1.

56. „Kurier Warszawski” 1852, nr 331, s. 1735.

57. „Dziennik Warszawski” 1853, nr 165, s. 1. Zapewne było to następstwem obowiązującego od 1846 r. dekretu „o środkach zapobieżenia pogrzebaniu ciał ludzi w stanie pozornej śmierci będących”, czego efektem stało się budowanie domów przedpogrzebowych albo przykościelnych kaplic, które służyły do przechowywania zwłok przed pochówkiem. Por.: „Dziennik Praw”, t. 38, s. 61 n.

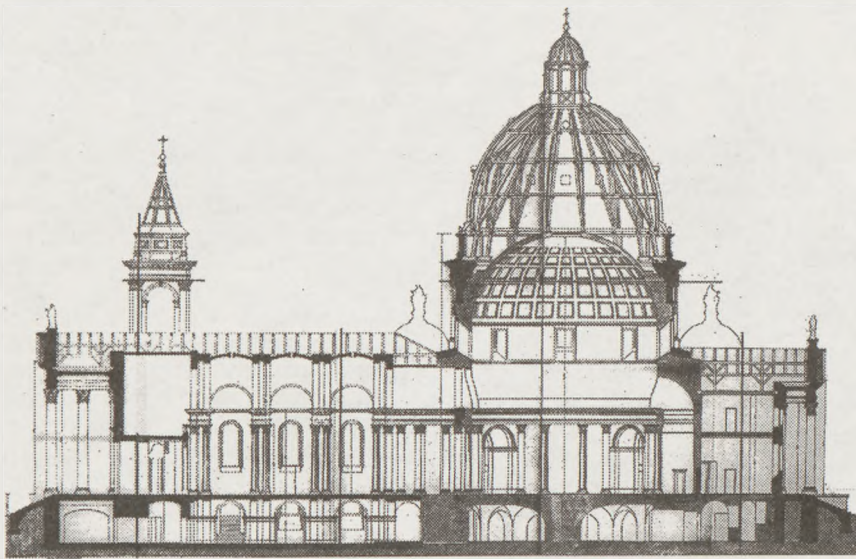
58. „Kurier Warszawski” 1859, nr 174, s. 927.

59. „Pamiętnik Religijno-Moralny” 1859, t. 3, s. 557-559.

60. „Przegląd Katolicki” 1870, nr 43, s. 680.

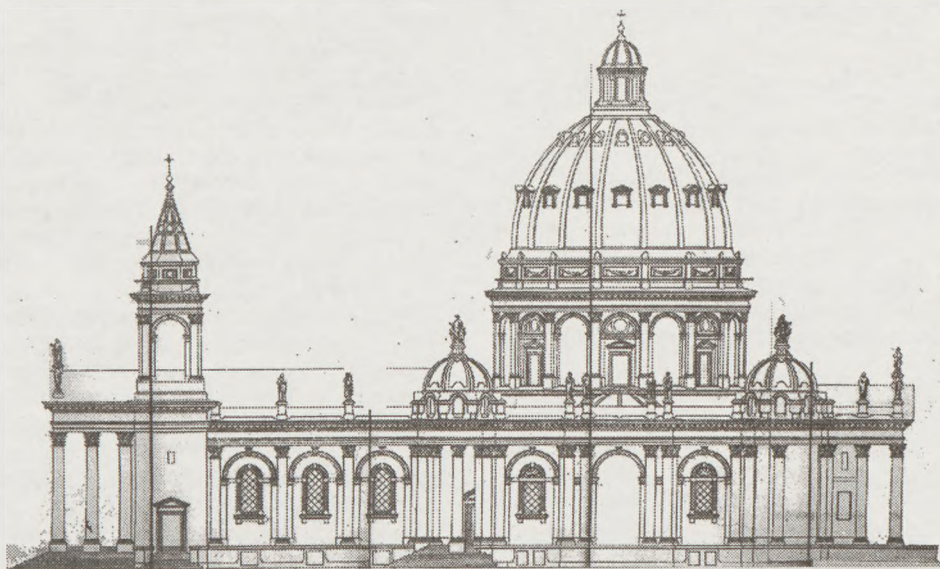
61. „Przegląd Techniczny” 1884, nr 1, s. 25.

62. „Przegląd Techniczny” 1882, nr 8, tabl. VI.

13. J. Dziekoński, projekt realizacyjny na rozbudowę kościoła p.w. św. Aleksandra z 1885 r. — przekrój podłużny. Oryginał w CAHR, neg. w zbiorach autora

13. J. Dziekoński, realization project for the expansion of the St. Alexander church in 1885 — horizontal cross section. Original in the Central Historical Archive of Russia, neg. in the author's collection

14. J. Dziekoński, projekt realizacyjny na rozbudowę kościoła p.w. św. Aleksandra z 1885 r. — elewacja boczna. Oryginał w CAHR, neg. w zbiorach autora

14. J. Dziekoński, realization project for the expansion of the St. Alexander church in 1885 — side elevation. Original in the Central Historical Archive of Russia, neg. in the author's collection

kilka dziesiątków lat próbowali swych sił także inni architekci — przed 1867 rokiem Józef Kwiatkowski⁶³ (1820-1881), a Zygmunt Kiślański (1831-1897) w 1870 roku⁶⁴ — jak się zdaje, inspirowani przez miejscowych proboszczów. Nikomu nie udało się przezwyciężyć trudności lokalizacyjnych, wynikających ze

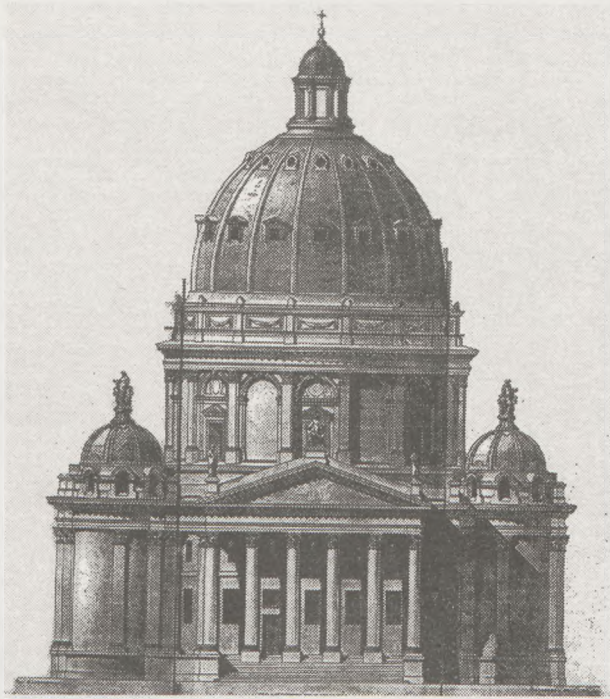
szczupłości placu o pierzejach wytyczonych przez nieregularną linię zbiegających się tu ulic (il. 6).

Po mało zachęcających doświadczeniach pojawiły się rozsądne propozycje zaniechania rozbudowy. W zamian postulowano podjęcie starań o wzniesienie w pobliżu nowej świątyni, niezbędnej w gęsto zaludnionej parafii⁶⁵. Zamysł ów stracił rację bytu, gdy

63. „Tygodnik Ilustrowany” 1867, nr 422, s. 197 n.

64. „Przegląd Techniczny” 1882, nr 8, tabl. VI.

65. Por. np.: K. Matuszewski, *O architekturze...*, s. 395; Z. Kiślański, *Projektowane powiększenie kościoła świętego Aleksandra*

15. J. Dziekoński, projekt realizacyjny na rozbudowę kościoła p.w. św. Aleksandra z 1885 r. — elewacja tylna. Oryginał w CAHR, neg. w zbiorach autora

15. J. Dziekoński, realization project for the expansion of the St. Alexander church in 1885 — rear elevation. Original in the Central Historical Archive of Russia, neg. in the author's collection

w 1875 roku zostały zagwarantowane fundusze wyłączenie na przekształcenie rotundy. Z przeznaczeniem na rozbudowę zysk ze sprzedaży aż czterech kamienic oraz kapitały w gotówce legowała Karolina z Tymowskich Grodzicka, wyznaczając na egzekutora testamentu m.in. warszawskiego generał-gubernatora.

Chodziło o osławionego rusyfikatora Pawła Kotzebue, który w pełni wywiązał się z nietypowej dlań roli. W rocznicę sporządzenia testamentu wystąpił do Petersburga, donosząc iż: „czysta masa spadkowa wynosi 138.142 rs., a po odjęciu zaznaczonych w testamencie legatów na kwotę 31.500 rs., ofiara na rzecz kościoła stanowi 106.642, rs. Suma ta (...) powiększy się po zlicytowaniu nieruchomości i majątku ruchomego. Przesyłając (...) świadectwo zgonu ofiarodawczyni, mam zaszczyt prosić (...) o zatwierdzenie zapisu (...) dla kościoła św. Aleksandra”⁶⁶. Po kilku miesiącach nadeszła pozytywna odpowiedź, podpisana przez ministra spraw wewnętrznych⁶⁷. Zwłoka okazała się być spowodowana oczekiwaniem na decyzję ministerstwa finansów, które nie zgłosiło żadnych zastrzeżeń co do sprzedaży kamienic Grodzickiej, w konkluzji wyra-

żając wolę, żeby dopilnować wydatkowania uzyskanych środków zgodnie z ich przeznaczeniem⁶⁸.

Konkursy

Jeszcze zanim ruszyła biurokratyczna machina, został ogłoszony konkurs architektoniczny, którego warunki sprowadzały się do przedstawienia projektu z kosztorysem na sumę 75-100 tys. rubli⁶⁹. Zbieżność dat zdaje się wskazywać, że uczestniczył w tej imprezie Władysław Hirszel (1831-1889), którego projekt z 1875 roku znany jest z pojedynczego rysunku⁷⁰.

Przedsięwzięcie było jednak całkiem niepoważne i bez dalszych następstw. Sprawcy ewidentnego falstartu można upatrywać w osobie Stanisława Kossakowskiego, kolejnego egzekutora testamentu⁷¹, a ponadto jednego z wiceprezesów Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych. Samą ideę celnie skwitował ceniony publicysta, pisząc: „Żadna ze sztuk pięknych nie jest wystawioną na taką poniewierkę potomności jak architektura (...) a nigdzie może bardziej jak u nas. Gotowiśmy ulepszać i przeinaczać wszystko i zawsze, to nawet co ulepszenia nie potrzebuje, a bierzemy się do tego zazwyczaj lekkomyślnie. Byle okaza się nastrożczyła, radziśmy natychmiast projektować zmiany, anszlagować, przebudowywać i upiększać, aż do zatarcia wszelkich cech pierwotnych. Dziś przynajmniej nie zapominajmy, o tem, że kościół jest (...) dziełem sztuki jak wszystkie inne, i że bez racjonalnych powodów, żadnych w jego budowie zmian przedsiębrać się nie godzi”⁷².

Wszelako po uruchomieniu urzędowych procedur na najwyższych szczeblach władzy nie skutkowały już żadne argumenty. U schyłku 1881 roku pojawia się informacja, jakoby gotowy do realizacji był projekt „jednego ze znanych naszych architektów”⁷³. Ta drobna wzmianka zdaje się mówić o rozstrzygnięciu rywalizacji pomiędzy Janem Hinzem (1842-1902) i Stanisławem Adamczewskim. Nie sposób przesądzić, któremu z nich przypadło owo pyrrusowe zwycięstwo. Wiadomo, iż każdy z twórców przygotował alternatywne wersje dokumentacji, z czego jedna z prac Hinza była eksponowana w Zachęcie⁷⁴, a plany Adamczewskiego zreproduковано już po ogłoszeniu wyników właściwego konkursu⁷⁵. Prawdopodobnie obaj niedawni współzawodnicy solidarnie zbojkotowali tę próbę, rozczarowani zapewne skazaniem na marne ich wysiłków.

Po rozciągniętych w czasie wstępnych przedbiegach, w 1883 roku został wreszcie rozpisany konkurs, którego wiarygodności nie sposób było podważyć, gdyż w roli organizatora występował sam Kotzebue. Przy okazji wyszło na jaw, że ze schedy po Grodzickiej uzyskano zaskakująco niski dochód — ok. 63 tys. rs. Do wysokości tej kwoty należało zaprojektować stan surowy, przyjmując do kosztoryso-

w Warszawie, „Przegląd Techniczny” 1882, nr 8, s. 33 n.

66. CAHR, zespół 821, inwentarz 2, sygn. 381, k. 21 — pismo do ministerstwa spraw wewnętrznych z 13. stycznia 1876.

67. Tamże, k. 24 — pismo z 6. maja 1876.

68. Tamże, k. 25 — pismo do ministerstwa spraw wewnętrznych z 29. kwietnia 1876.

69. „Kurier Warszawski” 1875, nr 248, s. 2.

70. „Przegląd Techniczny” 1882, nr 8, tabl. VI.

71. CAHR, zespół 821, inwentarz 2, sygn. 381, k. 34.

72. K. M.[atuszewski], *W kwestyi powiększenia kościoła ś-go Aleksandra*, „Gazeta Polska” 1875 nr 252, s. 3.

73. „Inżynieria i Budownictwo” 1881, nr 51, s. 31.

74. Jeden z projektów Hinza znajduje się w zbiorach ikonograficznych Instytutu Sztuki PAN, a reprodukcję drugiego zamieścił „Przegląd Techniczny”, 1882, nr 8, tabl. VII.

75. „Inżynieria i Budownictwo” 1884, nr 7, s. 80, tabl. IV-V.

wania odpowiednio 50 i 30 rs jako cenę sążnia kubicznego nowego gmachu oraz przebudowy istniejącego kościoła. Powierzchnię zabudowy zawężono do granic zapewniających należyte funkcjonowanie placu, a względy natury estetycznej przejawiały się narzuconiem stylistyki harmonizującej z pierwowzorem i sugestią zachowania przynajmniej jego górnych partii⁷⁶.

Rozstrzygnięcie konkursu realizacyjnego

Spośród osiemnastu zgłoszonych projektów pierwsza nagroda przypadła Józefowi Dziekońskiemu (1844-1827), który niewątpliwie najlepiej potrafił pogodzić sprzeczności, z jakimi przyszło się borykać uczestnikom konkursu⁷⁷. Jeszcze przed ogłoszeniem oficjalnych rozstrzygnięć zamieszczono charakterystykę zwycięskiego projektu. Opis, stanowiący dobry punkt wyjścia do analizy obiektu, wart jest przytoczenia w dłuższym fragmencie: „*Autor (...) otacza stary kościół wąskim pierścieniem, z zagłębieniami na osi poprzecznej rotundy i kaplicami na osiach przekątnych, oraz przybudowuje (...) część nową, o trzech nawach, sklepioną systemem balowym, z kwadratowymi wieżami o jednej kondygnacji, po obu stronach głównego wejścia. Wejście to ostania portyk, czterokolumnowy (pseudoperipteros), utworzony z porządku korynckiego, nieco większych wymiarów niż porządek zastosowany w elewacjach bocznej i tylnej. Stare sklepienie rotundy pozostawiono, pokrywszy takowe kopułą znacznej wysokości. Od tyłu za ołtarzem wielkim mieści się zakrystia, a nad nią skarbiec*”⁷⁸ (il. 7-8).

Kosztorys opiewał na 83.540 rs, co przeszło bez echa, a przyrost powierzchni wynosił (bez kaplic) ca 2900 stóp kwadratowych, zwiększając pojemność wnętrza o 1500 osób⁷⁹. Pod tym względem lepsze wyniki osiągnęli uhonorowani drugą i trzecią nagrodą Stefan Szyller (1857-1933) i Anzelm Krysiński (1836-1886) — utrzymując się na dodatek w narzuconych kosztach⁸⁰. Sąd prosty wniosek, że laureat z większym rozmachem projektował kubaturę, w czytelnym zamyśle wyeksponowania części centralnej, otaczającej starą rotundę. W rezultacie uzyskał wyrazistą dominantę i w miarę zadowalający kompromis w relacjach pomiędzy programem przestrzennym a użytkowym, chociaż za cenę wyraźnych uchybień kompozycyjnych. Lista zastrzeżeń była dość długa, a uwagi krytyczne na ogół trafne, lecz jakby z pominięciem realiów, które w obiektywnej relacji sprowadzały się do dwóch punktów:

1. *zachowując proporcje dzisiejszego kościoła, nie można było przeprowadzić estetycznego rozszerzenia;*

2. *rozszerzając do możliwych granic obecny kościół, potrzeba było albo wyjść poza linię regulacyjną, albo zmienić oś kościoła, co pociągało za sobą wiele zmian wewnętrznych i zjawisk niezbyt estetycznej natury*⁸¹.

Ale i tak zarzutem nie było końca, przy czym najmocniej krytykowano elewacje boczne, a zwłaszcza cztery koliste kaplice, diagonalnie przystawione do pierścienia otaczającego rotundę. Wprawdzie równoważyły one bryłę od frontu, lecz były oczywistym dysonansem, a w widoku ukośnym niepotrzebnie uwypuklały chybione proporcje korpusu nawowego, któremu sporo brakowało do postulowanych „*dwóch kwadratów na wysokość*”⁸². Nie podobały się też wieże — „*niewłaściwie zakończone w rodzaju stylu Ludwika XIV*”⁸³. Za poważną usterkę projektu uchodził zresztą cały szafaż dekoracyjny — „*nieodpowiedniej do stylu ozdobności*”, a ponadto „*podwójny poziom dla gzymsu głównego, wadliwy ustrój w rozkładzie trojga drzwi wchodowych*”⁸⁴. Nie zgłaszano zastrzeżeń do rozwiązań funkcjonalnych wnętrza, poza odosobnionym głosem, wytykającym brak obejścia „*dla procesji (...) wszak posunięciem absydy i ołtarza łatwo tę niedogodność usunąć*”⁸⁵, co później nie zaprzętało już niczyjej uwagi.

Przebudowa Józefa Dziekońskiego

Sąd konkursowy rozdzielił nagrody, lecz wstrzymał się z podejmowaniem wiążących uchwał, pozostając na sugestii, że projekt Dziekońskiego „*do należytego przestudiowania mogłoby odpowiadać warunkom zadania*”⁸⁶. Toczyły się nad tym prawie dwuletnie debaty w gronie komitetu budowy, któremu przewodniczył arcybiskup Wincenty Chościak-Popiel. Przedmiotem obrad była mocno zmieniona dokumentacja, której ostateczna wersja jest datowana w 1885 roku. Pod koniec tegoż roku przekazano ją do stołecznego magistratu, skąd trafiła do zatwierdzenia w Petersburgu⁸⁷.

Tym razem droga służbowa nie okazała się specjalnie uciążliwa, bo jeszcze w pierwszym kwartale 1886 roku Komitet Techniczno-Budowlany przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych wydał pozwolenie na budowę⁸⁸. Ponadto, na najwyższym szczeblu — o czym również stanowiły odpowiednie przepisy — nie odmówiono prośbie zbierania dobrowolnych ofiar do wysokości 110 tys. rubli⁸⁹. Skądinąd wiadomo, że kosztorys zamykał się kwotą 170 tys. rubli⁹⁰, z czego wynika, iż z legatu Grodzickiej pozostało ca 60 tys. rs. Aby wyczerpać ten wątek należy dodać, iż na

76. Program i warunki konkursu na rozszerzenie kościoła św. Aleksandra w Warszawie. „Inżynieria i Budownictwo” 1883, nr 9, s. 99 n; „Przegląd Techniczny” 1883, nr 5, s. 118 n.

77. Por. np.: „Inżynieria i Budownictwo” 1884, nr 1-2, s. 18 n.

78. H., *Konkurs na powiększenie kościoła ś-go Aleksandra w Warszawie*, „Przegląd Techniczny” 1884, nr 1, s. 28.

79. *Wynik konkursu (...) na sporządzenie projektu rozszerzenia kościoła parafialnego ś-go Aleksandra w Warszawie*, „Przegląd Techniczny” 1884, nr 5, s. 61.

80. „Inżynieria i Budownictwo” 1884, nr 5, s. 57.

81. F. K. Martynowski, *Projekty konkursowe na rozszerzenie kościoła ś. Aleksandra w Warszawie*, „Kurier Warszawski”, 1884, nr 21, s. 1-2.

82. Tenże, „Kurier Warszawski” 1884, nr 22b, s. 3.

83. Tamże.

84. W. Gerson, *Z dziedziny sztuk pięknych*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1884, nr 93, s. 230.

85. Ks. W. Witkowski, *Projekta rozszerzenia kościoła św. Aleksandra w Warszawie*, „Kłosa” 1884, nr 983, s. 282.

86. „Przegląd Techniczny” 1884, nr 5, s. 63.

87. „Przegląd Katolicki” 1886, nr 2, s. 27.

88. CAHR, zespół 1293, inw. 171, sygn. 32.

89. „Przegląd Katolicki” 1886, nr 20, s. 313.

90. „Przegląd Katolicki” 1886, nr 2, s. 27.

początku lat dziewięćdziesiątych resort spraw wewnętrznych wyasygnował z funduszków rządowych 10 tys. rs dla wspomnienia prac wykończeniowych⁹¹. Wiadomo również, że wsparcia finansowego udzielał magistrat, a całkowity koszt budowy wyniósł około 240 tys. rubli⁹².

Rozpoczęte w 1886 roku prace podzielono na dwa etapy: do 1889 wykonano halowy korpus poprzedzający rotundę, która przez cały ten czas była dostępna dla wiernych, a całość robót zakończono w 1894 roku⁹³. Powierzchnia świątyni wzrosła ponad dwukrotnie — nie licząc kościoła dolnego, pojemność przeszło trzykrotnie, co pozwalało pomieścić we wnętrzu około 3000 osób⁹⁴. Pewne niedostatki projektu, wytknięte już przez komisję konkursową, uniemożliwiły uzyskanie w pełni zadowalających efektów estetycznych. Już po ukończeniu prac sam architekt przyznał, że „nie wszystkie (...) części składowe fasady kościoła udało się (...) w równej mierze zgodzić z całością”⁹⁵.

W stosunku do projektu wstępnego największe zmiany zaszły w uformowaniu bryły okalającej stary kościół. Ściany pierścienia wyprostowano, nadając mu bardziej regularne kształty z wybrzuszeniami kaplic flankujących ołtarz główny (il. 9-10). Jedną z nich — p.w. św. Józefa, sfinansowała Aleksandra Potocka z Wilanowa⁹⁶. Druga, po prawej stronie od wejścia głównego, znalazła się niebawem pod szczególną opieką zamieszkującej w Warszawie kolonii litewskiej, co symbolizował umieszczony w ołtarzu obraz Matki Boskiej Ostrobramskiej⁹⁷.

Po kaplicach przednich pozostały tylko hełmy, nakrywające teraz koliste kolumnady przy bocznych kruchtach. Przesunięto je do przodu, co pozwoliło nadal maskować niewralgiczne miejsce na styku rotundy ze ściętym dachem części nawowej, a jednocześnie uwidocznić na zewnątrz trzecią część korpusu. Zyskało na tym wnętrze, doświetlone jeszcze jedną parą okien. Równie poważnym przekształceniom uległy górne kondygnacje wież, wysmukłone ośmiobocznymi tamburami dźwigającymi namiotowe daszki o żebrowanych krawędziach.

Punkt wyjścia w przyjętej koncepcji rozbudowy stanowiło podwyższenie rotundy. Nawet nieznaczne powiększenie niewielkiej, a co szczególnie istotne — niskiej budowli, wpływało rażąco na proporcje całej kompozycji. Architekt założył ujednoczenie przestrzeni wewnętrznej, łącząc harmonijnie starą kopułę ze sklepieniami rozpiętymi nad korpusem nawowym (il. 11). Przeprute w bębnie okna musiały pokrywać się z otworami w tamburze zachowanej kopuły. Wy-

sokość elewacji bocznej zawartej między wieżami a otaczającym rotundę pierścieniem determinowało zatem oświetlenie części centralnej (il. 12).

Innymi słowy — postępując się miarodajną opinią Stefana Szyllera — „architektoniczne członkowania wnętrza nie odpowiadały zewnętrznej architekturze. (...) W wykonywanej (...) budowli odezwano się to w gźemście gźównym, bo chcąc utrzymać dobre proporcje portyku gźównego, a zmuszony będad jednocześnie stosować się do wysokości arek starego kościoła, budowniczy musiał gźemście gźówny silnie z boków opuścić”⁹⁸.

Sylwetka obiektu uznawanego za kopię Panteonu została radykalnie zmieniona (il. 13-15). W ogólnym widoku doszukiwano się pewnych podobieństw z weneckimi Santa Maria del Carignano czy del Redentore⁹⁹. Partie frontowe były też porównywane pochopnie z Santa Agnese w Rzymie¹⁰⁰. Natomiast z bazyliką watykańską nieodparcie kojarzyła się nadbudowana nad rotundą kopuła¹⁰¹. Niestety, była to drewniana atrapa. Pokryto ją łupkiem angielskim, z żebrami wyprofilowanymi z blachy miedzianej, podobnie jak hełmy wież. Tak samo miały się prezentować kopułki nad kaplicami, niezbyt szczęśliwie zaprojektowane w trakcie realizacji, zastąpione w okresie międzywojennym płaskimi daszkami.

Jednak neorenesansowe formy w żadnym razie nie oznaczały nawrotu do opatrzonych kreacji z epoki Marconiego, a przekształcenie kościoła było poważnym osiągnięciem. Zwycięstwo w prestiżowym konkursie zapoczątkowało dominację Dziekońskiego w stołecznym budownictwie sakralnym, czego wyrazem było aż sześć realizacji. W parafii ujazdowskiej bezsporne są różne uchybienia kompozycyjne, ale anachroniczne wydaje się wskazywanie na niedostatki metody konserwatorskiej, chociaż ocalały jedynie strzępy murów oraz widoczne tylko we wnętrzu stare sklepienie¹⁰². Bardziej obiektywny jest zarzut, że świątynia nie mieściła się w skali urbanistycznej placu Trzech Krzyży, co wszakże było narzucone przez warunki konkursowe.

Monumentalny gmach przetrwał do 1944 roku, w powstaniu warszawskim stając się celem ataków lotniczych, po których pozostało rumowisko i sterzcący kikut jednej z wież. Dzieło odbudowy podjął Stanisław Marzyński, przywracając fałszywe zarysy aignerowskiej rotundy. Przed gźównym wejściem, gdzie ongiś wznosiła się trójnawowa bryła korpusu, rozpościera się obszerny taras — przykrywający kościół dolny — a po rozbudowie części naziemnej nie zostało ani śladu.

91. „Rola”, 1891, nr 21, s. 356.

92. J. Dziekoński, *Przebudowa kościoła św. Aleksandra w Warszawie*, „Architekt” 1903, s. 64.

93. Por. np.: „Kraj” 1899, nr 22, s. 3; 1894, nr 14, s. 220; „Kurier Warszawski” 1894, nr 206, s. 5; „Przegląd Katolicki” 1894, nr 32, s. 508.

94. E. Brzeziewicz, *Kronika kościoła...*, s. 54.

95. „Architekt” 1903, s. 64.

96. „Kurier Warszawski” 1894, nr 333, s. 3.

97. E. Brzeziewicz, *Kronika kościoła...*, s. 54-55.

98. „Kraj” 1889, nr 22, s. 3.

99. F. Martynowski, *Stary i nowy kościół św. Aleksandra*, „Kurier Warszawski” 1886 nr 218, s. 2.

100. E. Brzeziewicz, *Kronika kościoła...*, s. 49.

101. A. Lauterbach, *Warszawa*, Warszawa 1925, s. 187.

102. Chyba ocalał także sześciokolumnowy portyk od Nowego Świata, co zdaje się wynikać ze sformułowania, iż „powiększono dawną zakrystię, przez posunięcie ściany razem z kolumnadą”. Por.: J. Dziekoński, *Przebudowa kościoła 5-go Aleksandra i budowa kościoła praskiego w Warszawie*, „Przegląd Techniczny” 1889, nr 10, s. 289.

Spatial Transformations of the St. Alexander Church in Warsaw

*In the memory of Józef Pius Dziekoński (1844-1927)
upon the 150th Anniversary of His Birth*

The first church in nineteenth-century Warsaw was raised in order to commemorate the enthronement of Alexander I (1777-1825), the Emperor of Russia who at the Congress of Vienna established the Kingdom of Poland and restored a vestige of Polish independence, lost in 1795. The designer of the building was Christian Peter Aigner (1756-1841). Commonly-held opinion claimed that the artist patterned himself on the Roman Pantheon. A significant departure from the original was the reduction of the span of the copula in relation to the diameter of the corps, and the location of the former on a tambour which provided additional light to the interior. The Warsaw rotunda was erected in the years 1818-1826 (fig. 1 — design; fig. 2-5 — inventories from 1883).

In 1883 a competition was announced for the extension of the edifice. The first prize was granted to Józef Dziekoński (1844-1927) who was capable of attaining a satisfactory compromise in the relations between the spatial and utilitarian program albeit at the price of distinct

compositional shortcomings (fig. 7-8 — competition project).

The work, initiated in 1886, was divided into two stages: the hall corps preceding the rotunda was completed up to 1889, and the whole undertaking was finished in 1894. Extant fragments of the original rotunda included parts of the walls and the old vault, discernible only in the interior. The overall appearance of the transformed building brought to mind certain similarities with the Venetian Santa Maria del Carignano and the del Redentore. The copula, added above the rotunda, inevitably recalled the Venetian basilica. Unfortunately, it was merely a wooden imitation, covered with slate, and with ribs profiled out of copper sheet (fig. 6; 9-15 — realization project).

In 1944 the St. Alexander church became the target of air raids which left behind fragments of walls and the remains of one of the towers. The general outline of the rotunda reappeared following reconstruction, but not a single trace of Dziekoński's project was retained.

Od Redakcji

Publikujemy poniżej opinię i propozycje prof. Jana Tajchmana związane z nową ustawą budowlaną, mimo że niniejszy numer przygotowany został do druku już po przyjęciu jej przez parlament i po podpisaniu przez Prezydenta Rzeczypospolitej. Ogłaszając na łamach naszego pisma stanowisko prof. Tajchmana kierujemy się intencją przybliżenia środowisku konserwatorskiemu punktu widzenia jednego z jego czołowych przedstawicieli na temat tej ustawy.

Jan Tajchman

OCHRONA ZABYTKÓW ARCHITEKTURY W ŚWIETLE PRZYGOTOWYWANYCH NOWYCH PRZEPISÓW BUDOWLANYCH

Podstawowymi aktami regulującymi sprawę budownictwa nowego, ale także i wszelkie prace w budynkach istniejących, tym samym w zabytkach architektury i budownictwa są: ustawa *Prawo budowlane* oraz *Rozporządzenie w sprawie warunków technicznych jakim powinny odpowiadać budynki*¹. Od dłuższego już czasu trwają prace nad ich nowelizacją. Przygotowany projekt ustawy *Prawo budowlane* w stosunku do dotychczas obowiązującej ustawy z 1974 r. wykazuje znaczny postęp w stwierdzeniach ogólnych dotyczących ochrony obiektów zabytkowych i obszarów objętych ochroną konserwatorską. Niestety, w świetle rozwiązań szczegółowych zawartych w *Ustawie*, jak też na jej podstawie formułowanych w *Rozporządzeniu* warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie, sprawy ochrony zabytków przedstawiają się bardzo źle². W praktyce postępowanie zgodne z tymi przepisami będzie prowadziło zawsze do niszczenia zabytków architektury lub ich istotnych elementów.

Nim zaprezentuję przykładowe zagrożenia, jakie wynikają z tych przepisów dla zabytków architektury, pozwolę sobie zwrócić uwagę na zagadnienia ogólne i podstawowe sprzeczności między proponowanymi przepisami, a ustawą *O ochronie dóbr kultury*. Z tej ostatniej wynika konieczność dbania o zachowanie zabytków. W szczególności polega to na ich zabezpieczeniu przed zniszczeniem i nie dopuszczeniu do uszkodzeń czy dewastacji (Art. 3, p. 2), co oznacza, że chronić należy autentyczną substancję zabytków. Natomiast zgodnie z Art. 5 projektu *Prawa budowlanego*, przy przebudowie i modernizacji zabytku należy stosować współczesne przepisy i polskie normy opracowane dla budynków nowych, a jak wiemy zabytki nie są i nie mogą być zgodne ze

współczesnymi przepisami, gdyż powstawały w odmiennych warunkach.

Dostosowywanie zabytków do współczesnych przepisów i norm zniszczyło już bardzo dużo budowli historycznych i ich elementów. Można podać wiele przykładów tego typu dewastacji. Jak zasada dostosowywania zabytków do norm jest rozumiana przez wiele osób działających w budownictwie, możemy przekonać się choćby na podstawie jednego faktu: otóż w 1991 r. prof. dr hab. inż. R. Trybiłło wykonał bardzo obszerną ekspertyzę (210 stron tekstu, zdjęć i plansz) zamku gotyckiego w Giżycku i stwierdził, iż zamek należy rozebrać, gdyż jego fundamenty i mury nie odpowiadają polskim normom budowlanym. Tymczasem zamek jest w zadawalającym stanie technicznym i nie posiada destrukcji, co wykazała ponowna ekspertyza statyka doświadczonego w pracach konserwatorskich. Potrzebne są tylko pewne drobne zabezpieczenia i naprawy. Profesor Trybiłło, jak mi wiadomo, wykonał wiele podobnych (i także bardzo obszernych) ekspertyz z taką samą konkluzją: „rozebrać, gdyż zabytek jest niezgodny z normami”.

Broń nas Panie Boże przed taką ekspertyzą np. dla zamku na Wawelu!

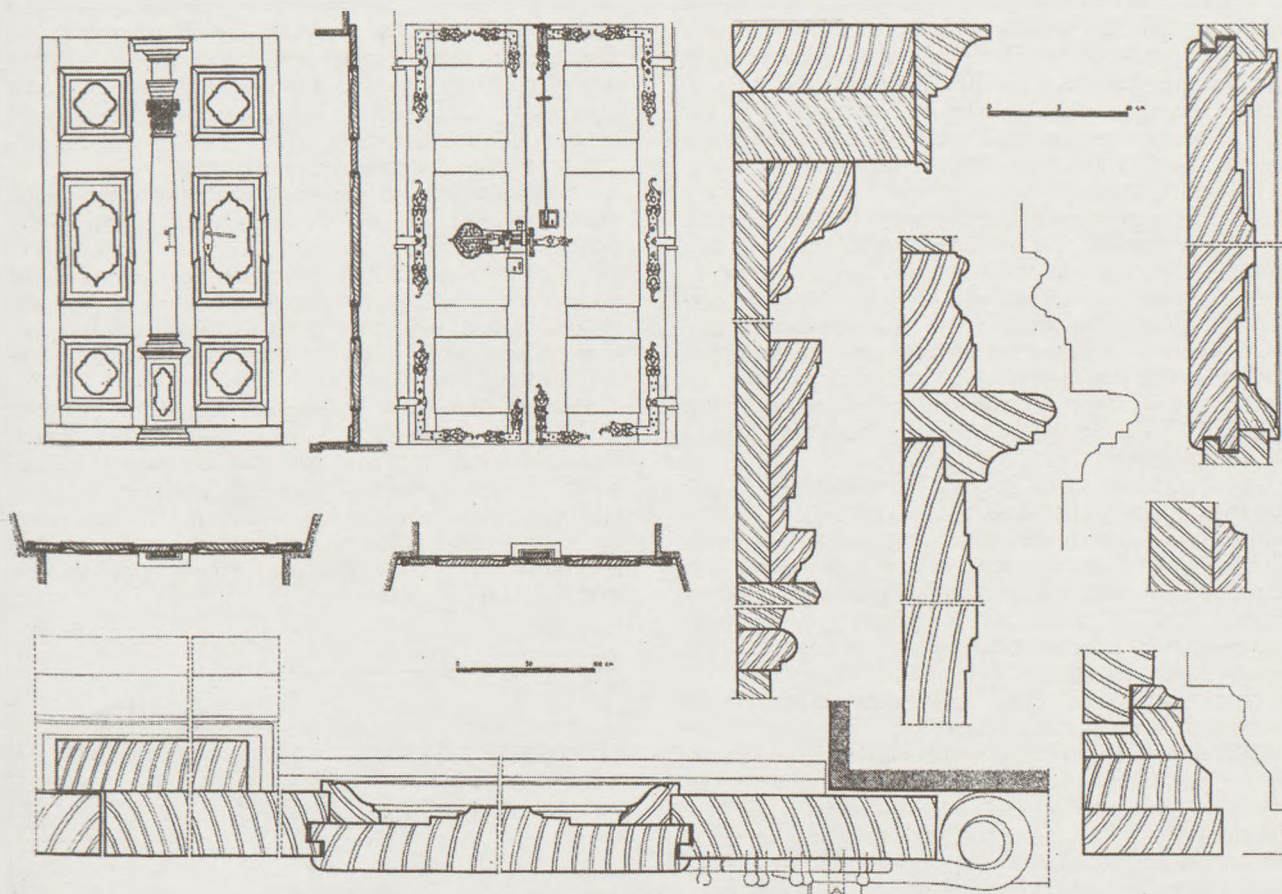
Skoro tak rozumuje pracownik wyższej uczelni, to co dopiero powiedzieć o zwykłym projektancie, który ma dostosować zabytki do współczesnych norm, gdyż za to odpowiada m.in. swymi uprawnieniami budowlanymi.

Powstaje pytanie, jak należy kwalifikować zniszczenia i uszkodzenia zabytku spowodowane zastosowaniem norm i warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać nowe obiekty budowlane? Paradoks polega na tym, że jeśli ktoś uszkodzi lub zniszczy zabytek, to zgodnie z Art. 73 ustawy *O ochronie dóbr*

1. Pełny tytuł obecnie przygotowywanego rozporządzenia brzmi: *Rozporządzenie Ministra Gospodarki Przestrzennej i Budownictwa w sprawie warunków technicznych jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie*. Gdy będzie mowa o projekcie *Prawa Budowlanego* będę używał określenia *Ustawa*, a gdy o pro-

jekcie warunków technicznych — *Rozporządzenie*.

2. Problemy te referowałem już na ogólnopolskim Seminarium Architektów Wojewódzkich w Toruniu w dn. 2-5 marca 1994 r. Niniejszy artykuł jest zmienioną częściowo wersją wygłoszonego tam referatu.

1. Toruń, drzwi kościoła Świętego Ducha z 1756 r. — skrzydła otwierają się do wnętrza. Ze zbiorów IZiK UMK
 1. Toruń, doors of the Holy Ghost church, 1756 — leaves open to the inside. From the collection of IZiK UMK

kultury podlega karze, natomiast jeżeli zniszczy zabytek dostosowując go do nieodpowiednich przepisów, to uczyni to w majestacie prawa budowlanego, a więc bezkarnie. Traktowanie zabytku jak budynku nowego stwarza sytuację, w której projektant ma obowiązek doprowadzić do zniszczenia zabytkowych elementów, gdyż inaczej będzie naruszał przepisy prawa budowlanego.

Jakie znaczenie w tej sytuacji ma Art. 2, ust. 2 projektu *Prawa budowlanego* mówiący o tym, iż przepisy nie naruszają ustawy *O ochronie dóbr kultury* w odniesieniu do obiektów zabytkowych?

Moim zdaniem, jedynym słusznym wyjściem, które zapewni zachowanie zabytkowych wartości wielu dawnych budowli, jest stworzenie odrębnych przepisów dla budynków zabytkowych (podobnie jak przewiduje się to dla budynków służących bezpieczeństwu i obronności państwa — Art. 8 *Ustawy*) lub zwolnienie zabytków z przepisów przewidzianych dla nowych budynków³.

Zaproponowane w § 2 *Rozporządzenia* postępowanie jest rozwiązaniem pozorowanym, w rzeczywistości nic z niego nie wynika, gdyż jest ono nierealne.

Proponuje się tam, aby przy przebudowie i modernizacji budynków istniejących lub ich części **wymagania zawarte w Rozporządzeniu spełniać w inny sposób niż w nim podany** [wszystkie podkreślenia w tekście — J. T.] odpowiednio do wskazań ekspertyzy. Sprawa byłaby prosta, gdyby mówiło się o możliwości odstępstw na podstawie ekspertyzy, ewentualnie spełnienia warunków w mniejszym zakresie, przy obligatoryjnym zachowaniu wartości zabytkowych danej budowli. Niestety mówi się tam o spełnianiu wszystkich wymagań *Rozporządzenia*, ale „w inny sposób”. A przecież w przeważającej większości przypadków nie ma takiej możliwości bez zniszczenia substancji zabytkowej dawnych budynków.

Proszę powiedzieć, w jaki „inny sposób” bez zniszczenia można dostosować do właściwej przewodności cieplnej stosunkowo cienki mur gotycki (np. o grubości 60 cm), posiadający na zewnątrz lico ceglane, a od wewnątrz autentyczny stary tynk lub polichromię? Mur pełny, spełniający współczesne warunki przewodności cieplnej powinien mieć grubość ponad 90 cm lub być obłożony odpowiednimi warstwami izolacyjnymi, i to zasadniczo od zewnątrz.

3. Właśnie ustawa z 1974 r. — *Prawo budowlane* przewidywała delegację dla Ministra Kultury i Sztuki pozwalającą na opracowanie odpowiednich warunków technicznych dla zabytków. Niestety

wówczas Ministerstwo Kultury i Sztuki z delegacji tej nie skorzystało, mimo iż projekt takich warunków został przygotowany społecznie w ramach PKZ przez zespół pod kierunkiem autora.

W jaki „inny sposób” bez zniszczenia zabytkowych schodów (gdy nie ma miejsca na dodatkowe) można zmienić wysokość stopni wynoszącą 19 cm na normatywną, wynoszącą 16 lub maksymalnie 17 cm. Nawet gdyby schody te jednak zniszczono, to i tak na ich miejscu nie zmieszczą się nowe, o gabarytach wymaganych przepisami *Rozporządzenia*.

Przykłady takie można mnożyć w nieskończoność. Śmiem powiedzieć, iż nie ma w Polsce zabytku, który co najmniej pod kilkoma względami, a często nawet i kilkudziesięcioma nie byłby sprzeczny z proponowanymi warunkami szczegółowymi. W związku z tym przewidywane w Art. 9 *Ustawy* uzyskiwanie pozwoleń na odstępstwa od przepisów techniczno-budowlanych jest nierealne, gdyż o takie odstępstwa należałoby występować zawsze dla każdego zabytku (a często dla każdego istniejącego budynku, nawet nie zabytkowego).

Ponieważ nie są to sprawy jednostkowe, muszą być rozwiązane generalnie. O tym, że takie potraktowanie sprawy jest możliwe możemy przekonać się na podstawie § 91 *Rozporządzenia*, w którym nie wymaga się (gdyż nie ma możliwości) przewietrzania na przestrzał lub narożnikowo mieszkań w budynkach podlegających przebudowie lub modernizacji. Otóż w zabytkach jest dużo więcej takich spraw niemożliwych do wykonania bez zniszczenia autentycznej substancji. Warto to zrozumieć.

Wśród uczestników procesu budowlanego wymienia się projektanta (Art. 17 *Ustawy*), natomiast sprawowanie przez niego nadzoru autorskiego nie jest obligatoryjne, tylko może być wykonywane na żądanie inwestora lub właściwego organu. Jaki to uczestnik procesu bez obowiązku? Specyfika robót przy budowach zabytkowych wymaga stałego nadzoru autorskiego. W czasie prowadzenia prac dokonywane są różnego typu odkrycia — właśnie ich wydobycie oraz konieczne stąd zmiany dokumentacji muszą być realizowane przez autora, a nie zależeć od dobrej woli inwestora, który najczęściej będzie dążył do zatajenia odkryć lub wręcz do ich zniszczenia. Z doświadczenia wiadomo, iż realizacje bardzo często różnią się od projektów. Brak obowiązku nadzoru autorskiego będzie prowadził zawsze do zniszczenia zabytku lub jego elementów.

Art. 56 *Ustawy* wymienia organy, które powinny być zawiadomione o zakończeniu budowy i zamiarze przystąpienia do użytkowania budynku. Niestety wśród tych organów nie wymienia się Państwowej Służby Ochrony Zabytków w odniesieniu do obiektów zabytkowych, czyli inwestor może skończyć prace przy zabytku i konserwator nic nie będzie o tym wiedział. Nie będzie także przy odbiorze i nie skontroluje poprawności robót pod względem konserwatorskim.

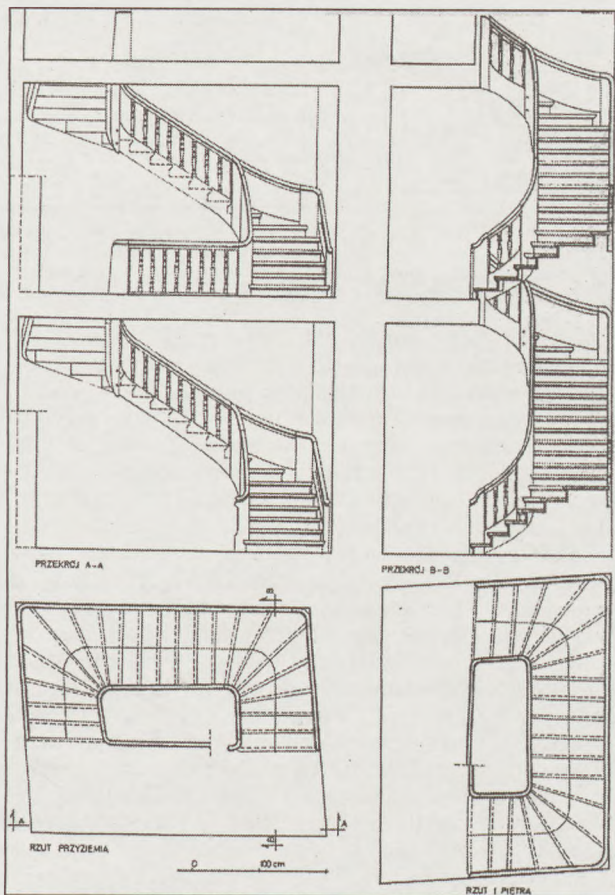
Przyjrzyjmy się teraz wybranym zagadnieniom, charakterystycznym dla większości zabytków architektury.

Prawie wszystkie dawne kościoły mają drzwi zabytkowe otwierane do wnętrza, a zgodnie z przepisami *Rozporządzenia* powinny otwierać się one na zewnątrz (§ 236 ust. 3). Drzwi te osadzone są w zabytkowych portalach. Próby zmiany kierunku otwierania uszkodzą portale i zniszczą całkowicie stolarki, które w większości są bardzo wartościowe. Ogląda-

jąc il. 1 proszę sobie wyobrazić rozcięcie skrzydeł drzwiowych tak, aby otwierały się na zewnątrz. Nie wspominam już o łącznej szerokości otworów, które najczęściej zaledwie w połowie spełniają wymagania przepisów. Realizacja ich zaleceń doprowadziłaby do poszerzenia i zniszczenia portali, bądź wybijania nowych otworów w dawnych murach.

Drzwi zewnętrzne większości zabytków świeckich także otwierają się do wnętrza oraz rzadko kiedy posiadają skrzydła o szerokości 0,9 m, jak tego wymagają przepisy (§ 62 *Rozporządzenia*). Zdarzają się takie rozwiązania przy drzwiach jedno- i półtora-skrzydłowych, natomiast przy drzwiach dwuskrzydłowych szerokość skrzydeł wynosi przeważnie 0,6-0,7, a nie 0,9 m.

Poziom parteru w większości zabytków znajduje się powyżej poziomu chodnika i często różnica tych wysokości jest znaczna. Nie zawsze istnieją możliwości obligatoryjnego stosowania podjazdów przewidzianych dla wózków inwalidzkich, będzie je można wprowadzić tylko w nielicznych, wyjątkowych przypadkach i przy niedużej różnicy poziomów między parterem a terenem.

2. Schody z ok. poł. XIX w. w kamienicy przy ul. Żeglarskiej 1 w Toruniu — stopnie zabiegowe, maksymalna ich liczba wynosi 22, balustrada z toczonych tralek. Ze zbiorów IZiK UMK

2. Stairs from ca. mid-nineteenth century in a town house in 1 Żeglarska Street (Toruń) — maximum number of descending steps — 22, balustrade of turned rails. From the collection of IZiK UMK

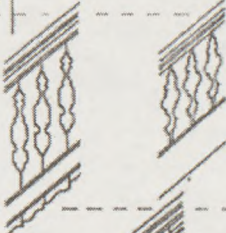

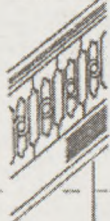
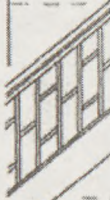

		JEDNOBIEGOWE	DWUBIEGOWE	TROJBIEGOWE	WIELOBIEGOWE
ŁAMANE	PROSTE /JEDNOKIERUNKOWE/				
	Z PODSIĄMI				
	DOLNYM				
	GÓRNYM				
	Z ZAKRĘTAMI ŚRODKOWYM				
	DWOMA				
	Z PODSIĄMI I ZAKRĘTAMI				
	Z PODSIĄMI				
	DOLNYM				
	Z DOWĄ ZAKRĘTAMI GÓRNYM				
ŚRODKOWYM					
Z PODSIĄMI I ZAKRĘTAMI					
KREĆONE	Z RÓŻNIEM				
	Z PRZĘCIA				
PÓLKREĆ	Z PRZĘCIA WYCIŁONĄ /wachlarzowe/				

3. Schematy układów przestrzennych schodów w kamienicach toruńskich w obrębie parteru — przeważają schody jednobiegowe o stopniach zabiegowych (lewa kolumna), które zgodnie z „Rozporządzeniem” powinny być wymienione. Oprac. autor
 3. Schemes of spatial configurations of stairs in Toruń town houses; the dominating form on the ground floor includes a single flight of ascending steps (left column) which, in accordance with the Decree should be replaced. Prep. by the author

		JEDNOBIEGOWE	DWUBIEGOWE	TRÓJBIEGOWE
JEDNOKIERUNKOWE /PROSTE/				
ŁAMANE	Z PODESIAMI			
	DOLNYM			
	Z ZAKRĘTAMI ŚRODKOWYMI			
	GÓRNYM			
	DWOMA			
Z PODESIAMI I ZAKRĘTAMI				
POWROTNE	Z PODESIAMI			
	DOLNYM			
	Z ZAKRĘTAMI GÓRNYM			
	ŚRODKOWYMI			
Z PODESIAMI I ZAKRĘTAMI				
KRĘCONE	Z ROZWIENIEM			
PÓLKRESCONE	Z ROZWIENIEM			
	Z PRÓBNA			
	Z PRÓBNA WYDŁUŻONA (wzrostowa)			

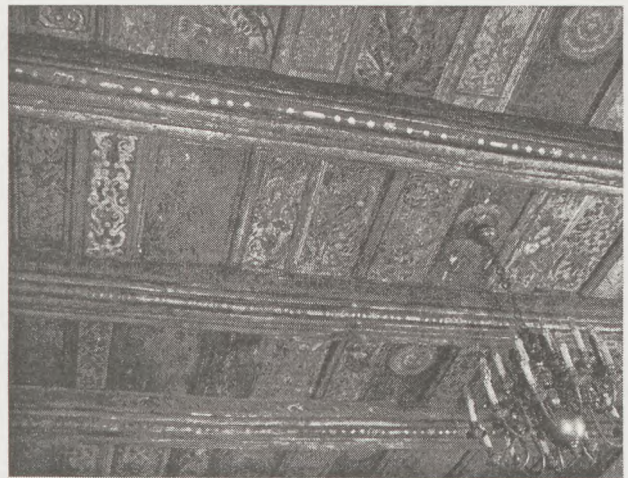
4. Schematy układów przestrzennych schodów w kamienicach toruńskich w obrębie pięter — przeważają schody jednobiegowe o stopniach zabiegowych. Występuje tutaj spora liczba schodów półkręconych, dość stromych. Zgodnie z „Rozporządzeniem” schody przedstawione w lewej kolumnie powinny być wymienione. Oprac. autor

4. Schemes of spatial configurations of stairs in Toruń town houses; the dominating form of the storeys are single flights of ascending steps. The number of semi-twisted staircases, rather steep, is considerable. In accordance with the Decree, the stairs, presented in the left column should be replaced. Prep. by the author

BARIERY/BALUSTRADY/	1600	1700	1800
BALUSTRADY O TRALKACH TOCZONYCH /GRUBYCH/			
BARIERY SNYCERSKIE /AZUROWE/			
BALUSTRADY O BALASKACH DESKOWYCH			
BALUSTRADY O BALASKACH BRUSOWYCH			
BARIERY W TYPIE PLECIONKI			
BARIERY SZCZEBLINOWE KRATOWE			
BARIERY SZCZEBLINOWE PIONOWE			
BALUSTRADY O TRALKACH TOCZONYCH /CIENKICH/			

5. Bariery schodów kamienic toruńskich. Oprac. autor
 5. Railings of stairs in Toruń town houses. Prep. by the author

Najbardziej zagrożone są schody, a właśnie one w znacznym stopniu współtworzą charakterystyczny układ przestrzenny dawnych domów. Prześledźmy ten problem na przykładzie kamienic toruńskich. Z reguły występują tam schody wstawiane do wnętrza bez wydzielenia ich tzw. murami ogniowymi. Nie możemy mówić wtedy o klatkach schodowych. Spora część schodów toruńskich jest niewygodna, niemniej większość z nich posiada dużą wartość historyczną. Przeważnie są to schody zabiegowe o wysokości stopni ok. 19 cm, a nie maksymalnie 17 cm (§ 68 ust. 1 *Rozporządzenia*), bez podestów międzypiętrowych, które w Toruniu należą do rzadkości. Z racji bardzo wysokich parterów (dawniej wielkich sieni) pierwszy bieg ma dużą ilość stopni, często powyżej 20 (il. 2), a nie 17, jak życzy sobie *Rozporządzenie* (§ 69, ust. 2). W jedynych schodach w kamienicy (a więc równocześnie ewakuacyjnych) bieg o stopniach zabiegowych w parterze, na wyższych kondygnacjach ze względu na brak miejsca zamienia się w schody kręcone, a dla takich w ogóle nie ma miejsca w przepisach (§ 244, ust. 2 *Rozporządzenia*). Ilustracje 3 i 4 przedstawiają rodzaje schodów, jakie występują w kamienicach toruńskich w obrębie parterów oraz na wyższych kondygnacjach. Zgodnie z *Rozporządzeniem* wszystkie schody jednobiegowe zaprezentowane na lewych kolumnach tych ilustracji musiałyby być wyrzucone i zastąpione nowymi (na które i tak nie ma miejsca). Schody toruńskie mają bardzo ciekawe bariery (balustrady), które pozwalają określić czas ich powstania (il. 5). Właśnie zmiana charakteru plastyki barier datuje zmiany funkcjonalne domu polegające na zamianie wyższych kondygnacji magazynowych na mieszkalne, czego wymownym przykładem jest dom Fengerera przy ul. Mostowej 14. Dom ten ze względu na swą wielkość nazywany bywa pałacem. Powstał w 1742 r., przy czym wykorzystano fragmenty zabudowy wcześniejszej. Parter i I piętro rozwiązano jako mieszkalne, kondygnacje wyższe (II i III piętro) przeznaczono na magazyny. Główne schody z piękną balustradą z brusowych tralek, umieszczone w wielkiej sieni, prowadziły tylko na I piętro, kondygnacje magazynowe były skomunikowane schodami podrzędnymi, położonymi z boku domu i rozpoczynającymi się dopiero na I piętrze. W 1833 r. powierzchnie magazynowe na wyższych kondygnacjach zamieniono na mieszkalne, przedłużając schody do góry. Przedłużone schody otrzymały inną, modną w tym czasie barierę szczeblinową. Właśnie ta zmiana formy bariery schodów datuje zmianę funkcjonalną domu. Tak dzieje się w wielu kamienicach toruńskich⁴. Usunięcie dawnych schodów niszczy kamienicę toruńską i jej historię. Kamienicę, która przetrwała niejedną burzę dziejową, a po ostatniej wojnie, poza Krakowem, tworzy najbardziej wartościowy zespół staromiejski w Polsce. Próba wstawienia nowych schodów o szerokości biegów 1,20 m i podestów 1,50 m (§ 68, ust. 1 *Rozporządzenia*) w ogóle nie wchodzi w rachubę, gdyż nie ma na nie miejsca — często zajęłyby połowę rzutu kamienicy. Obawiam się, że gdyby modernizowano nowe bu-

6. Toruń, strop profilowany z XVI w. z polichromią z XVI i XVII w. w kamienicy przy ul. Chelmskiej 28, parter, tylny trakt. Fot. PKZ Toruń

6. Toruń, profiled ceiling from the fifteenth century with a polychromy from the sixteenth and seventeenth century in a house in 28 Chelminska Street, ground floor, rear part. Photo: PKZ Toruń

downictwo — to z początku XX wieku, a nawet powojenne prefabrykowane — to także nie byłoby możliwości wstwień schodów o tak dużych gabarytach bez znacznych wyburzeń. Jest to również problem ekonomiczny, nie tylko konserwatorski. Zbyt rygorystyczne stosowanie dotychczasowych warunków technicznych zniszczyło już w Polsce wiele ciekawych schodów zabytkowych przez zastąpienie ich nowymi, przeważnie fatalnie rozwiązanymi pod względem architektonicznym. Wydaje się, że właśnie problem schodów najlepiej obrazuje, jak przepisy budowlane naruszają przepisy o ochronie dóbr kultury, nakazując stosowanie w zabytkach norm i zasad charakterystycznych dla nowego budownictwa.

Zgodnie z § 262 *Rozporządzenia* okładziny sufitów i sufity powinny być niepalne, czyli nie powinny być drewniane. W dawnych budynkach, tam gdzie nie stosowano sklepień, przykrycie pomieszczeń wykonywano zawsze tylko w formie drewnianych stropów, z reguły sosnowych. Tak rozwiązywano stropy aż do końca XVIII w. Najczęściej były one polichromowane (il. 6). Nawet dawne piwnice były przykrywane stropami drewnianymi. Obecnie ze względów przeciwpożarowych i wytrzymałościowych wprowadza się stropy masywne, do których podwiesza się dawną konstrukcję drewnianą jako okładzinę. Niestety, strażacy interpretując warunki techniczne zalecają, aby te stare stropy były bez desek, z tynkowanymi przestrzeniami między belkami, co z konserwatorskiego punktu widzenia jest nie do przyjęcia.

W § 299 *Rozporządzenia* mówi się, że okna nie mogą mieć skrzydeł otwieranych na zewnątrz. W dawnych budynkach był to dość częsty sposób otwierania stolarek. Przetrwały nieliczne. Zachowały się m.in. takie piękne okna na II piętrze ratusza staromiejskiego w Toruniu, z czasów odbudowy

4. Por. J. Tajchman, *Przemiany funkcjonalne toruńskiego domu mieszczkańskiego w czasach nowożytnych*, „Kwartalnik Architektu-

ry i Urbanistyki” 1985, XXX, z. 2, s. 124 (il. na s. 122 i 123).

około 1730 r. (il. 7). Powstaje pytanie, czy przy kolejnym remoncie ratusza ekspert (zgodnie z propozycją *Rozporządzenia*) wymyśli inny sposób otwierania bez zniszczenia zabytkowych stolarek, czy po prostu zaleci ich usunięcie, aby być w zgodzie z przepisem? Okna otwierane na zewnątrz miały zazwyczaj szyby umieszczane w licu ściany, co decydowało o specyficznym wyrazie dawnej architektury. Występowały one we wszystkich okresach, ale zachowało się ich najwięcej z czasów klasycyzmu. W projektowanym przez Szpilowskiego pałacu w Nawrze (koło Torunia) okna takie wyrzucili w czasie okupacji Niemcy. Ponieważ były to stolarki o ościeżnicach z uszakami, nie tylko zniszczyli wygląd pałacu, ale także i jego strukturę. Każda próba zmiany sposobu otwierania autentycznych okien zniszczy nie tylko wygląd zabytku, ale często także i jego strukturę.

Podane powyżej przykłady w dobitny sposób ilustrują zagrożenia dla dawnej architektury wynikające z konieczności stosowania takich samych przepisów dla zabytków, jak dla budynków nowych. Ograniczyłem się tu tylko do wybranych zagadnień, w rzeczywistości prawie każdy paragraf *Rozporządzenia* niesie ze sobą zagrożenie dla zabytkowych budynków.

Jeżeli w ustawie *Prawo budowlane* nie zostaną przewidziane odrębne przepisy dla budynków zabytkowych, to ich specyfikę należy uwzględnić w *Rozporządzeniu w sprawie warunków technicznych*, i to w taki sposób, aby rzeczywiście zostały spełnione warunki ustawy *O ochronie dóbr kultury*, tzn. aby planowane w zabytkach przebudowy i modernizacje nie niszczyły wartości zabytkowych. W obecnie przygotowanym *Rozporządzeniu* proponuje się następujące rozwiązanie:

„§ 2.1. Przepisy rozporządzenia stosuje się przy budowie, **odbudowie, rozbudowie i nadbudowie** budynków, a także urządzeń budowlanych związanych z budynkami.

2. Przy **przebudowie i modernizacji** budynków istniejących lub ich części wymagania wymienione w § 1, ust. 2 mogą być spełnione w sposób inny niż podany w niniejszym rozporządzeniu, odpowiednio do wskazań oceny (ekspertyzy) właściwych jednostek badawczo-rozwojowych lub rzeczoznawcy budowlanego i ochrony przeciwpożarowej uzgodnionych z właściwą terenowo komendą wojewódzkiej Państwowej Straży Pożarnej.

3. **W odniesieniu do obiektów, wpisanych do rejestru zabytków lub usytuowanych na terenie objętym ścisłą ochroną konserwatorską, ocena (ekspertyza), o której mowa w ust. 2 podlega uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków**”.

Tak sformułowany przepis w rzeczywistości nie chroni dawnej architektury, a konserwator będzie zmuszony do akceptacji ekspertyzy, która będzie także przewidywała zniszczenia. Należałoby wyraźnie powiedzieć, iż przepisów *Rozporządzenia* nie stosuje się do zabytków. Byłoby to rozwiązanie najkorzystniejsze i rzeczywiście zgodne z ustawą *O ochronie dóbr kultury*.

Nasuwa się pytanie: dlaczego § 330 *Rozporządzenia w sprawie warunków technicznych* nie dotyczy budynków istniejących, a tylko budynków zabytko-

wych, które ulegają przebudowie lub modernizacji. Skoro tamte nie muszą być dostosowywane do nowych przepisów, to tym bardziej chyba nie powinny być nimi objęte zabytki. Stanowią one naprawdę niewielki procent w stosunku do budynków istniejących, które wszak mogą pozostać w sprzeczności z nowymi przepisami.

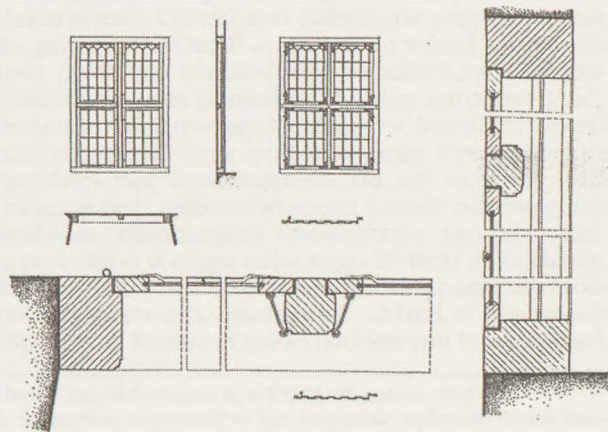
Jeżeli ustawodawca nie zdobędzie się na tak logiczny krok, to proponuję w przytoczonym § 2 zmienić treść ustępu 3 i uzupełnić go ustępem 4. Brzmiałby one następująco:

ust. 3 — **Obiekty wpisane do rejestru zabytków lub usytuowane na terenie objętym ścisłą ochroną konserwatorską mogą być poddane adaptacji, przebudowie lub modernizacji w zakresie nie niszczącym ich elementów wartościowych ze względów historycznych, a mianowicie charakterystycznego dawnego układu przestrzennego oraz dawnych rozwiązań architektonicznych, plastycznych i technicznych. Elementy te określa wojewódzki konserwator zabytków na podstawie ekspertyzy konserwatorskiej lub dokumentacji historycznej.**

ust. 4 — **W odniesieniu do obiektów wymienionych w ust. 3 ocena (ekspertyza), o której mowa w ust. 2, poza rozwiązaniami zamiennymi powinna ustalać odstępstwa od przepisów niniejszego rozporządzenia w wypadkach, gdy nie ma możliwości ich spełnienia bez zniszczenia wartościowych elementów historycznych. Ekspertyza ta podlega uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.**

Ustęp ten mógłby także być sprecyzowany prościej i lepiej:

ust. 4 — **Przy adaptacji, przebudowie lub modernizacji obiektów wymienionych w ust. 3 dopuszcza się odstępstwa od przepisów niniejszego rozporządzenia w zakresie podtytuowanym zachowaniem elementów wartościowych ze względów historycznych.**

7. Okno ościeżniowe z ok. 1730 r. na II piętrze ratusza toruńskiego, skrzydła umieszczone w licu ściany otwierają się na zewnątrz. Ze zbiorów IZiK UMK

7. Window with frame from ca 1730 on the second storey of the Toruń town hall. Located in the face of the wall, the window opens to the outside. From the collection of IZiK UMK

Tak sformułowany przepis pozwoliłby na rezygnację z ekspertyz dla każdego zabytku.

Ponieważ myślą przewodnią *Ustawy i Rozporządzenia* jest ochrona mienia i ludzi znajdujących się w budynkach, w odniesieniu do zabytków należałoby na równi z nią postawić ochronę wartości kulturowych i historycznych.

Na zakończenie chciałbym jeszcze raz podkreślić, że bez specjalnego traktowania zabytków w przepi-

sach budowlanych, a więc bez rezygnacji z „uszcześliwienia” ich warunkami, które muszą i mogą być spełnione tylko w nowych budynkach, nie ma mowy o zachowaniu dawnej spuścizny architektonicznej.

Nie można uchwalić prawa, którego przestrzeganie będzie działało na niekorzyść kultury narodowej. Nie można stwarzać prawa, o którym wiadomo, że nie będzie mogło być przestrzegane bez zniszczenia poszczególnych zabytków.

The Protection of Architectonic Monuments in the Light of New Construction Regulations

Poland is at present the scene of work on amendments to the Law on construction and the Decree of the Minister of Spatial Economy and Construction concerning technical conditions for buildings and their location. These regulations will be also binding for historical buildings subjected to construction work. The author draws attention to the fundamental contradiction contained in the formulation of the Law on construction which mentions the observation of the law on the protection of cultural property and the obligation to apply contemporary construction norms and regulations. Owing to the obligatory employment of those regulations, historical monuments which were created in different conditions will become the victim of devastation and deformation. Alongside these basic contradictions in the proposed Law on construction, there exists a whole series of faults such as the exclusion

of the mandatory supervision performed by the author of the project, or the absence of the State Conservation Service in specialist supervision (as regards historical buildings).

Subsequently, the author demonstrates that in the majority of instances it is impossible to apply the regulations of the decree in question without the destruction of certain historical elements. This holds true i.a. for outer doors, windows, ceilings and, predominantly for stairs which due to the implementation of the decree will be doomed to total disappearance although they do not constitute a value in themselves but comprise an essential element of the spatial configuration of the given historical building.

The closing part of the article proposes statements which should be included in the Decree in order to avoid the destruction of historical monuments as a consequence of its appliance.

TOWARZYSTWO OPIEKI NAD ZABYTKAMI — SPADKOBIERCA I KONTYNUATOR DZIAŁALNOŚCI TOnZP*

W 1906 r. z inicjatywy grona miłośników „starożytności krajowych” powołane zostało do życia Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości, noszące początkowo nazwę Towarzystwo Opieki nad Pamiątkami Historycznymi i Zabytkami Sztuki i Kultury Polskiej. Na swym pierwszym zebraniu organizacyjnym, odbytym w siedzibie Muzeum Przemysłu i Rolnictwa na Krakowskim Przedmieściu w Warszawie, Towarzystwo wybrało Zarząd, na czele którego stanął ordynat hr. Adam Krasieński, twórca gmachu Biblioteki i Muzeum Krasieńskich w Warszawie. Wiceprezesami TOnZP zostali Zygmunt Gloger, niestrudzony badacz staropolszczyzny i pierwszy prezes Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, oraz Erazm Majewski, wybitny polski archeolog i jeden z prekursorów polskiego muzealnictwa. Na członków zarządu wybrano trzech architektów: Józefa Dziekońskiego, Władysława Marconiego i Jarosława Wojciechowskiego, trzech artystów plastyków: Piusa Welońskiego — rzeźbiarza, Kazimierza Broniewskiego — malarza i Antoniego Strzałeckiego — malarza-konserwatora oraz trzech historyków: Tadeusza Korzona, Aleksandra Kraushara i Franciszka Pułaskiego. W skład Zarządu weszli także: prawnik — Włodzimierz Powichrowski, bankier — Andrzej Rotwand i prałat — ks. Adolf Jelowiecki, późniejszy biskup lubelski. Ster Towarzystwa oddany został zatem w ręce ludzi cieszących się dużym autorytetem społecznym i zawodowym, a przy tym niezwykle zaangażowanych w sprawę ratowania naszego dziedzictwa kulturalnego. Wobec braku na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim jakiegokolwiek urzędowej służby konserwatorskiej, TOnZP odgrywało aż do 1918 r. rolę narodowego organu konserwatorskiego.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, Towarzystwo dostarczyło tworzącej się wówczas państwowej służbie konserwatorskiej i muzealnej wielu specjalistów spośród znanych historyków, historyków sztuki, architektów i konserwatorów zabytków. Co więcej, TOnZP oddało krajowi nieocenione usługi nie tylko w dziedzinie ochrony zabytków, lecz także w formowaniu życia kulturalnego, początkowo je organizując, a potem współkształtując. Towarzystwo działało nieprzerwanie aż do końca II wojny, w tym w latach okupacji w sposób konspiracyjny, zaś jego ostatni prezes Marian Lalewicz odegrał wielką rolę w ratowaniu Zamku Królewskiego w Warszawie, o czym, niestety, łatwo zapomniano¹.

Idea społecznej ochrony zabytków, tak konsekwentnie głoszona i realizowana przez działaczy TOnZP, znalazła swój wyraz w odpowiednim zapisie *Ustawy o ochronie dóbr kultury i muzeach* z 1962 r., otwierając w pewien sposób drogę do powstania w 1974 r. Towarzystwa Opieki nad Zabytkami. Z punktu widzenia czysto formalnego fakt ten stanowił powołanie nowego stowarzyszenia, z punktu natomiast historycznego i merytorycznego — reaktywowanie pod nieco zmienioną nazwą dawnego TOnZP. Tak też traktując sprawę, już w pierwszym statucie określono cele i zadania Towarzystwa w sposób zbliżony z tymi, jakie przyjęte zostały w ustawie TOnZP z 1906 r. W znowelizowanym zaś przez V Walne Zebranie Delegatów TOnZ w 1992 r. statucie wyraźnie podkreślono, że *Towarzystwo jest kontynuatorem tradycji i dorobku TOnZP*. O reaktywowanie TOnZP zabiegało przez lata tak Stowarzyszenie Architektów Polskich, jak i Stowarzyszenie Historyków Sztuki, a sfinalizowanie sprawy stało się możliwe dzięki nieustępliwości i wysokiemu autorytetowi grupy członków założycieli oraz zaangażowaniu się w odrodzenie Towarzystwa nowo powołanego kierownictwa resortu kultury i sztuki². Skład pierwszego ZG TOnZ wyłoniono na posiedzeniu w Królewskich Łazienkach tworzyli: Wiktor Zin (przewodniczący), Jerzy Waldorff i Alfred Majewski (wiceprzewodniczący), Jacek Cydzik (sekretarz generalny) i Andrzej Michałowski (skarbnik) oraz jako członkowie prezydium: Jan Białostocki, Jerzy Kowalczyk, Marek Kwiatkowski, Edmund Mieroszewicz, Ryszard Stanisławski i Witold Straus. Na czele komisji rewizyjnej stanęli wówczas: Janusz Durko, Stanisław Miedza-Tomaszewski i Michał Dessoulavy.

Za podstawowy cel swej statutowej działalności Towarzystwo Opieki nad Zabytkami przyjęło — tak jak przed laty TOnZP — szerzenie wśród społeczeństwa polskiego zamiłowania do zabytków i ich poszanowania jako pomników kultury narodowej, pobudzanie inicjatyw społecznych w kierunku opieki nad zabytkami oraz podejmowanie i realizowanie przedsięwzięć zmierzających do ich ochrony. Dla realizacji tych celów utworzona została odpowiednia struktura organizacyjna Towarzystwa, zgodnie z którą powołano w ciągu minionego 20-lecia 24 oddziały, 6 komitetów i 2 komisje. Najwcześniej powstały i rozpoczęły ożywioną działalność oddział w Warszawie i Społeczny Komitet Opieki nad Starymi Powązkami³.

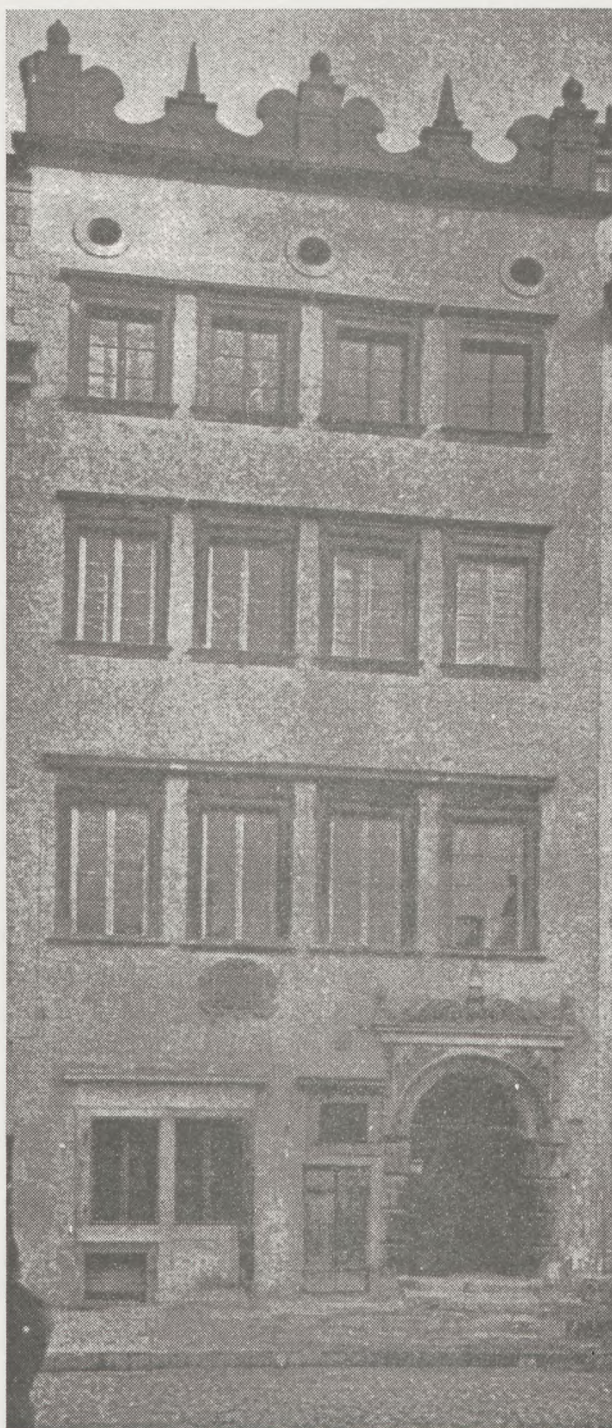
* Niniejszy komunikat jest zmodyfikowaną wersją referatu przygotowanego na jubileuszowe posiedzenie TOnZ z okazji XX-lecia jego istnienia.

1. Olbrzymi dorobek TOnZP przedstawiony został z okazji 70 rocznicy jego powstania przez grono dawnych członków i przedstawicieli młodszego pokolenia historyków sztuki w publikacji Ośrodka Dokumentacji Zabytków wydanej pod red. R. Brykowskiego: *Ocalić przeszłość dla przyszłości. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości 1906-1944*, „Biblioteka Muzealnictwa i O-

chrony Zabytków” seria B, t. LXXV, Warszawa 1985.

2. Szczególną aktywność w tym względzie wykazało Grono Konserwatorów działające przy Oddziale Warszawskim SHS, z jego przewodniczącym J. Kowalczykiem na czele, jak też ówczesny Generalny Konserwator Zabytków A. Majewski i jego zastępca J. Cydzik.

3. Komitet kierowany od początku przez J. Waldorffa przekształcił się po latach w samodzielną organizację, wychodząc ze struktury TOnZ w 1989 r.

1. Kamienica Baryczków na Starym Mieście w Warszawie — dawna siedziba TOnZP. Fot. z 1930 r.

1. The Baryczka family house in the Old Town in Warsaw — a former seat of the Society for the Protection of Monuments of the Past. Photograph from 1930

Stopniowo organizowały się i podejmowały pracę inne oddziały oraz komitety i komisje, w tym m.in. Społeczny Komitet Opieki nad Cmentarzami i Zabytkami Kultury Żydowskiej w Polsce oraz Społeczna Komisja Opieki nad Zabytkami Sztuki Cerkiewnej. Większość Oddziałów TOnZ, w tym zwłaszcza

w Brzegu, Bytomiu i Poznaniu, przejawia od początku swego istnienia wielostronną, aktywną działalność, dyktowaną lokalną specyfiką i miejscowymi potrzebami. Niestety ostatnie lata przyniosły także niepokojące fakty nie tylko zamierania inicjatyw, lecz wręcz zanikania niektórych oddziałów utworzonych w tak ważnych ośrodkach zabytkowych, jak Kraków, Kielce, Lublin, Rzeszów i Tarnów. Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy jest zła kondycja finansowa Towarzystwa od czasu, gdy uchwałą Rady Ministrów z 1991 r. zniesione zostały wszelkie dotacje podmiotowe dla stowarzyszeń i organizacji społecznych. Dlatego też pewnym optymizmem napawa fakt ożywienia aktywności oddziału TOnZ w Płocku, zapowiedź wznowienia działalności przez oddziały w Chełmie i Przemyślu oraz powstania nowych oddziałów w Kartuzach i Czersku, w którym już od 1908 r. istniało koło TOnZP powołane dla sprawowania opieki nad ruinami dawnego zamku Książąt Mazowieckich, stanowiącego wówczas własność Towarzystwa. Znaczną aktywność rozwijają także od paru lat Społeczne Komitety Opieki nad Zabytkami Cmentarza Ewangelicko-Augsburskiego i Cmentarza Bródnowskiego w Warszawie, Społeczny Komitet Ochrony Zabytków nad Bzurą i prowadząca specjalistyczne badania naukowe Komisja Ekologiczna.

Wśród licznych działań Zarządu Głównego, jego jednostek organizacyjnych i oddziałów, na pierwszy plan wysuwało się zawsze i wysuwa nadal sprawowanie czynnej opieki nad zabytkami, a także inicjowanie i prowadzenie prac konserwatorskich przy zabytkach architektury, w tym tzw. małej architektury, licznych zabytkach sztuki sepulkralnej, cerkiewnej oraz wybranych zespołach budownictwa drewnianego — skansenach. Od początku swej działalności Towarzystwo interweniowało i coraz częściej ostatnio interweniuje zarówno w sprawach związanych z zagrożeniem zabytków, krajobrazu kulturowego i zabudowy przestrzeni zabytkowej objętej ochroną konserwatorską, jak też w sprawach dotyczących naruszania prawa o ochronie dóbr kultury przez władze administracyjne oraz przez użytkowników obiektów świeckich i kościelnych. We wszystkich tych poczynaniach TOnZ utrzymuje stałą współpracę z Państwową Służbą Ochrony Zabytków, tak na szczeblu Konserwatora Generalnego jak i konserwatorów wojewódzkich, zwłaszcza zaś z otwartymi na współdziałanie z Towarzystwem konserwatorami w Białymstoku, Krośnie, Nowym Sączu, Warszawie i Wrocławiu. Za jeden z głównych kierunków działań Towarzystwo przyjęło m.in. wydawanie publikacji popularyzujących wiedzę o zabytkach, ich ochronie i konserwacji, oraz organizowanie konferencji naukowych, sympozjów i narad związanych z ochroną naszego dziedzictwa, plenerów dziecięcych i młodzieżowych, wystaw i konkursów, szkoleń opiekunów zabytków, nauczycieli i przewodników po zabytkach, a w ostatnim okresie także organizowanie Dni Dziedzictwa Europejskiego w Warszawie.

W ciągu całego minionego 20-lecia swej działalności TOnZ starało się prowadzić stałą współpracę ze stowarzyszeniami i organizacjami o pokrewnym charakterze, tj. Stowarzyszeniem Historyków Sztuki, Stowarzyszeniem Konserwatorów Zabytków, Polskim

Towarzystwem Turystyczno-Krajoznawczym, SAR-Pem i TUPem, polskimi komitetami narodowymi ICOM i ICOMOS oraz z Towarzystwem Przyjaciół Warszawy i innymi towarzystwami regionalnymi. Szczególne miejsce wśród nich zajmuje od paru lat Partia Polonorum, której TONZ jest członkiem-założycielem, a która wchodzi w skład Międzynarodowej Federacji Stowarzyszeń ds. Ochrony Kulturowego i Naturalnego Dziedzictwa Europy — Europa Nostra.

Podobnie jak TONZP, które w 1911 r. pozyskało na swoją stałą siedzibę kamienicę Baryczków na Starym Mieście w Warszawie, tak TONZ zdobyło w 1983 r. ocaloną przez siebie od rozbiórki willę Struwego w śródmieściu stolicy.

Przypominając z okazji jubileuszu Towarzystwa jego historyczny rodowód i dokonując charakterystyki jego 20-letniej działalności, trzeba na koniec wspomnieć o niektórych ważniejszych inicjatywach i bieżących przedsięwzięciach TONZ, wynikłych z realizacji uchwał i wniosków ostatniego Walnego Zebrania Delegatów TONZ oraz posiedzeń Prezydium i Zarządu Głównego.

Wobec zaniepokojenia naszego środowiska coraz częstszymi przypadkami przekształcania zabytków architektury kościelnej, jej wystroju i wyposażenia, a także licznymi kradzieżami dzieł sztuki sakralnej i pożarami kościołów, Towarzystwo wystąpiło do Prymasa Polski kardynała Józefa Glempa z odpowiednim pismem interwencyjnym. Ponadto członkowie Prezydium ZG TONZ na specjalnej audiencji u Prymasa przedstawili szczegółowo krytyczny stan rzeczy. Wkrótce też w wyniku wspólnych ustaleń z Prymasem zorganizowana została w Toruniu przez Generalnego Konserwatora Zabytków i Komisję Episkopatu ds. Sztuki Kościelnej dwudniowa narada poświęcona tej kwestii, w której udział wzięli przedstawiciele Państwowej Służby Ochrony Zabytków, konserwatorzy diecezjalni i przedstawiciele zarządu Głównego TONZ.

W związku z poważnym zagrożeniem Skarpy Warszawskiej, stanowiącej unikatową wartość kulturową, Towarzystwo zorganizowało wspólnie z Instytutem Sztuki PAN i Naczelnym Architektem Warszawy sesję naukową, której dorobek opublikowany został w pierwszym tomie zapoczątkowanej w 1993 r. serii wydawniczej pod nazwą „Biblioteka TONZ”. W serii przewiduje się wydanie w najbliższym czasie zmodernizowanej wersji książki ks. Janusza Pasierba *Ochrona i konserwacja zabytków sztuki kościelnej, pracy Ryszarda Brykowskiego *Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej* oraz publikacji Aliny Jarmontowicz, Róży Krzywobłockiej-Laurow i Janusza Lehmana *Piaskowiec w zabytkowej architekturze i rzeźbie*.*

Zgodnie z wnioskami przyjętymi na Walnym Zebraniu Delegatów TONZ, w 1992 r. zorganizowana została przez Towarzystwo Międzystowarzyszeniowa Komisja Legislacyjna, która opracowała propozycje poprawek i uzupełnień do nowelizowanej ustawy *Prawo Budowlane* o zapisy dotyczące bardziej skutecznej ochrony zabytków architektury i krajobrazu kulturowego. Komisja zgłosiła także postulat przygotowania nowej ustawy o konserwacji zabytków,

2. Willa Struwego w Warszawie — siedziba TONZ. Fot. B. Kędzierzawska, 1994 r.

2. The Struwe villa in Warsaw — the seat of the Society for the Protection of Historical Monuments. Photo: B. Kędzierzawska, 1994

uwzględniającej dotychczasowe nasze doświadczenia, zmiany społeczno-ekonomiczne w Polsce i standardy europejskie.

Towarzystwo Opieki nad Zabytkami było ostatnio inicjatorem spotkania przedstawicieli organizacji społecznych i stowarzyszeń w sprawie właściwej zabudowy historycznego placu Teatralnego w Warszawie i wystąpienia z pisemnym apelem w tej kwestii do prezydenta m. st. Warszawy.

W związku ze stuleciem śmierci Jana Matejki, a także 155 rocznicą jego urodzin, Towarzystwo wystąpiło do Prezydenta Rzeczypospolitej z wnioskiem o ogłoszenie roku 1993 „Rokiem Matejkowskim” i podjęło inicjatywę postawienia w Warszawie pomnika mistrza, nie tylko ze względu na jego wybitne zasługi w dziedzinie malarstwa historycznego, lecz także ze względu na jego niestrudzoną działalność na polu ochrony i konserwacji zabytków⁴.

W 1993 r. Towarzystwo — razem ze Wspólnotą Polską — zorganizowało na zamku w Pułtuskach kilkuniedniowe szkolenie opiekunów zabytków — Polaków zza wschodniej granicy i kontynuować będzie tę działalność także w roku bieżącym. TONZ podpi-

4. Pomnik dłuta M. Koniecznego, który miał stanąć u zbiegu ul. Matejki i Al. Ujazdowskich, ustawiony został ostatecznie na osi Pałacyku Szustra przy ul. Puławskiej.

sało również z Instytutem Naukowo-Konserwatorskim we Lwowie umowę o współpracy w dziedzinie ochrony wspólnego dziedzictwa oraz podjęło rozmowy z naszymi rodakami we Francji i Francuzami ustosunkowanymi przyjaźnie do Polski o utworzeniu w Paryżu oddziału lub koła TOnZ dla skuteczniejszej ochrony polskich pamiątek we Francji i frankoników w Polsce.

Wraz z Polskim Komitetem Narodowym ICOM i Muzeum Pierwszych Piastów na Ostrowiu Lednic-

kim, Towarzystwo przygotowało międzynarodową sesję naukową, poświęconą konserwacji relikwów monumentalnej architektury średniowiecznej. Prowadząc w ten sposób swoją działalność statutową Towarzystwo Opieki nad Zabytkami dobrze służy polskiej kulturze i zachowaniu naszego kulturalnego pa-trymonium, co daje jego członkom i działaczom poczucie godnego kontynuowania dzieła podjętego przed blisko 90 laty przez Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości.

The Society for the Protection of Historical Monuments — the Heir and Continuator of the Society for the Protection of Monuments of the Past

The Society for the Protection of Historical Monuments was established on 17 January 1974 as an heir and continuator of the Society for the Protection of Monuments of the Past which from 1906 to 1944 made a significant contribution to Polish culture. The prime goals of the Society's statute are:

1. stimulating social awareness of the rank and role of historical monuments conceived as national culture as well as of the ensuing need for social protection over them;
2. encouraging social initiative and embarking upon undertakings which strive towards the protection and conserva-

tion of historical monuments.

The realization of these tasks required the founding of 24 departments in various regions of Poland and 6 commissions dealing with i.a. salvaging historical cemeteries of various creeds, relics of Jewish culture and artworks of the Eastern rite Church. The Society also organizes scientific sessions and symposia on the protection and conservation of historical monuments; it publishes studies popularizing knowledge about the national heritage, conducts training for teachers and guardians of monuments and organizes Days of European Heritage.

ZYGMUNT GAWLIK — ARCHITEKT, ARTYSTA, KONSERWATOR

Zadaniem niniejszego artykułu¹ jest ukazanie sylwetki człowieka, który przez całe życie z wielką pasją oddawał się restauracji zabytków, mimo że jego główną profesją było projektowanie i wznoszenie nowych budowli. Nie próbuję oceniać jakości prac restauratorskich Zygmunta Gawlika. W świetle współczesnej metodologii wiele jego przedsięwzięć mogłoby się okazać niewskazanych lub niekorzystnych, należy jednak pamiętać, że zanim powstała tzw. polska szkoła konserwacji z dokładnie określonymi regułami postępowania, kilka pokoleń polskich historyków sztuki, architektów i konserwatorów musiało uczyć się na błędach swoich poprzedników.

Ważnym, jak się wydaje, uzupełnieniem zaprezentowanej tu biografii i przebiegu kariery zawodowej architekta jest katalog jego prac konserwatorskich oraz aneksy zawierające ich autorskie opisy. Mam nadzieję, że przybliży to jeden z etapów rozwoju polskiej myśli konserwatorskiej, a także dostarczy informacji o kilku epizodach z dziejów przedstawionych zabytków.

Zygmunt Gawlik urodził się 2 maja 1895 r. w Krakowie. Był synem Jakuba i Marii z Kucielów. Ojciec pracował jako krawiec i zapewnił synowi wykształcenie na Wydziale Budownictwa Państwowej Szkoły Przemysłowej w Krakowie.

Przed I wojną światową Gawlik wstąpił w szeregi „Strzelca” (ps. Sokolicz). Od sierpnia 1914 r. walczył w Legionach, m.in. jako sierżant liniowy w kompanii Leopolda Lisa Kuli oraz jako ułan pod dowództwem Władysława Beliny Prażmowskiego. Po opuszczeniu wojska w r. 1916 zapisał się do klasy Jacka Malczewskiego na krakowskiej ASP².

W 1919 r. rozpoczął praktyki architektoniczne³ (z przerwą podczas wojny bolszewickiej, kiedy zaciągnął się ponownie jako ochotnik do wojska), równolegle kontynuował studia, m.in. pod kierunkiem Józefa Gałęzowskiego na Wydziale Architektury. Od 1924 r. studiował w szkole malarstwa i grafiki Jana Wojnarskiego.

Końcowym etapem nauki były podjęte w 1926 r. studia u Xawerego Dunikowskiego⁴, który wykładał w tym czasie m.in. rzeźbę dla architektów, oraz od 1931 r. studia w szkole Fryderyka Pautscha, prowadzącego katedrę malarstwa.

W 1935 r. Gawlik definitywnie rozstał się z uczelnią. Oprócz wykształcenia ściśle architektonicznego (dwa dyplomy: ASP w Krakowie, 1925 i Politechniki Warszawskiej, 1938), posiadał następujące specjalności: konserwacja zabytków, malarstwo, rzeźba i sztuka

użytkowa. Tak szerokie studia były niewątpliwie przejawem bogatej osobowości i musiały wpłynąć na obraz późniejszej działalności.

Zygmunt Gawlik godził studia z pracą zawodową. W początkowym okresie (do 1925 r.) głównym jej przejawem był udział w pracach restauratorskich i adaptacyjnych z dziedziny architektury, prowadzonych najprawdopodobniej przez kierowników praktyk. W latach 1925-1930 pracował w Urzędzie Konserwatorskim Urzędu Wojewódzkiego Krakowskiego; sprawował wtedy nadzór architektoniczny podczas katalogowania obiektów na terenie woj. krakowskiego i kieleckiego. Z tego czasu pochodzą sygnowane przez niego liczne pomiary inwentaryzacyjne obiektów drewnianych i murowanych⁵.

Od pierwszej połowy lat dwudziestych Z. Gawlik ściśle współpracował z prof. Tadeuszem Szydlowskim. Pod jego kierunkiem prowadził prace doku-

1. Zygmunt Gawlik

1. Artykuł powstał na podstawie materiałów zebranych do pracy dyplomowej pt. *Kościół oo. franciszkanów w Niepokalanowie projektu Zygmunta Gawlika*, obronionej przeze mnie w 1992 r. na Wydziale Kościelnych Nauk Historycznych i Społecznych ATK w Warszawie. Promotorem był prof. Andrzej Olszewski.

2. Dane dotyczące okresu studiów pochodzą z *Materiałów do dziejów ASP w Krakowie 1895-1939*, Wrocław 1969 oraz z ksiąg semestralnych ASP w Krakowie.

3. Kierownicy praktyk w latach 1919-1924: inż. Mieczysław Szpi-

kowski, arch. Józef Gałęzowski, arch. Jerzy Struszkiewicz i inż. Jan Biasion. Praktykował także jako technik pow. zamojskiego.

4. X. Dunikowski projektował rzeźby do następujących budynków autorstwa Z. Gawlika: katedra w Katowicach (niezrealizowane), kościół św. Feliksa na Marysinie Wawerskim w Warszawie (istnieje), Seminarium Śląskie w Krakowie, al. A. Mickiewicza (istnieje). Por. dokumentacja Muzeum X. Dunikowskiego w Warszawie.

5. Obecnie przechowywane w Instytucie Sztuki PAN.

mentacyjne⁶, restauratorskie i badawcze⁷. W albumie autorskim z ok. 1938 r. przechowywanym w zbiorach rodzinnych architekt opisuje większość swoich przedsięwzięć konserwatorskich⁸.

Począwszy od połowy lat dwudziestych, kiedy kończył wydział architektury i pracował w Urzędzie Konserwatorskim, zaczął projektować budynki użyteczności publicznej. Wkrótce otworzył własne biuro i pracownię architektoniczną, dobrze widać prosperującą, skoro już w 1929 r. stać go było na wprowadzenie się z rodziną do zaprojektowanej i wybudowanej przez siebie kamienicy w Krakowie przy ul. Juliusza Lea 17.

Na jego status zawodowy niewątpliwie wpłynął fakt, że po 1925 r. rozpoczął budowę (według własnego projektu) niezwykle prestiżowego kompleksu — katedry, kurii i pałacu biskupiego w Katowicach⁹. W takich okolicznościach (możni protektorzy, prestiżowa budowa) nie trudno było o pozyskanie nowych, intratnych zamówień¹⁰, mimo to architekt kontynuował część robót konserwatorskich i rozpoczął nowe.

Obok działalności ściśle architektonicznej, przynoszącej dochody, Z. Gawlik parał się malarstwem i rzeźbą¹¹. Były mu one zapewne wytnieniem, ale też można przyjąć, że wnikając w tajniki sztuki rzeźbiarskiej chciał poznać możliwości, jakie daje ta dziedzina i pełniej je wykorzystać w swoich pracach architektonicznych.

Od 2 połowy lat dwudziestych aktywnie uczestniczył w posiedzeniach krakowskiego oddziału Komisji Historii Sztuki PAU, niekiedy też przedstawiał na tym forum wyniki swych prac archeologiczno-konserwatorskich. Brał ponadto udział w pracach krakowskiego oddziału ZPAP — zasiadał m.in. w sądzie konkursowym na pomnik Fryderyka Chopina w Krakowie. Sam uczestniczył w konkursie na pomnik marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie.

Niektóre ze swych prac architektonicznych, rzeźbiarskich i malarskich zaprezentował Gawlik na kilkunastu wystawach zbiorowych, głównie w latach trzydziestych (m.in. w Warszawie, Poznaniu, Krakowie i Rzymie). Katalog jednej z nich, rodzaj monograficznego folderu (b.d.w. — ok. 1938 r. ?), zawiera przegląd jego dokonań w wielu dziedzinach, począwszy od planów przebudowy kościołów, przez odkrycia i prace konserwatorskie, po projekty nowych kościołów oraz prace z dziedziny rzeźby i malarstwa, dając obraz szerokich możliwości twórczych artysty.

W latach 1940-1951 zarabiał Gawlik jako nauczyciel kontraktowy w Szkole Przemysłowej (później Państwowa Szkoła Budownictwa). Początkowo wykładał tam kosztorysowanie, a z czasem historię szt-

2. Pawłów k. Zabrze, fragment kościoła. Fot. J. Zawadzki
2. Pawłów near Zabrze, fragment of a church. Photo: J. Zawadzki

ki oraz formę. Po wojnie kończył też przerwane realizacje architektoniczne i zaczął podejmować nowe prace, m.in. przystąpił razem ze Stanisławem Rzeckim do konkursu na Pomnik Czynu Powstańczego na Górze św. Anny oraz zaprojektował i prowadził budowę kościoła w Niepokalanowie.

Po 1947 r. wznowione zostały prace przy ciągnącej się od lat dwudziestych budowie katowickiej katedry Chrystusa Króla. Niestety, zaczęły mnożyć się kłopoty spowodowane nie tylko brakiem funduszy, ale głównie względami politycznymi, zwłaszcza w latach pięćdziesiątych. Księża, którzy przejęli kontrolę nad dziełem kończenia katedry zażądali takiego zredukowania projektu, aby stosunkowo niskim kosztem i szybko można ją było skończyć, i to bez względu na wynik estetyczny¹². Aparat polityczny regionu zaczął nalegać, aby zaniechano budowy kopuły katedry lub znacznie ją obniżono, tak by monumentalna bryła budowli sakralnej „nie psuła” panoramy ówczesnego Stalinogrodu.

Ciągła niepewność co do realizacji największej budowy jego życia, śmierć żony w r. 1960, a także nadwątlone chorobą serca zdrowie spowodowały, że Zygmunt Gawlik zmarł w wieku 66 lat dnia 27 września 1961 r. w pełni sił twórczych. Pochowano go w grobowcu rodzinnym na cmentarzu Rakowickim w Krakowie.

KATALOG PRAC KONSERWATORSKICH I ADAPTACYJNYCH

Szczepanów, gm. Brzesko (po 1920) — udział w restauracji kościoła;

6. Kierował wykonaniem większości zdjęć architektoniczno-pomiarowych do *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 1, cz. III, z. 1 — woj. krakowskie, pow. nowotarski, Warszawa 1938.

7. Z pewnością doświadczenia konserwatorskie miały spory wpływ na koncepcję brył i wnętrza jego projektu — przykładami są: kościół w Pawłowie k. Zabrze z 1927 r. i kościół na Marysinie Wawerskim w Warszawie z 1929 r.

8. Treść opisów w załączeniu poniżej.

9. Konsultantem projektu był Franciszek Mączyński. Por. „Architekt” 1925, z. 4, s. 8; T. Szewczyk, *Dzieje konkursu i budowy katedry w Katowicach*, Warszawa 1986, praca magisterska napisana na Uniwersytecie Warszawskim pod kierunkiem prof. dr. hab. Tadeusza Stefana Jaroszewskiego.

10. Zbudował m.in. kilka willi, dwa seminaria w Krakowie oraz kilkanaście kościołów na terenie diecezji śląskiej, krakowskiej i tarnowskiej.

11. Doskonałą ilustracją stosunku do sztuki Z. Gawlika jest jego artykuł *Z rozważań rzeźbiarskich*, „Głos Plastyków” 1937, nr 1-7, s. 35-36.

12. Tymczasowa, niska kopuła została tak wykonana, że można ją zdemontować i wybudować wyższą, którą pierwotnie zaprojektowano. Por. „Echo Niepokalanowa” 1961, nr 21, s. 391.

3. Oleszyn, rotunda, stan po konserwacji. Fot. T. Kaźmierski
3. Oleszyn, rotunda, state after conservation. Photo: T. Kaźmierski

Kraków (1922) — udział w restauracji kościoła św. Krzyża;
Gorlice (ok. 1923) — badania ruin zboru ariańskiego¹³;
Wąchock (ok. 1923) — badania kościoła cystersów¹⁴;
Zmigród Stary k. Jasła (przed 1924) — przebudowa kościoła;
Orawka k. Rabki (przed 1924) — przebudowa kościoła;
Jawiszowice k. Oświęcimia (przed 1924) — przebudowa kościoła;
Sobciów k. Bochni (przed 1924) — przebudowa kościoła;
Biecz (1923-1927) — nadzór architektoniczny przy konserwacji dzwonnicy przy farze, Domu Kromera,

Baszty Katowskiej, niezrealizowany projekt zwieńczenia wieży ratusza;

Jędrzejów (1924-1926) — restauracja wież kościoła pocysterskiego, badania odkrytych murów romańskiego kościoła przedcysterskiego¹⁵;

Szydłowiec (przed 1925) — restauracja zamku;

Sulejów (1925) — restauracja kościoła pocysterskiego, restauracja baszty;

Nowy Korczyn k. Buska (ok. 1925-1926) — badania przy kościele¹⁶;

Kurzelów, gm. Włoszczowa (1926) — badania kościoła, odkrycie gotyckich maswerków okiennych¹⁷;

Kraków (1926-1928) — restauracja kościoła bernardynów (1926 fasada);

Kraków (1926-1928) — restauracja kościoła kapucynów (do 1939 rozbudowa kościoła i klasztoru¹⁸, 1927 projekt i budowa kruchty¹⁹, 1928 kaplica);

Kraków (1926-1928) — restauracja kościoła pijarów (1927 fasada)²⁰;

Grzegorzowice gm. Waśniów (po 1926) — badania i restauracja kościoła²¹;

Szydłów (1927) — restauracja partii murów obronnych, konserwacja Bramy Krakowskiej;

Sandomierz (1927) — projekt i kierownictwo restauracji Bramy Opatowskiej i dzwonnicy katedralnej;

Sulistawice, gm. Łoniów (1928) — badania kościoła, odkrycie romańskich relikwii²²;

Kraków, Zwierzyniec (ok. 1929) — rozbudowa klasztoru norbertanek dla potrzeb szkoły klasztornej;

Kraków, ul. Koletek (ok. 1929) — rozbudowa Towarzystwa Dobroczynności, dawnego klasztoru bernardynek-koletek;

Szczyrzyc, gm. Jodłownik (przed 1930) — restauracja klasztoru cystersów;

Sędziszów Małopolski (przed 1930) — restauracja klasztoru kapucynów;

Tarnów (przed 1930) — projekt restauracji wieży ratusza;

Czchów k. Brzeska (ok. 1930) — projekt restauracji baszty;

Kraków, Zwierzyniec (od 1932) — badania i restauracja kościoła św. Salwatora²³;

Kraków, ul. Grodzka 39 (1933-1934) — adaptacja drzwi sklepowych, nadzór nad pracami murarskimi przy fundamentach;

Nowy Sącz (1934) — kierownictwo rekonstrukcji zamku, odkrycie podziemi;

13. Artykułowi T. Szydłowskiego o zborze w „Pracach Komisji Historii Sztuki” 1923, t. III, towarzyszą na s. XVII rysunki Z. Gawlika.

14. Rysunki detali architektonicznych w IS PAN.

15. Por. „Prace Komisji Historii Sztuki”, t. IV, 1927, s. LX.

16. Por. T. Szydłowski, *O architekturze najdawniejszych kościołów franciszkańskich*, „Prace Komisji Historii Sztuki” 1927, t. IV, s. LXXIII.

17. Por. *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. III, z. 12; opis odkrycia w: T. Szydłowski, *Pomniki architektury epoki piastowskiej...*, Kraków 1928, s. 189 — jest też tam rysunek Z. Gawlika jednego z maswerków; odbitka rysunku maswerków Z. Gawlika w IS PAN.

18. Rzut poziomy fasady kościoła w IS PAN. Szczegółowy opis prac w: *Zakony św. Franciszka w Polsce*, red. J. R. Bar, Warszawa 1979, s. 218.

19. Por. „Rocznik Krakowski”, t. 22, 1929, s. 141.

20. Por. tamże, t. 25, 1934, s. 185.

21. Pomiary Z. Gawlika towarzyszą rozprawie T. Szydłowskiego, *Rotunda pw. Jana Chrzciciela w Grzegorzowicach*, „Prace Komisji Historii Sztuki” 1927, t. IV, s. LX. Artykuł polemiczny: P. Bohdziewicz, *Kilka uwag o rotundzie w Grzegorzowicach*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1938, nr 4, s. 360.

22. Por. T. Szydłowski, *Pomniki architektury piastowskiej*, Kraków 1928, s. 190.

23. Por. Z. Gawlik, *Romański kościół św. Salwatora w Krakowie* (z il. autora), „Prace Komisji Historii Sztuki PAU” 1948, t. 9, s. 226-229; tenże, *Kościół św. Salwatora na Zwierzynicy w Krakowie* (z il. autora), „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1948, nr 10, s. 1-22; tenże, *Romański kościół św. Salwatora w Krakowie (badania i odkrycia)*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU” 1946, nr 10, s. 348-351.

4. Będzin, zamek. Fot. S. Jabłońska
4. Będzin, castle. Photo: S. Jabłońska

Wolbrom, Rynek (1934) — rozbudowa kościoła;
Drohobycz, Wójtowa Góra (1934) — dokończenie kościoła kapucynów rozpoczętego ok. 1914 r. wg projektu Franciszka Jellonka;
Kraków (1934) — projekt sali balowej kasyna oficerskiego;
Jaworzno, Rynek (1937) — budowa kościoła na miejscu poprzedniego;
Częstochowa (1938) — przebudowa cerkwi na kościół św. Jakuba²⁴;
Częstochowa (ok. 1938) — projekt wyposażenia prezbiterium katedry (realizacja po dwudziestu latach);
Cieszyn (1947-1956) — prace remontowo-budowlane przy romańskiej rotundzie św. Mikołaja²⁵;
Siewierz k. Zawiercia (1947-1956) — rekonstrukcja kościoła św. Jana Chrzyciela²⁶;
Będzin (1952-1956) — kierownictwo odbudowy zamku²⁷;
Trzebinia (ok. 1960) — dokończenie kościoła salwatorianów, rozpoczętego przez J. Sas-Zubrzyckiego.

POMIARY INWENTARYZACYJNE W ZBIORACH IS PAN

Witkowice, gm. Ropczyce (ok. 1922) — pałac;
Wilamowice k. Oświęcimia (1924) — kościół drewniany;
Jędrzejów (1924) — kościół pocysterski;
Sulejów (1925) — kościół pocysterski;
Nowy Korczyn k. Buska (1927) — kościół pofranciszkański;
Grzegorzowice, gm. Waśników (1926) — kościół;
Imielno k. Jędrzejowa (1926) — kościół murowany;
Komorowice k. Białej (ob. Wola Justowska) (1927) — kościół drewniany;
Gnojnik (1927) — kościół murowany;
Mieronice (1927) — kościół murowany;
Sulisławice, gm. Łoniów (1928) — kościół murowany;
Frydman, gm. Łąpsze Niżne (1928) — kościół murowany i kasztel;
Szydłów k. Staszowa (1928) — Brama Krakowska;

24. Sprzeciw miejscowego koła SARP — „Goniec Częstochowski” 1938, nr 214, s. 1.

25. Opis prac „Ochrona Zabytków” 1954, nr 2, s. 126.

26. Opis prac: tamże.

27. Opis prac: tamże, s. 127; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. VI, 1927, z. 1.

Białka, gm. Bukowina Tatrzańska (1929-1930) — kościół drewniany;

Czarny Dunajec (1929-1930) — kościół murowany św. Trójcy;

Czorsztyn (1930) — ruiny zamku;

Nowy Targ (1930) — kościół św. Katarzyny i kościół św. Anny;

Niedzica (1930) — ruiny zamku i kościół murowany;

pomiary niedatowane (sprzed 1930 r.): Grywałd — kościół drewniany; Kacwin, gm. Łapsze Niżne — kościół murowany; Krempachy — kościół murowany; Krościenko — kościół murowany; Lipnica Wielka — kościół murowany; Łapsze Niżne — kościół murowany i dwór obronny; Łapsze Wyżne — kościół murowany; Łodygowice k. Żywca — kościół drewniany; Nowa Biała k. Nowego Targu — kościół murowany; Harkłowa — kościół drewniany; Sromowce Niżne — kościół drewniany; Stara Wieś — kościół drewniany; Szaflary — kościół murowany; Trybsz — kościół drewniany.

OPISY PRAC KONSERWATORSKICH Z AUTORSKIEGO ALBUMU Z. GAWLIKA

Kościół Pocysterski w Jędrzejowie

Podczas wojny w 1914 r. wieże kościoła zostały uszkodzone szrapnelami, a hełmy spalone. Wspaniałe w swej architekturze wieże jędrzejowskie z zewnątrz wyłożone cienką okładziną z kamienia pińczowskiego, miały jednak mury konstrukcyjne zbudowane z lichego wapienia. Wapień ten po spaleniu hełmów przez dłuższy czas niczym nie osłonięty, pod wpływem ognia i opadów atmosferycznych, zaczął się lasować. Każdy kamień spękał na wiele części. Stan wież był groźny, tak że zachodziła obawa zawalenia, a fundusze tak szczupłe, że zaczęto poważnie zastanawiać się nad zburzeniem wież. Szkoda jednak było tego cennego zabytku. Po rozważeniu możliwości podjąłem się przeprowadzenia restauracji w opłakanych warunkach finansowych, rozporządzając tylko bardzo lichym materiałem zabezpieczającym.

W 1924 r. rozpocząłem tę ryzykowną restaurację, która trwała dwa lata. Po zabezpieczeniu podporami wież z zewnątrz i wewnątrz, zostały małymi kawałeczkami i kolejno we wnętrzu murów wieży wykute otwory, a potem wymurowany ceglany szkielet na całą wysokość wież. Szkielet ten co 4 m w górę rozparto łekami, a w oporach ściągnięto ankrami. Na szkielecie spoczęły zlasowane mury.

Podczas restauracji wież na życzenie i przy współpracy prof. Tadeusza Szydłowskiego, rozpocząłem badanie i obrysowywanie całego zabytku. Przyczem natrafiliśmy na zamurowane resztki najstarszego, przedcysterskiego jednonawowego kościoła, przypuszczalnie z początku 12 w. wcale dobrze zachowane w skrzydle pałacu opackiego, a strukturą przypominające kościół w Prandocinie (vide rekonstrukcja).

Odkrycie to znalazło swój wyraz we współczesnym referacie przedłożonym przez prof. Szydłowskiego Akademii Umiejętności.

Sulejów

Nad Pilicą leży szeroko założony warowny klasztor Sulejów. Na interesującą całość składa się kościół i w krąg go otaczające mury obronne, zabudowania mieszkalne, wieża i 5 baszt. Kościół został zbudowany około 1230 r. przez Cystersów przybyłych z Francji.

Do budowy użyto tu kamienia i cegły, podczas gdy kościoły w Jędrzejowie, Wąchocku, Koprzywnicy są zbudowane wyłącznie z kamienia ciosowego.

W 1925 r. Urząd Konserwatorski w Krakowie zlecił mi kierownictwo (restauracji — J. Z.) bardzo już zniszczonego kościoła.

Po przeprowadzeniu badań murów, została usunięta z prawej nawy bocznej szpetna nadbudówka na miechy organowe, a pochodząca z nowszych czasów. Zrekonstruowano romański gżems kłockowy nad nawami bocznymi wedle kawałka gżemu znalezione w zburzonej szkarpie. Dachy nad nawami zbudowano podług widocznych śladów wglębionych pierwotnego kształtu i nakryto dachówką. Odszukano i odsłonięto zamurowane romańskie okna, te zaś które uległy rozszerzeniu doprowadzono do pierwotnego wyglądu wedle okien, które się zachowały. Pęknięcia murów i sklepień zostały przemurwane sżrabami, nawy zaś wewnątrz wyprawione. Nakryto również dach dachówką mnich-mniszką basztę przy tzw. arsenale.

Szydłów

Wedle Długosza miasto założył król Władysław Łokietek, a Kazimierz Wielki murami obwiodł i zbudował do dziś istniejący kościół parafialny. Do miasta położonego na wysokim wzgórzu, a bronione niedużymi głębokimi fosami i wysokimi murami, prowadziły trzy bramy. Z obwarowań tych została już tylko w półruinie Brama Krakowska i na dużej przestrzeni mury obronne.

W 1927 r. przeprowadziłem od strony kościoła restaurację dużej części murów obronnych i konserwację Bramy Krakowskiej.

Biecz

Stare warowne miasto nad Ropą, siedziba jedyne go cechu katowskiego w Polsce. Miasto posiada szereg cennych zabytków architektury średniowiecznej.

W latach 1923-1927 miałem powierzony nadzór architektoniczny przy restauracji dzwonnicy, przy kościele farnym, „Domu Kromera”, „Baszty Katowskiej” oraz wykonałem projekt dotychczas niezrealizowany zwieńczenia wieży ratuszowej.

Sandomierz

Posiada szereg cennych zabytków architektury. Z dawnych obwarowań pozostała gotycka Brama Opatowska z attyką z XVI w. Sędziwe te mury pozbawione dachu, schodów i sklepień, spękane, coraz bardziej niszczały. W 1927 r. baszta ta została pod moim kierunkiem odrestaurowana.

Grzegorzowice

W 1926 r. wybrałem się z prof. Szydłowskim w okolicy Św. Krzyża.

Podczas zwiedzania kościoła w Grzegorzowicach uderzył nas dziwny kształt prezbiterium. Po przeprowadzeniu badań i wykopów okazało się, że jest to rotunda z absydą ołtarzową do której w późniejszych czasach dobudowano kwadratową nawę i zakrytą.

Kształt rotundy jest analogiczny do kilku zachowanych romańskich rotund czeskich. Czeskie są jednak z kamienia ciosowego, zaś rotunda w Grzegorzowicach została zbudowana z kamienia łamanego. W absydzie ołtarzowej zachowało się okrągłe okienko z później wstawionym maswerkim gotyckim.

W kilka lat później na zaproszenie właściciela Grzegorzowic Pana Stanisława Rauszera przeprowadziłem restaurację rotundy.

Kościół św. Salwatora na Zwierzyńcu w Krakowie

W 1932 r. powierzono mi restaurację kościoła św. Salwatora. O kościele tym dotychczas gruntownie nie zbadano niewiele właściwie wiadano... Przeprowadzone podczas restauracji badania pozwalają na dokładniejsze skreślenie dziejów zabytku.

Po odbiciu tynków okazało się, że kościół nie jest budową jednolitą, lecz jak jasno wskazuje różny materiał do roboty użyty, poszczególne jego części w różnych powstały czasach...

Podczas restauracji w 1932 r. zburzona została kruchta boczna i odsłonięty został południowy portal romański, jak również wszystkie romańskie części prezbiterium. Przemurowano pęknięcia nawy i wieży, zbudowano na wzór starego, zupełnie zbutwiełego, nowy hełm i pokryto miedzią. Wewnątrz pod posadzką, żadne roboty nie mogły być prowadzone, tak, że nie można było definitywnie ustalić wielkości pierwotnego kościoła. Tak zwana kazalnica św. Wojciecha jest z cegły i pochodzi z nowszych czasów.

Zygmunt Gawlik — Architect, Artist, Conservator

Zygmunt Gawlik (1895-1961) graduated from the Academy of Fine Arts in Cracow where he studied in the department of architecture, sculpture (with X. Dunikowski) and painting (with F. Pautsch). He specialized in designing churches and upon the threshold of his professional career he won a competition for the project of a cathedral in Katowice (1925).

Alongside the erection of new buildings Zygmunt Gawlik also pursued the adaptation and expansion of

existing churches and monasteries (in the southern dioceses of Poland).

Co-operating with the Office of the Conservator of Historical Monuments in Cracow, Zygmunt Gawlik initially made numerous inventory measurements of wooden and brick village churches. With time, he supervised the conservation of select monuments, and conducted their thorough examination. Zygmunt Gawlik devoted much attention in particular to small churches of Romanesque or Early Gothic origin.

OCZYSZCZANIE MARMUROWEJ RZEŻBY Z NAWARSTWIENI GIPSOWYCH METODĄ ELEKTRODIALIZY MEMBRANOWEJ

Wstęp

Oczyszczanie kamiennych obiektów zabytkowych jest jednym z istotniejszych zabiegów konserwatorskich, niosących równocześnie wiele problemów. Nadrzedną zasadą postępowania podczas oczyszczania powinno być usunięcie wszelkich wtórnych zanieczyszczeń z powierzchni obiektu. To proste teoretyczne założenie jest często trudne do zrealizowania w praktyce. Wszystkie stosowane metody oczyszczania są mniej lub bardziej inwazyjne w stosunku do obiektu. Spowodowane jest to m.in. stanem zachowania kamienia, utrudnionym dostępem do wszystkich zabrudzonych miejsc (np. bardzo rozrzuconych powierzchni kamienia) i dużą twardością nawarstwień, często większą od wytrzymałości kamienia.

Problemy takie spotyka się najczęściej w przypadku nawarstwień gipsowych na zabytkowych obiektach marmurowych. Powstają one w wyniku korozyjnego, agresywnego oddziaływania zanieczyszczonej atmosfery na kryształy węgla wapnia¹. Nawarstwienia te są powodem destrukcji kamienia, zatarcia pierwotnej formy, jak też zaburzenia wrażeń estetycznych odbieranych przy oglądaniu obiektu.

Proces tworzenia się nawarstwień gipsowych nie jest dokładnie znany. Generalnie jednak w obiektach marmurowych i z drobnokrystalicznych wapieni odpowiedzialnością za ich tworzenie się można obciążyć tzw. kwaśne deszcze, a w szczególności zawarte w nich roztwory kwasów siarkowego i siarkowego oraz kwasu węglowego. W wyniku oddziaływania roztworów tego ostatniego na powierzchni marmuru tworzą się roztwory kwaśnego węgla i węgla wapnia, przechodzące następnie w osad bezpostaciowego węgla wapnia. Zarówno same roztwory, jak bezpostaciowy osad wchodzą znacznie łatwiej od krystalicznego węgla wapnia (kalcytu) w reakcję z silnymi kwasami siarkowym i siarkowym, tworząc siarczan wapnia (gips). Roztwory tlenków siarki (kwasy) znajdujące się w dymach przemysłowych, oddziałują również bezpośrednio na kryształy kalcytu, często tworząc „kalafiorowate” nawarstwienia gipsu, uszczelniające powierzchnię obiektu.

Gips tworzący się na powierzchni obiektów nie jest, jak wiadomo, substancją jednorodną, gdyż

w trakcie jego powstawania na powierzchni kamienia osiadają również stałe zanieczyszczenia powietrza pyły naturalne i przemysłowe, w dużych aglomeracjach miejsko-przemysłowych istotnym ich składnikiem są również spaliny motoryzacyjne. Stała migracja węgla wapnia z warstw głębszych do zewnętrznych i jego reakcja z kwasami siarkowymi powodują, że w składzie nawarstwień gips stanowi nawet 80 do 100%, jest więc podstawowym składnikiem i spoiwem nawarstwień².

Gips w nawarstwieńkach może tworzyć dwie różniące się między sobą struktury — krystaliczną i koagulacyjną. Pierwsza jest strukturą bezpośrednio zrastających się ze sobą kryształów, druga polega na przeplataniu się kryształów, które wytworzone zostały w wyniku nakładania się jednego na drugi³.

W wyniku wieloletnich badań i doświadczeń stwierdzono szkodliwe oddziaływanie nawarstwień oraz konieczność ich usuwania. Można sformułować następujące ogólne zasady, które powinny spełniać metody oczyszczania:

- łatwość i szybkość zastosowania, nie powodująca uszkodzenia oryginalnej powierzchni oraz głębszych warstw kamienia;
- brak ujemnego wpływu na własności kamienia oraz jego stan zachowania w późniejszym okresie;
- brak szkodliwego oddziaływania zastosowanych substancji i metod na zdrowie konserwatora i późniejszych użytkowników⁴.

Metody oczyszczania obiektów zabytkowych można podzielić na: mechaniczne, chemiczne i fizykochemiczne. Jest to podział ogólny, gdyż w praktyce stosowane są zazwyczaj metody mieszane.

Z mechanicznych metod usuwania nawarstwień gipsowych na wyróżnienie zasługują:

- mikropiaskowanie, które można polecić do usuwania nawarstwień z powierzchni płaskich, nierozrzeźbionych⁵;
- ultradźwiękowa, bardzo precyzyjna, ale czasochłonna i dlatego polecana do obiektów drobnych⁶.

Najczęściej stosowane metody fizykochemiczne obejmują różnego rodzaju natryski wodne, łączące działanie wody mechaniczne i chemiczne jako rozpuszczalnika. Są to takie techniki, jak: długotrwałe zraszanie, natrysk pod wysokim ciśnieniem oraz działanie parą wodną itp.⁷

1. W. Domasłowski (red.), *Profilaktyczna konserwacja kamiennych obiektów zabytkowych*, Toruń 1993, s. 51.

2. Tamże, s. 63.

3. S. Skibiński, D. Kwiatkowski, *Usuwanie nawarstwień gipsowych z kamieni metodą elektrodializy membranowej* (w:) „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 1993, XVIII, z. 227, s. 107.

4. W. Domasłowski, op. cit., s. 118.

5. Tamże, s. 131; S. Skibiński, *Badania struktury i składu fazowego kamiennych obiektów zabytkowych w ekspertyzie konserwatorskiej*

(w:) *Chemia w konserwacji zabytków*, „Informator PKZ” 1982, s. 160; M. F. Fry, *Exterior Cleaning by Microblasting Stone Industries* (w:) *Art & Archeology Technical Abstract*, V. 21, p. 910.

6. G. G. Amorozo, V. Fassina, *Stone Decay and Conservation*, „Mat., Sci. Monographs” 1983, 11, s. 275; J. Krauze, *Badania nad usuwaniem produktów korozji z powierzchni zabytkowych obiektów żelaznych*, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków” seria B, T. LVII, Warszawa 1979, s. 30.

7. W. Domasłowski, op. cit., s. 140.

1. Rzeźba „Wenus z Amorem” po wstępnym oczyszczeniu górnej części

1. Venus and Cupid — the statue after an initial cleansing of the upper part

W metodach chemicznych najczęściej używa się roztworów i past opartych na węglanach amonu i solach kwasu etylenodwuaminoczworoocowego (wersenian dwusodowy lub EDTA)⁸. Ostatnio podjęto również próby zastosowania jonitów ziarnistych⁹.

Opis zabiegów konserwatorskich

Przedmiotem konserwacji była XIX-wieczna rzeźba przedstawiająca Wenus z Amorem, wykuta w białym kararyjskim marmurze¹⁰.

Rzeźba ta stała przez wiele lat na zewnątrz, poddana bezpośredniemu oddziaływaniu czynników atmosferycznych i zanieczyszczeń powietrza przemysłowej aglomeracji Wrocławia. Cała powierzchnia kamienia była silnie zabrudzona, a długotrwałe oddziaływanie wody opadowej spowodowało trwałą utratę

8. Tamże. s. 145.

9. T. Chwatal, *Systematische untersuchungen ueber Werksamkeit der neuen Reinigungspasten* (w:) *Restauratoren Blaetter Bundesdenkmalamt*, Wien 1973, s. 113.

10. Konserwację rzeźby Wenus z Amorem wykonano w ramach pracy dyplomowej w l. 1991-1992 w Zakładzie Konserwacji i Re-

2. Wypłukana, chropowata powierzchnia rzeźby
2. The rinsed, rough surface of the statue

poleru, nadając rzeźbie charakterystyczną chropowatość i porowatość. W występujących na obiekcie ciemnych nawarstwieniach oprócz kurzu stwierdzono obecność gipsu, związków żelaza oraz wzrost mikroorganizmów.

Po wstępnym oczyszczeniu i dezynfekcji obiekt został umyty pod bieżącą wodą z użyciem szczoteczek i pędzli. Metoda ta okazała się niewystarczająca, a w pozostałych brunatnych nawarstwieniach stwierdzono, po badaniach mikrokryskopowych, obecność gipsu.

Ponieważ metody tradycyjne nie przyniosły zadowalających rezultatów, postanowiono zastosować, wypróbowaną jedynie laboratoryjnie na próbkach kamiennych, elektrodializę membranową.

Metoda elektrodializy stosowana wcześniej do odsalania wody oraz w separacji wartościowych składników ścieków przemysłowych, została ostatnio zastosowana również do odsalania kamiennych obiektów zabytkowych¹¹. Opiera się ona na wykorzystaniu różnicy iloczynów rozpuszczalności poszczególnych związków, osiadłych w porach, szczelinach i na powierzchni kamienia.

Założono skuteczność tej metody do usuwania nawarstwień gipsowych w obiektach zabytkowych,

stauracji Elementów i Detali Architektonicznych Wydziału Sztuk Pięknych UMK w Toruniu, pod opieką mgr Małgorzaty Mathes i mgr Marii Rudy.

11. S. Skibiński, *Odsalanie kamiennych obiektów zabytkowych metodą elektrodializy membranowej*, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków” seria B, T. LXXVII, 1985.

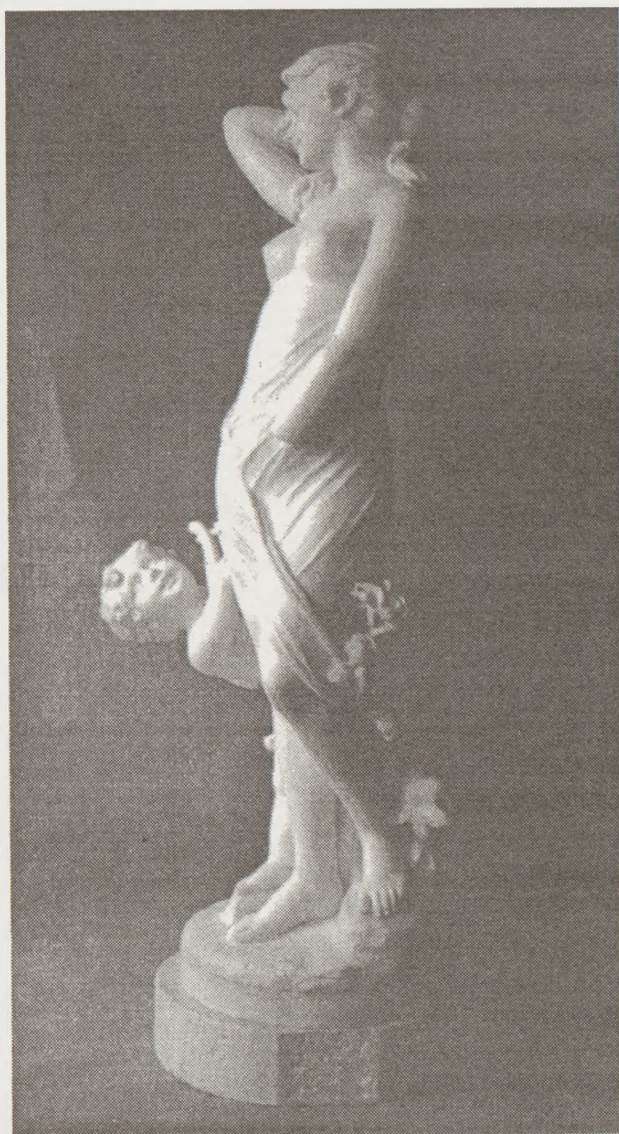

3. Zabrudzona powierzchnia rzeźby po oczyszczeniu bieżącą wodą i szczoteczkami
3. The soiled surface of the statue after being cleaned with running water and brushes

opierając się na niższej rozpuszczalności kalcytu, głównego składnika marmuru, od gipsu dwuwodnego oraz znacznie niższej od gipsu półwodnego. Tak więc w wypadku zastosowania elektrodializy gips będzie rozpuszczać się przed węglanem wapnia. Efekt ten powinien być dodatkowo wzmacniany przez obecność wspólnego kationu (wapń).

Pomyślnie badania laboratoryjne elektrodializy, o których wspomniano, pozwoliły stwierdzić, że spełnia ona sformułowane wcześniej wymagania stawiane przez konserwatorów technice usuwania nawarstwień. Jako odpowiedni do potrzeb uznano pięciokomorowy elektrodializer, składający się z komory odsalania, dwóch komór kumulacyjnych i dwóch komór elektrodowych, stosowany wcześniej do odsalania kamienia¹².

Do oczyszczania obiektu zestawiono układ przedstawiony na ilustracji 1, składający się z zespołów: anodowego (anoda, membrana kationowymienna, membrana anionowymienna) i katodowego (membrana kationowymienna, membrana anionowymienna i katoda). Komory elektrodowe i kumulacyjne wykonane są ze szkła organicznego, zaś obie elektrody z grafitu. Membrany kationowymiennie — KESD-2 i anionowymiennie — AESD-2 wyproduk-

4. Rzeźba po konserwacji (wszystkie fot. P. Kopaczyński)
4. The statue after conservation (all photos: P. Kopaczyński)

wała firma GALENA z Wrocławia na podstawie licencji Politechniki Wrocławskiej.

Obiekt umieszczano w naczyniu wypełnionym wodą destylowaną, do którego wprowadzano zespoły elektrodowe, tak aby powstał następujący układ linowy: zespół anodowy — obiekt — zespół katodowy. Woda destylowana znajdowała się też w zewnętrznych komorach nieelektrodowych obu zespołów. W komorach elektrodowych umieszczono 0,1n roztwór NaCl. Przepływ roztworów oraz jonów również przedstawiono na ilustracji 1. Przed umieszczeniem obiektu w naczyniu na jego dno wprowadzono grys marmurowy i na 48 godzin poddano działaniu stałego pola elektrycznego o różnicy potencjałów 20 V.

Proces oczyszczania prowadzono w identycznych warunkach prądowych. W układzie następowało rozpuszczanie nawarstwień gipsowych i transport

12. S. Skibiński, D. Kwiatkowski, op. cit., s. 105.

kationów wapniowych przez membranę kationoselektywną do zewnętrznej komory zespołu katodowego, a jonów siarczanowych przez membranę anionoselektywną do zewnętrznej komory zespołu anodowego. Roztwór solanki w komorach elektrodowych odnawiano w celu usunięcia z nich produktów elektrolizy. Przez zewnętrzne komory obu zespołów elektrodowych przepuszczano w sposób ciągły wodę destylowaną, usuwając gromadzące się tam jony. Gryś marmurowy na dnie naczynia służył jako bufor zapobiegający rozpuszczaniu obiektu po całkowitym usunięciu nawarstwień gipsowych.

W czasie oczyszczania kontrolowano pH wody w naczyniu oraz obecność jonów siarczanowych w wycieku z zewnętrznej komory zespołu anodowego. Proces uznawano za zakończony po stwierdzeniu nieobecności jonów siarczanowych. Po zakończeniu zabiegu obiekt oczyszczano z luźnych nawarstwień pod bieżącą wodą, przy użyciu szczoteczek i pędzli.

Na podstawie przeprowadzonych zabiegów można stwierdzić skuteczność tej metody do usuwania nawarstwień gipsowych. Jej zaletą jest pełna kontrola rozpuszczania gipsu z nawarstwień i równoczesne

odsolenie obiektu, towarzyszące usuwaniu nawarstwień. Można ją uznać za bardzo delikatną i zupełnie nieinwazyjną, a w szczególności nie narażającą zdegradowanego kamienia na uszkodzenie.

Wnioski

Prezentowany przykład konserwacji marmurowej rzeźby pokazuje, że metoda elektrodializy membranowej jest godna polecenia wobec niewielkich i szczególnie cennych obiektów zabytkowych, poddawanych konserwacji w pracowni. Ich ograniczona wielkość pozwala na umieszczenie w całości w naczyniu przy pełnym zanurzeniu.

Zastosowanie tej metody wymaga co prawda specjalistycznego oprzyrządowania, a pojedynczy zabieg jest czasochłonny, ale możliwość pełnej kontroli i nieinwazyjność całkowicie rekompensują te ograniczenia.

Doświadczenia zdobyte przy odsalaniu kamienia oraz usuwaniu nawarstwień techniką elektrodializy powołają na próby zastosowań metod membranowych do innych zadań konserwatorskich.

The Removal of Plaster from a Marble Statue with the Membrane Electrodialysis Method

This study presents a new and original method of cleaning the surface of marble statues from plaster and impurities. The task was performed with the technique of electro-dialysis, employing ionselective membranes.

The statue was placed in a chamber filled with distilled water; the bottom of the chamber was covered with marble chips. The electrode chambers contained 0.1 M NaCl. The

cleansing process which lasted uninterruptedly for 14 days, was carried out with a difference of potential amounting to 20 V. The pH level in the chamber was controlled; the same holds true for the presence of sulfate ions in the leakage from the outer chamber of the anode complex.

All layers of plaster were completely removed from the surface of the object in question.

REKONSTRUKCJA WODOCIĄGU TRIMONTIUM

Zbyt intensywna eksploracja światowych zasobów wodnych w ostatnich stuleciach, wywołana stałym wzrostem zapotrzebowania na wodę w nowo powstałych i starych, rozprzestrzeniających się aglomeracjach miejskich oraz nowoczesnych obiektach wielkoprzemysłowych, przyczyniła się do obniżenia poziomu wód na znacznych obszarach naszego globu. Spowodowało to ujemny bilans światowej gospodarki wodnej, a w rezultacie znaczne zagrożenia ekologiczne. Z tego względu kwestie te stały się przedmiotem wnikliwych badań specjalistów z wielu różnych dziedzin, obserwuje się również znaczne ożywienie studiów nad dziejami antycznych i późniejszych urządzeń wodociągowych¹. Impulsem sprzyjającym podejmowaniu tej problematyki, często w ramach badań interdyscyplinarnych, są różnorakie międzynarodowe akcje na rzecz ochrony zasobów wodnych oraz ożywiona działalność placówek i organizacji specjalizujących się w tej dziedzinie².

W trakcie ostatnio podejmowanych poszukiwań źródeł wody i budowy nowych urządzeń wodociągowych wielokrotnie wykorzystywano całe lub fragmentarycznie zachowane, czynne jeszcze rzymskie i późniejsze relikty budownictwa wodociągowego bądź to bez zmian, bądź też adaptując je czy renowując dla potrzeb nowożytnego wodociągownictwa. Nigdzie jednak poza Sewillą³ nie usiłowano rekonstruować antycznych wodociągów dla samego zaznaczenia faktu ich istnienia od piętnastu lub więcej stuleci i podkreślenia tym rangi oraz historycznego znaczenia miasta, dlatego też zrekonstruowany fragment późnoantycznego akweduktu Trimontium stanowi niewątpliwie ewenement w skali światowej.

Pierwszym badaczem antycznego wodociągownictwa Trimontium był Dymitr Conczew, prowadzący na tym obszarze rozległe badania terenowe i pierwsze prace wykopaliskowe w latach 1935-1936. Odkryte wówczas pozostałości rzymskiego wodociągu na sześciokilometrowym odcinku przed miastem ukazały filary akweduktu zbudowanego w 1 poł. II w. w celu przeprowadzenia przewodu wodociągowego przez bagna otaczające antyczne miasto. Rekonstrukcję jego przebiegu oraz interpretację odkrytych pozostałości zaprezentował Conczew w monografii poświęconej Płowdiwowi⁴. Uważał on, że wo-

dociąg prowadził wodę ujmowaną z dwóch źródeł wypływających z północnych skłonów Rodopów koło dzisiejszego Kuklenu i Markowa, płynących niezależnie od siebie dwoma odrębnymi kanałami, łączącymi się przed dzisiejszą dzielnicą Płowdiwu Komatiewo po to, aby ostatni odcinek trasy pokonać biegnąc wspólnym kanałem niesionym przez akwedukt.

W latach 1942-1944 pozyskano nowe materiały, a następne odkrycia przyniosły badania archeologiczne prowadzone w latach 1959-1960 i 1964. Wyniki tych badań zostały wykorzystane w pracach L. Botuszarowej⁵ i K. Kolewa⁶, którzy podtrzymali tezę Conczewa, popierając ją nowymi ustaleniami.

Dopiero W. Wełkow⁷ i T. Iwanow⁸ zajęli odmienne stanowisko twierdząc, że rzymskie Trimontium posiadało dwa murowane wodociągi, biegnące razem po wspólnym akwedukcie poprowadzonym pomiędzy

1. Płowdiw, autostrada komatiewska. Zrekonstruowany odcinek południowy akweduktu (wszystkie fot. M. Biernacka-Lubańska)

1. Plovdiv, the Komatiev highway. The reconstructed southern fragment of the aqueduct (all photographs by M. Biernacka-Lubańska)

Komatiewem a starym Płowdiwem. Mam podobny pogląd na tę kwestię. Sądzę, że odkryte na terenie Płowdiwu równoległe przebiegające przewody, występujące już za akweduktem na różnych stanowiskach archeologicznych odsłoniętych w mieście, należeć musiały do różnych wodociągów⁹. Dodatkowym argumentem przemawiającym za tą hipotezą były ustalenia

1. M. Biernacka-Lubańska, *Wodociągi rzymskie i wczesnobizantyjskie z obszaru Mezji Dolnej i północnej Tracji*, Wrocław 1973; także, *Studia nad rzymskim budownictwem wodociągowym w ostatnim piętnastolecu*, „Lubelskie Materiały Archeologiczne”, t. V. Lublin 1991, s. 105-116.

2. Należą do nich m.in. Leichtweiss Institut für Wasserbau der Technischen Universität Carolo Wilhelmina zu Braunschweig oraz Frontinus Gesellschaft.

3. A. Jimenez Martin, *Los canos de Carmona. Documentos olvidados* (w:) *Historia instituciones documentos*, t. II, Sevilla 1975, s. 2 i n.

4. D. Conczew, *Prinosi kym starata istorija na Plovdiv*, Sofia 1938, s. 77-94.

5. L. Botuszarowa, *Anticnijat Filipopol w swetlinata na nowite*

archeologiceski razkopki (w:) *Archeologiceski proucwanija za istorija na Plovdiv i plovdivski kraj*, Płowdiw 1966, s. 48.

6. K. Kolew, *Wodosnabdjawaneto na Filipopol*, „Otecestwen Glas” 1965, nr 6484, s. 4; tenże, *Monetite kao izwori za istorijata na Plovdiv* (w:) *Archeologiceski proucwanija za istorijata na Plovdiv i plovdivski kraj*, Płowdiw 1966, s. 75-76.

7. W. Wełkow, *Gradyt w Trakija i Dakija prez kysnata anticznost*, Sofia 1959, s. 197.

8. T. Iwanow, *Wodosnabdjawane i kanalizacija na gradowete ot rimska i kysnoanticzna epocha w Bylgarija*, „Archeologija”, t. IX. 1967, z. 2, s. 17.

9. M. Biernacka-Lubańska, *Wodociągi*,... s. 59 i 89.

2. Płowdiu, autostrada komatiewska. Fragment platformy odsłoniętego akweduktu

2. Plovdiv, the Komatiev highway. Fragment of the unearthed aqueduct platform

wynikające z interpretacji źródeł ikonograficznych¹⁰. Otóż znamienne wydaje się fakt zanaczenia na monecie Antonina Piusa dwóch niezależnych wodociągów, personifikowanych przez dwa bóstwa wodne ukazane na tle akweduktu i panoramy miasta.

W latach 1977-1980, a następnie w 1985 r., dzięki budowie nowego węzła komunikacyjnego na szosie komatiewskiej w Płowdiwie oraz pracom podjętym w związku z uzbrojeniem terenu przeznaczanego pod zabudowę dzielnicy mieszkaniowej Komatiewo, odsłonięte zostały nowe relikty wodociągów późnoantycznych¹¹. Na podstawie analizy materiału źródłowego E. Kesjakowa stwierdziła, że miasto w dobie późnego antyku zaopatrywane było przez wodę doprowadzaną dwoma równoległymi biegnącymi wodociągami, które całą swą trasę pokonywały niezależnie od siebie, mimo że odległość między nimi wynosiła zaledwie 30-40 m, a więc była nieznaczna¹². Również na ostatnim przed osiągnięciem miasta odcinku biegły po odrębnych akweduktach. Odkryty w sześciu różnych miejscach wodociąg niosący wodę ze źródeł wypływających w Kuklenie, nazwany przez Kesjakową wschodnim, zaopatrywał północne partie miasta, usytuowane u podnóża Trójwzgórza (Taksim Tepe, Nebet Tepe, Dżambaz Tepe). Ustalono, że do budowy filarów wzniesionych na terenie uprzednio palowanym dla wzmocnienia stabilności gruntu wykorzystano wtórnie pozostałości cegieł różnych grubości, związanych zaprawą wapienną, wymieszaną ze znaczną ilością proszku i tłuczni ceramicy. W fundamentach filarów stwierdzono ślady zabudowy. Należą do niej dobudowane później uzupełnienia wydłużające i rozszerzające filary, odcinające

się wyraźnie od pierwotnej konstrukcji grubą fugą. W użytym do ich budowy materiale nie zauważono żadnej różnicy. Odkrywcy sądzą, że są to poprawki wprowadzone zaraz po stwierdzeniu usterek konstrukcyjno-budowlanych lub też niedostosowania założeń planów budowy do warunków terenowych, zwłaszcza w miejscach o małej stabilności gruntu. Wodociąg ten został datowany na początek V w., ponieważ biegł bezpośrednio po murach zniszczonego w końcu IV w. amfiteatru.

Wodociąg zachodni, pobierający najpewniej wodę przy źródłach wypływających z Marata koło Markowa¹³, zbadany został sondażowo w dzielnicy Komatiewo tuż przy sofijskiej linii kolejowej u podnóża Dżendem Tepe. Na odcinku 700 m odkryto resztki platformy¹⁴, po której przechodził akwedukt niosący kanał wodociągu. Platformę o dwustopniowej odsadzce stanowił masyw muru o szerokości 3,4 m i wysokości 2 m. Wzniesiono ją z kamienia łamanego i zaprawy nasyczonej tłuczniem i pudrem ceramicznym. W wielu miejscach, po obu jej stronach, czytelne były późniejsze uzupełnienia o wymiarach 1 x 2 m, wskazujące na remont wodociągu¹⁵. Były one połączone z pierwotnym murem na fugę. Wzniesione na platformie filary akweduktu oddalone były od siebie o 3,75 m. W dolnej części platformy zachowały się widoczne z obu stron lica ślady po horyzontalnie ułożonych w poprzek muru belkach o wymiarach 0,2 x 0,3 m. W miejscach osadzenia filarów platforma była po obu stronach wzmocniona zewnętrznymi przyporami. Same filary wzniesione były na planie krzyża o zewnętrznych wymiarach 3,4 x 4,4 m. Natomiast odsłonięte w siedmiu różnych punktach poza platformą filary zachodniego akweduktu miały różną długość — od 2,3 do 8,33 m. Mur filarów licowany był cegłą, zachowaną na wysokości dwóch, a niekiedy więcej rzędów, kwadratową o boku 0,3 m i grubości 0,03-0,05 m, połączoną grubszymi od niej fugami. We wschodnim licu jednego z filarów (nr 3) odkryto wertykalnie wmurowany gliniany przewód z rur o długości 0,37-0,41 m, średnicy 0,24 m i grubości ścianek 0,05 m, połączonych ze sobą białym spoidłem. Prześledzono je na całej wysokości platformy, dochodzącej w tym miejscu do 1,7 m. Początek tego rurociągu znajdował się przy jej dolnym poziomie, a dno jego zamurowane było cegłą i zaprawą. Podobne pionowe biegnące w murze rurociągi występują także wewnątrz rdzenia muru, co świadczy o tym, że nie miały one nic wspólnego z prowadzonym po akwedukcie kanałem wodociągowym. Były to zapewne urządzenia do osuszania muru platformy, a może także wyższych partii akweduktu zbudowanego na podmokłym, wręcz bagnistym terenie¹⁶.

10. M. Biernacka-Lubańska, *Iconographic Sources to the History of Roman Aqueducts in Northern Thraces*, „Archeologia Polona”, XIV, 1973, s. 321 i 325.

11. E. Kesjakowa, *Razkopki na akwedukta na Filipopol* (w:) *Archeologiczeskiej otkritija i razkopki prez 1977 g. XXIII Nacionalna konferencija w grad Widin*, Sofija 1978, s. 69-70; taż, *Razkopki na akwedukte na Filipopol* (w:) *Archeologiczeski otkritija i razkopki prez 1985 g. XXXI Nacionalna konferencija po archeologija wyw W. Tyrnowo*, W. Tyrnowo 1986, s. 74.

12. E. Kesjakowa, *Akweduktite i wodosnabdjawaneto na Filipopol*, „Archeologija”, t. XXV, z. 1-2, s. 63-75; taż, *Wodosnabdjawaneto*

na Filipopol prez rimskata i ksynoantyczna epochi (w:) *100 godini Naroden Archeologiczeski Muzej Płowdiu*, T. II, Płowdiu 1985, s. 114-120.

13. M. Biernacka-Lubańska, *Wodociągi...*, s. 241; taż, *The Roman Aqueduct Water Intakes in Bulgaria* (w:) *Studia Aegea et Balcantica in honorem Lodovicae Press*, Warszawa 1992, s. 215.

14. E. Kesjakowa, *Wodosnabdjawaneto ...*, s. 115.

15. E. Kesjakowa, *Rozkopki...*, z. 74.

16. E. Kesjakowa, *Akweduktite...* s. 67; M. Biernacka-Lubańska, *Konstrukcyjne znaczenie podziemnych korytarzy odkrytych pod łaźniami rzymskimi na terenie Bułgarii*, „Archeologia”, t. XVII,

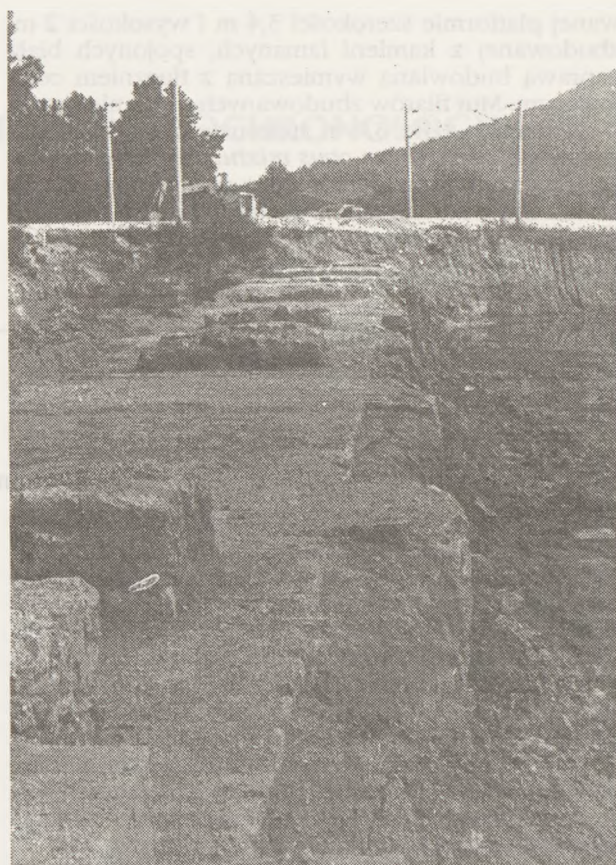
U podnóża Dżendem Tepe, na trasie zachodniego akweduktu, zbadano resztki urządzenia należącego do prostokątnej budowli o wymiarach 13 x 30 m, stanowiącej zapewne zbiornik przepływowy, a być może i osadnikowy. Wodociąg ten zaopatrywał w wodę pitną obszar miasta położony na wschód i południowy wschód, a więc Nebet i Taksim oraz Dżambaz Tepe¹⁷. Ponieważ pozostałości jego stwierdzono na ruinach stadionu i murach obronnych Marka Aureliusza zniszczonych w końcu V w., wodociąg ten datowany jest na początek VI wieku¹⁸. Pochodzi on zapewne z czasów Justyniana, kiedy przeprowadzano renowacje późnoantycznych miast, a także budowano nowe obiekty zaopatrujące je w wodę¹⁹.

Pomiędzy linią przebiegu tych akweduktów odsłonięto, też na terenie dzielnicy Komatiewo, gliniany rurociąg zbudowany z rur o długości 0,37-0,48 m i wewnętrznej średnicy 0,24 m, oznakowanych literą B. Odsłonięto również kamienny dystrybutor dostarczający wodę do obszaru znajdującego się u podnóża Dżambaz Tepe, tzn. południowych i południowo-zachodnich dzielnic miasta. Rurociąg ten zainstalowany był bezpośrednio w wykopie ziemnym, bez jakiegokolwiek zabezpieczającego podłoża od spodu i z boków. Datowany jest na II-IV wiek²⁰.

Wprawdzie wodociągi Trimontium wymagają dalszych badań, jednak już dziś można dokonać szeregu ustaleń. Nie ulega wątpliwości, że miasto już w czasach Antonina Piusa zasilane było przez dwa wodociągi. Trudno natomiast autorytatywnie rozstrzygnąć, która z hipotez — Conczewa, mówiąca o tym, że był jeden wodociąg pobierający wodę z dwóch źródeł, czy Kesjakowej, według której już wówczas miasto zaopatrywane było przez dwa odrębne wodociągi — jest słuszna. Można też zastanawiać się nad trzecią możliwością, a mianowicie taką, że miasto posiadało dwa odrębne wodociągi, ale pokonujące ostatni przed miastem odcinek po wspólnym akwedukcie, albo na różnych poziomach (jeden nad drugim) albo równoległe do siebie, co niejednokrotnie miało miejsce, np. w Rzymie²¹. W epokach następnych wodociągi były odnawiane i wzbogacane o nowe przewody. W okresie późnoantycznym, zapewne w początkach VI w., miasto otrzymało dwa nowe wodociągi biegnące, jak można przypuszczać, „po śladach”, tzn. trasą wodociągów z czasów Antonina Piusa²².

Na podstawie dokładnych obliczeń i znajomości modułów rzymskiego budownictwa, architekt Wera Kołarowa z Narodowego Muzeum Archeologicznego w Płowdiwie opracowała na zlecenie prof. dr. W. Wełkowa projekt rekonstrukcji dwóch odcinków zachodniego (nr 2) wodociągu Trimontium.

Zrekonstruowany na odcinku ponad 250 m długości wodociąg przebiega środkowym pasmem autostrady przeznaczonym na zieleni²³. Dwa odcinki akweduktu, oddzielone od siebie o kilkadziesiąt me-

3. Płowdiw, autostrada komatiewska. Odkryte pozostałości rzymskiej platformy, po której przebiegał akwedukt, z dolną partią filaru częściowo zrekonstruowanego

3. Plovdiv, the Komatiev highway. Unearthed remnants of a Roman platform (the course of the aqueduct) with a lower part of the partially reconstructed pillar

trów, widoczne są z wiaduktu kolejowego zbudowanego przed samym Dworcem Centralnym w Płowdiwie, przez który przejeżdżają pociągi wjeżdżające do miasta z zachodu i północy (w tym każdy pociąg z Sofii). Położone są dokładnie przy pętli trolejbusowej „Elin Pelin” oraz przystanku autobusowym „Awtokombinat”. Północny odcinek zrekonstruowano w ten sposób, że podźwignięto do różnej wysokości 14 jego filarów. Tylko dwa z nich odbudowano na całej wysokości, trzeci zaś do piąty łuku, tak aby można było nad nim rozpiąć dwa łuki, nad którymi przebiega kanał wodociągu w kształcie litery U, przykryty od góry płaską płytą kamienną.

Południowy odcinek akweduktu, po drugiej stronie wiaduktu, ma trzy filary całkowicie zrekonstruowane i czwarty do piąty łuku oraz trzy rozpięte nad nimi pełne łuki, a z obu ich stron stopniowo obniżające się filary, wszystkie osadzone na solidnej, muro-

1967 s. 246-258.

17. E. Kesjakowa, *Wodosnabdżawaneto...*, s. 115-117.

18. E. Kesjakowa, *Akweduktite...*, s. 73.

19. W. Wełkow, op. cit., s. 186 i 198.

20. E. Kesjakowa, *Akweduktite...*, s. 73.

21. G. Lugli, *Roma antica il centro monumentale*, Roma 1946, s. 152, ryc. 37.

22. M. Biernacka-Lubańska, *Wodociągi...*, s. 59.

23. Realizacją rekonstrukcji prowadzonej przez dwa lata zajął się Narodowy Instytut Pomników Kultury — filia w Płowdiwie, a finansowała ją Rada Gminna przy współudziale Przedsiębiorstwa Węzeł Transportowy, prowadzącego budowę autostrady komatiewskiej oraz biegnących nad nią wiaduktów i estakad.

wanej platformie szerokości 3,4 m i wysokości 2 m, zbudowanej z kamieni łamanych, spojonych białą zaprawą budowlaną wymieszaną z tłuczniem ceramicznym. Mur filarów zbudowanych na planie krzyża o wymiarach 4,4 x 3,4 m zrekonstruowano na podstawie pozostałości w *opus mixtum* z sześcioma pasmami cegieł. Przestrzeń między pasmami wypełniono murem z betonu. Nie zaznaczono granicy między częściami oryginalnymi akweduktu a partiami zrekonstruowanymi. Na pełnej wysokości filarów występuje

na przemian siedem pasm muru ceglanego i siedem pasm muru betonowego. Zrekonstruowany akwedukt sięga 11,4 m wysokości²⁴.

Ukończona w 1988 r. pełna rekonstrukcja akweduktu Trimontium ma niewątpliwie świadczyć zarówno o wielowiekowej tradycji i ciągłości kulturowo-osadniczej tego miasta, jak i jego bogactwie i roli, jaką odgrywa na Bałkanach od czasów najdawniejszych po dzień dzisiejszy.

24. E. Kesjakowa, *Akweduktite...*, s. 75, przyp. 37. Graficzna rekonstrukcja tego wodociągu ma być przedmiotem oddzielnej pracy. Zostanie w niej przedstawiona całość założeń architektonicznych

przyjętych przy odtworzeniu trasy przebiegu zarówno dwóch murowanych akweduktów, jak i umieszczonego pomiędzy nimi glinianego rurociągu.

The Reconstruction of the Trimontium Aqueduct

This study contains a presentation of the outcome of archeological excavations conducted for more than sixty years on the site of the Roman Trimontium aqueduct (today: Plovdiv). Particular attention was paid to the discoveries made in the 1977-1985 period in the Plovdiv Komatievo district where new relics of two parallel late antique aqueducts were unearthed.

The western aqueduct was reconstructed along two fragments 250 m long in the central lane of a highway running from the West, in direct proximity of the railway station in Plovdiv. The reconstruction includes two best preserved fragments of a platform together with the lower pillars.

The northern fragment was recreated by elevating 14

of its pillars to various heights; only two of these pillars were rebuilt totally and a third one — up to the bottom of the arch, making it possible to suspend two arches with the main channel of the aqueduct.

The southern fragment, similarly reconstructed upon three completely recreated pillars and a fourth one rebuilt up to the lower part, upholds three arches and a channel.

The overall reconstruction is 11,4 m high. The walls of the pillars have been built on the plan of a cross 4,4 x 3,4 m large. The restoration of this sixth-century aqueduct is unique on a global scale and testifies to the importance attached in Bulgaria to antique tradition in which that country perceives its cultural continuum.

DATOWANIE DREWNA METODĄ DENDROCHRONOLOGII

Wstęp

Od tysięcy lat drewno jest jednym z podstawowych materiałów używanych przez człowieka, świadkiem historii budynku, zbyt często pomijanym, często niszczone, gdy nie posiada wybitnych walorów estetycznych.

Dendrochronologiczna analiza drewna pozwala określić, wg datowania względnego lub bezwzględnego, rok ścięcia drzewa.

Archeolodzy używają tej metody od dawna, w badaniach architektonicznych jest ona jeszcze rzadko stosowana. Jej rozwój jest uwarunkowany wrażliwością wszystkich zajmujących się badaniami i konserwacją historycznego dziedzictwa.

I. Zasady

Oparta na analizie przyrostu drewna, dendrochronologia jest metodą datowania.

Każdego roku drzewo wytwarza pierścień (słój) przyrostu. Grubość jego jest charakterystyczna dla danego roku i zmienia się pod wpływem wielu czynników ekologicznych, wśród których najważniejszy jest klimat. W sprzyjających warunkach formuje się szeroki słój, w niesprzyjających — wąski. Generalnie warunki klimatyczne tak samo wpływają na wszystkie drzewa tego samego gatunku rosnące w danym rejonie. Liczba słoje wyznacza zatem wiek drzewa. Grubość słoje, ich ilość i kolejność od rdzenia w kierunku kory jest więc charakterystyką jego życia.

Jeżeli istnieje ostatni pierścień przyrostu lub kora, to staje się możliwe ustalenie roku i pory ścięcia badanego drzewa poprzez wzrokowe porównanie z próbką już datowaną (wg chronologii bezwzględnej).

II. Trochę historii

W 1922 r. amerykański astronom Andrew Douglas, poszukując możliwych zależności pomiędzy aktywnością słoneczną i przyrostem drzew, odkrył związek pomiędzy klimatem i słojami rocznymi drewna.

Pół wieku później Amerykanie zestawili ciągłą krzywą dendrochronologiczną o długości 7000 lat na podstawie analizy drzew żyjących ponad 3000 lat, z których najbardziej znana jest *Sequoia gigantea*.

W końcu lat 70-ych krzywa porównawcza została ustalona w Europie dla dębu. Była ona wynikiem syntezy¹ badań prowadzonych w laboratoriach niemieckich (w Hohenheim, Hemmenhofen) oraz szwajcarskich (w Moudon, Neuchâtel, Zurichu).

III. Pobieranie próbek

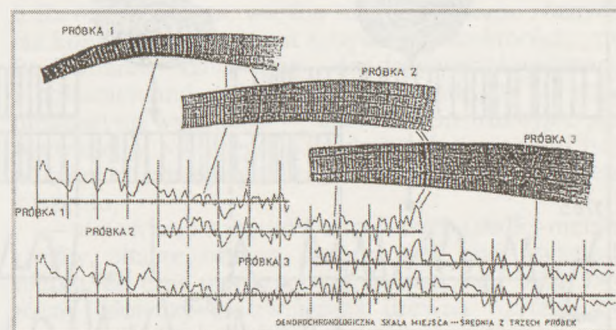
Dendrochronolog musi zlokalizować odpowiednie miejsce i dokonać prawidłowego pobrania próbek.

Z wielu możliwości wyboru liczy się: gatunek drewna, jego stan, rytmy przyrostów, obecność sęków, możliwość najlepszego dotarcia do ostatniego słoja lub uzyskanie najdłuższych sekwencji słoje.

Często niemożliwe w realizacji, choć dla badań idealne, byłoby badanie wyciętego z drewna „plastra”.

W budynkach jesteśmy zmuszeni pobierać próbki za pomocą specjalnych świdrów, drążących w drewnie otwory o średnicy 5 mm. Przewierthy te nie naruszają struktury i wytrzymałości elementów, a z estetycznego punktu widzenia taki sposób pobierania próbek jest praktycznie niewidoczny. Czynności te powinny być, o ile to możliwe, prowadzone w takich miejscach, które nie naruszając dokonanych zabiegów konserwatorskich jednocześnie gwarantowałyby pełną informację naukową, historyczną i architektoniczną, zagubioną zdawałoby się nieodwołalnie w czasie wymiany, przenoszenia, a nawet w czasie wykonywania pewnych zabiegów chemicznych na drewnie (impregnacja, utwardzanie, żywice...).

Dla przedmiotów o wielkiej wartości muzealnej (meble, obrazy, rzeźby) możliwe jest wykonanie pomiarów bezpośrednio z użyciem specjalnej lupy, bez naruszania integralności obiektu.

1. Po zmierzeniu i narysowaniu krzywych przyrostu trzech próbek, porównanie krzywych metodą nakładania wykresów na podświetlanym stoliku pozwoliło znaleźć odcinki, które są zsynchronizowane (datowanie względne). Można więc narysować „dendrochronologiczną skalę miejsca”, która będzie porównana z „regionalnym wzornikiem” lub „lokalnym standardem”, aby otrzymać datowanie bezwzględne

1. The measurement and drawing of curves of growth for three samples were followed by a comparison of the curves using the method of placing the diagrams on a table illuminated from below; this method made it possible to discover sections which are synchronized (relative dating). In this manner, one can draw a „dendrochronological scale of the spot” which will be compared with a „regional sample” or „local standard” in order to obtain absolute dating

1. B. Backer, A. Billamboz, H. Egger, P. Gassmann, A. Orcel, C. Orcel i U. Ruoff, *Dendrochronologie in der Ur- und Frühgeschichte*, „Antiqua” 1985, 11.

Kilka datowań zostało również dokonanych według odcisków czół belek w zaprawie ale są to wyjątki.

W innych wypadkach badania są wykonywane wg fotografii drewna, bez pobierania próbek.

Prace z węglem drzewnym, wymagające wyjątkowej delikatności, możliwe są pod warunkiem, że nie będzie on rozdzielony na kawałki, oraz że liczba słoje będzie wystarczająca.

Należy pamiętać, że o ile datowanie jednego, wyizolowanego elementu jest czasem możliwe, to najlepszy rezultat w ustalaniu daty w dendrochronologii zależy od ilości próbek z jednorodnego zespołu, a zatem dłuższej uzyskanej krzywej (minimum 7-8 elementów pochodzących z tej samej fazy konstrukcji).

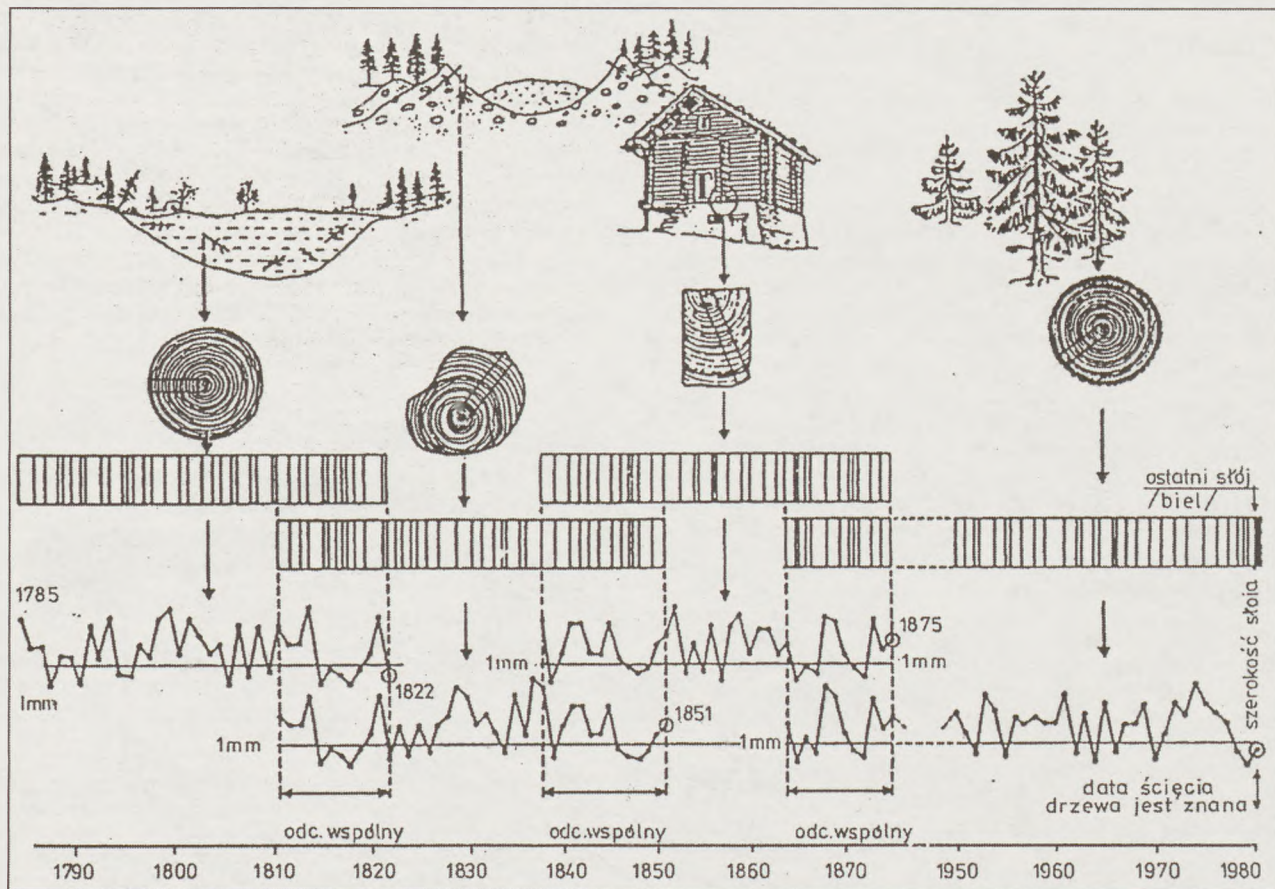
W niektórych wypadkach, jeżeli żadna hipoteza nie pozwala określić — nawet w dużym przybliżeniu — epoki, z której pochodzi drewno, możemy zastosować metodę datowania opartą na węglu C^{14} . Następnie kontynuuje się szczegółowe poszukiwania w okresie wyznaczonym przez wynik tych badań.

IV. Metoda badań stosowana w „Archeolabs”

Pomiary słoje wykonuje się na przekroju poprzecznym drewna. Wyjątkowo mogą być one wykonane na przekroju promieniowym.

Próbka umieszczona zostaje na przesuwym wózku, który przemieszcza się pod obiektywem binokularu. Grubość każdego słoja, od rdzenia w kierunku kory, jest rejestrowana przez komputer. Stosowane powiększenie zależy od wielkości i rodzaju przyrostu, gdyż grubość pojedynczego słoja waha się od 1/100 mm do ponad 1 cm.

O ile to jest możliwe, wykonuje się wiele pomiarów tej samej próbki. Ma to na celu uzyskanie najlepszego wyniku. Następnie ploter rysuje wykres, który przedstawia kolejne wartości uzyskane z pomiarów słoje rocznych. Z kolei dendrochronolog szuka, poprzez porównanie wizualne na podświetlonym stoliku, zgodności wykresów uzyskanych z zestawu próbek pochodzących z jednego miejsca i ustala pomiędzy nimi chronologię względną (il. 1).

2. Zasada współzależności dendrochronologicznej: wahania grubości słoje rocznych dają charakterystyczne sekwencje wykresów, dających się porównać pomiędzy jednym i drugim drzewem. Badania kawałków drewna z różnych epok pozwala ustalić współzależności występujące pomiędzy sekwencjami wykresów otrzymanymi z poszczególnych drzew. Następnie przez zestawienie można wykonać ciągły wykres, który jest prawdziwym kalendarium od chwili obecnej aż do czasów prehistorycznych. Teraz, aby zadatować daną próbkę drewna wystarczy zlokalizować, poprzez porównanie wzrokowe, miejsce jej wykresu na wykresie ogólnym (wg F. Schweingrubera)

2. The principle of dendrochronological co-dependence: oscillating thickness of annual rings creates characteristic sequences of comparable diagrams. An examination of pieces of wood from various periods makes it feasible to determine the co-dependencies between sequences of diagrams obtained from particular samples. A comparison may produce an uninterrupted diagram which constitutes a true calendar from prehistoric times up to the present. In order to date a given sample of wood it suffices to localize the place of its diagram on the general diagram (according to F. Schweingrubera)

W końcu zestawia się z różnych wykresów ogólną średnią — jest to tzw. dendrochronologiczna skala miejsca (dane miejsca), dla którego wykonuje się badania.

Takie uogólnienie krzywych z jednej strony zmniejsza wpływ indywidualnych różnic pomiędzy poszczególnymi drzewami oraz występujących zakłóceń przyrostu drzew, które mogły wystąpić w czasie ich życia (przycinanie gałęzi, przypadkowe rany, mróz...), z drugiej strony średnia ta pozwala na oczyszczenie dendrochronologicznych „podpisów” drzew, w których zróżnicowanie kilku słoje jest identyczne i stałe dla każdego drzewa tego samego gatunku.

Te działania pozwalają w końcu otrzymać wykres, który oddaje najdokładniej (jak jest to możliwe) przyrost badanego gatunku drzew w danym rejonie.

Jest oczywista zatem zarówno korzyść z posiadania zestawu próbek z tej samej epoki, które pozwalają wykonać dobrze opracowaną „dendrochronologiczną skalę miejsca”, jak i trudność w określaniu pojedynczej próbki, która może być zupełnie wyjątkowa.

W oparciu o „dane miejsca” dendrochronolog będzie szukał na wykresie „danych regionu” już datowanej, zsynchronizowanej pozycji. Czynność tę wykonuje się przez porównanie wzrokowe wykresów — to jedyna metoda pozwalająca na datowanie. Wielką pomocą w tej części badań jest własne doświadczenie dendrochronologa, wynikające z wieloletniej praktyki, dzięki któremu potrafi on ocenić wartość znalezionej sekwencji.

V. Wzorniki (dendrochronologiczne skale wzorcowe, standardy)

Wzornik jest rezultatem poszukiwań i ustawiania poprzez synchronizację wykresów (skal) zbudowanych według badań drzew współcześnie rosnących, gdy znana jest data ich ścięcia, oraz rozbudowy danych o wyniki badań drewna coraz starszego, pochodzące z budowli, odkrywek archeologicznych, zwirowni itd. (il. 2).

Takie zestawienie powinno zostać wykonane dla każdego gatunku drzew. Może ono być wykonane dla całego regionu, lecz jest to praca na wielką skalę.

Na szczęście są również możliwe badania równoległe, gdy posiadamy już jeden z wzorników regionalnych. Na przykład możemy datować drewno pochodzące ze Szwajcarii na wzorniku niemieckim, z regionu Rhône-Alpes na szwajcarskim, z Languedoc-Roussillon na wzorniku Rhône-Alpes, itd., co pozwala na przyspieszenie całej procedury.

Każde takie datowanie tworzy kolejny element dla nowego wzornika regionalnego. Te wzorcowe skale porównawcze powstają więc w sposób stopniowy i zawierają syntezę prac wykonanych w regionach.

W każdym razie tworzenie lokalnych, miejscowych standardów jest niezbędne przy datowaniu krótkich wykresów krzywych.

Aktualnie posiadamy dla okresów historycznych i gallo-romańskich wzorniki regionalne dla drewna

dębu i jodły w północnej, wschodniej, centralnej i południowo-wschodniej Francji.

Dla okresu neolitu i brązu — w części południowo-wschodniej kraju skonstruowaliśmy wzorniki według studiów nad drewnem dębu pochodzącym z palafitów alpejskich.

Dysponujemy również skalami szwajcarskimi i niemieckimi, które pokrywają okres 6000 lat dla dębu i które mogą być przydatne przy datowaniu w całej Francji, pod warunkiem posiadania miejscowych skal o wystarczającej długości.

Wykonywane prace pozwalają codziennie wzbogacić nasze wzorniki i uczynić je bardziej dokładnymi.

Gatunki takie jak sosna, modrzew, orzech, kasztan mogą być datowane w sposób bezwzględny z użyciem dendrochronologii. Jesion, leszczyna, wierzba, olcha, klon, topola dostarczają ciekawych rezultatów w datowaniu względnym.

Tylko szerokie stosowanie badań dendrochronologicznych pozwoli na uzyskanie wzorników dla wszystkich regionów Francji.

Współpraca badaczy — archeologów, architektów i konserwatorów, jest niezbędna przy zbieraniu próbek takiego drewna, które należy do dziedzictwa kulturowego i naukowego podlegającego ochronie.

Próbki dendrochronologiczne stanowią źródło bezcennych informacji, pozwalających rozwiązywać problemy datowania. Wpływają też na pogłębienie studiów z zakresu np. klimatologii i ekologii.

Nie wolno zatem ich lekceważyć! (podkr. tłumacza).

VI. Zastosowania

Istnieje wiele różnych zastosowań:

— datowanie elementów konstrukcyjnych budowli (belki, nadproża, więźba itd.), określenie różnych faz konstrukcji w jednym zabytku architektonicznym. Porównanie datowania dendrochronologicznego z dokumentami archiwalnymi pokazało, że — poza nielicznymi wyjątkami — drewno konstrukcyjne jest używane w roku jego pozyskania (ścięcia) lub najpóźniej w następnym roku i nie podlegało zatem suszeniu;

— datowanie zabytków ruchomych (stalle, meble, rzeźby, ołtarze, obrazy, stolarka itd.) przy uwzględnieniu, że czas magazynowania materiału mógł być różny (dotyczy to zwłaszcza drewna użytego do wykonania dzieł sztuki);

— datowanie elementów pochodzących z poszukiwań archeologicznych (belki, pale, podwaliny, obudowy tuneli, studni, pirogi, statki itd.);

— chronologia względna i/lub bezwzględna struktur domostw w prehistorycznych osadach nawodnych (palafitach) uzyskana poprzez systematyczne badania odkrytych pali fundamentowych;

— informacje w dziedzinach archeologiczno-ekonomicznych (klimat, ekologia);

— precyzowanie dat ustalonych metodą radiowęglą C^{14} .

thum. Dominik Mączyński

Literatura w jęz. polskim (do 1991 r.)

1. A. Chętnik, *Spław na Narwii — tratwy, oryle i orylka*, Warszawa 1935.
2. M. J. Dąbrowski, K. Ciuk, *Materiały do dendrochronologicznej stratygrafii osady na Ostrówku w Opolu*, „Archeologia Polski” 1972, t. 17, z. 2, s. 445-462.
3. T. Gorczyński, B. Molski, W. Golinowski, *Podstawy dendrochronologii w zastosowaniu do potrzeb archeologii*, „Archeologia Polski” 1965, t. 10, nr 1,

s. 75-110.

4. A. Mączak (red.), *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, Warszawa 1981, hasło „Spław”.
5. J. Tajchman, *Konstrukcje i elementy drewniane Torunia wybrane do badań dla opracowania skali dendrochronologicznej (maszynopis)*, 1985.
6. A. Zielski, *Badania dendrologiczne w Instytucie Archeologii i Etnografii UMK*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia XVII — Nauki Humanistyczno-Społeczne” 1991, z. 209, s. 97-101.

Od tłumacza

Tekst jest tłumaczeniem z języka francuskiego artykułu pt. *La datation par la dendrochronologie* zamieszczonego w „Bulletin de la Societé des Amis du Pays Lochois” w grudniu 1993 roku. Autorzy są dendrochronologami i pracują w laboratorium Archeolabs w Saint Bonnet de Chavagne we Francji, jednym z bardzo liczących się ośrodków tego typu w Europie Zachodniej. Po spotkaniu w czasie kolokwium na temat ochrony drewna w Rouen, autorzy udzielili zgody na tłumaczenie i rozpowszechnianie w Polsce niniejszego tekstu, popularyzującego zagadnienia dendrochronologii. Ze względu na niewielką ilość polskich publi-

kacji na ten temat, pozwoliłem sobie na zaproponowanie tłumaczenia niektórych specjalistycznych określeń francuskich w sposób wg mnie najlepiej oddający ich znaczenie.

Artykuł w oryginale kończy lista 35 przykładów datowań z terenu Francji, w tłumaczeniu pominięta. Jest ona dostępna dla zainteresowanych w biurze Fundacji Ochrony Zabytków, 00-867 Warszawa, ul. Chłodna 31.

Mam nadzieję, że tekst ten rozpocznie na łamach „Ochrony Zabytków” dyskusję specjalistów na temat problemów zastosowań dendrochronologii w naszym kraju.

From the Translator

This text is a translation of the article entitled *La datation par la dendrochronologie* published in „Bulletin de la Societé des Amis du Pays Lochois” (December 1993). The authors of this study are dendrochronologists working in the *Archeolabs* laboratory in Saint Bonnet de Chavagne in France, one of the most important centers of this type in Western Europe. At a meeting held in Rouen during a colloquium concerning the protection of wood, they gave their permission for the translation and distribution of the text which popularizes problems of dendrochronology. Owing to the rather scarce number of Polish publications dealing with this topic, I have taken the liberty of propo-

sing a Polish-language version of certain specialist expressions used in the original text in a way which, in my opinion, best grasps their meaning.

The article ends with a list of 35 examples of datings performed in France which has been omitted in translation. The full version of the French text is available for all interested parties in the offices of the Foundation for the Protection of Historical Monuments (00-867 Warsaw, 31 Chłodna Street). I sincerely hope that this study will inaugurate in „Ochrona Zabytków” a discussion among specialists concerned with the application of dendrochronology in our country.

PRACE KONSERWATORSKIE W WOJEWÓDZTWIE KRAKOWSKIM W LATACH 1980-1992

(Część I)

Po nowym podziale administracyjnym Polski w 1975 r. województwo krakowskie znacznie zmniejszyło swój obszar. Większa część jego dawnego terenu weszła w skład nowych województw: tarnowskiego, nowosądeckiego, kieleckiego oraz kieleckiego i kaniowskiego. Pomimo tak znacznego ograniczenia powierzchni, województwo krakowskie posiada największe w Polsce zasoby dóbr kultury, określane na około 14.000 zespołów i obiektów zabytkowych oraz 2.500.000 zabytków ruchomych.

Niniejsze sprawozdanie obejmuje prace remontowo-konserwatorskie prowadzone na terenie województwa w latach 1980-1992 przy zespołach i obiektach zabytkowych, nie obejmując prac przy zabytkach ruchomych oraz przy zabytkach na terenie Krakowa*.

Część II niniejszego sprawozdania stanowić będzie kronika prac konserwatorskich przy zabytkach ruchomych na terenie województwa krakowskiego.

Stan zasobów

Województwo krakowskie (bez Krakowa) obejmuje 38 gmin, na terenie których znajduje się 7.700 zespołów i obiektów zabytkowych. Na ogólną liczbę 573 miejscowości przypada 16 staromiejskich układów urbanistycznych, z których 11 zachowało lub ostatnio odzyskało prawa miejskie (Al-

wernia, Dobczyce, Krzeszowice, Myślenice, Niepołomice, Proszowice, Skąta, Skawina, Słomniki, Sułkowice i Wieliczka).

Na zasób dóbr kultury składa się: 511 obiektów sakralnych (kościół, kościoły, kaplice i kapliczki), 9 zamków, 11 fortyfikacji, 182 zespoły rezydencjonalne (pałace i dwory), 229 budynków użyteczności publicznej, 4.600 domów, 1.700 budynków gospodarczych (stajnie, obory, chlewy, spichlerze, stodoły, wozownie, itp.), 200 obiektów przemysłowych (w tym Kopalnia Soli w Wieliczce, wpisana na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w 1978 r.), 224 parki i 170 cmentarzy.

Wśród budowli sakralnych do najcenniejszych należą:

- romańskie — w Dziekanowicach, Kościelcu Pińczowskim, Prandocinie, Wysocicach;
- gotyckie — w Bolechowicach, Luborzycy, Niepołomicach, Raciborowicach, Rudawie, Staniątkach;
- renesansowe — w Giebułtowiu, Łazanach, Niegardowie;
- barokowe — w Alwerni, Czerniej, Grodzisku, Hebdowie (część murów gotyckich), Imbramowicach (fragmenty gotyckie), Koniuszy, Wieliczce (franciszkanów reformatów),
- klasycystyczne — w Jangrocie, Jerzmanowicach oraz kościoły tzw. józefińskie — w Dobczycach, Głogoczowie, Harbutowicach, Pcimiu, Wieliczce (p.w. św. Klemensa);

— eklektyczne — w Białym Kościele, Krzeszowicach (proj. Karl Friedrich Schinkel), Mikluszowicach, Słomnikach, Świątnikach Górnych.

Unikatowe wartości reprezentują kościoły drewniane. Do najcenniejszych należą kościoły: w Paczółtowicach (1518-1520), Raclawicach Olkuskich (1511), Woli Radziszowskiej (k. XV w.), Czulicach (XVI w.), Wieliczce (p.w. św. Sebastiana, XVI-XVIII w.), Iwanowicach (XVIII w.).

Na terenie województwa znajduje się 9 zamków: w Białym Kościele (zarys murów, XIV w.), Dobczycach (ruina, 1 poł. XIV w.), Korzkwi (ruina, XV w.), Myślenicach (zarys murów, XIV w.), Niepołomicach (XVI w.), Ojcowie (ruina, XIV w.), Pieskowej Skale (poł. XIV w.), Rudnie (ruiny zamku Tenczyn, poł. XIV w.), Wieliczce (XIII-XIX w.).

Do najcenniejszych zespołów pałacowych należą założenia w: Balicach (1 poł. XVI w.), Igołomi (XVIII-XIX w.), Krzeszowicach (stary pałac ok. 1830, nowy 1850-1857), Niedźwiedziu (XVIII w.), Piekarach (1857-1865), Pławowicach (1804), Wieliczce (XVIII-XIX w.).

Wśród zespołów dworskich wyróżniają się założenia w: Bolechowicach (k. XVIII w.), Glanowie (k. XVIII w.), Głogoczowie (k. XIX w.), Gołyszynie (2 ćw. XIX), Goszycach (dwór drewniany XVII-XVIII w.), Grodkowicach

* Z uwagi na ogromny zakres prac przy zespołach i obiektach zabytkowych na

obszarze Krakowa w omawianym okresie, sprawozdanie z nich będzie przygoto-

wane odrębnie.

(1902, proj. Teodor Talowski), Hucisku (1764), Jakubowicach (XVI, pocz. XX w.), Korabnikach (XVI, XIX), Liplasie (dwór drewniany ok. 1850), Minodze (1859), Mogilanach (k. XVIII w.), Modlnicy (XVIII w.), Raciechowicach (1760), Rybnej (XVII-XIX w.), Śledziejowicach (1823), Tarnawie (1784).

Dzieła obronne na terenie województwa reprezentowane są przez zespoły fortyfikacji należące do dawnej, austriackiej Twierdzy Kraków. Części pierścienia sięgają do podkrakowskich wsi Bibice, Zielonki, Węgrzce, gdzie zachowały się forty, szańce, baterie, itp.

Zasób budynków użyteczności publicznej reprezentowany jest przez ratusze (np. Niepołomice, Skawina, Wieliczka), szkoły (np. budynek d. Szkoły Górniczej i Muzeum Salinarnego w Wieliczce, szkoła podstawowa w Krzeszowicach), karczmy (np. w Krzeszowicach, Iwanowicach), hotele i pensjonaty (np. w Ojcowie), kramy (np. Sukiennice w Wieliczce).

200 zabytkowych obiektów związanych z techniką reprezentują: przede wszystkim zabytkowa Kopalnia Soli w Wieliczce, XIX-wieczne i z początku XX w. dworce kolejowe w Kocmyrzowie, Kościelcu, Radziszowie, Regulicach, piec wapienniczy w Nowej Górze, łomy marmuru i zakłady kamieniarskie w Dębniku z XVII w. oraz budynki przemysłu ludowego, jak młyny, tartaki, kuźnie itp.

Zabytkowe budownictwo mieszkalne, zarówno drewniane, jak i murowane szacuje się na 4.600 obiektów. Na tę liczbę składa się zarówno zabudowa w urbanistycznych układach staromiejskich i obiekty budownictwa ludowego.

Ochrona krajobrazu kulturowego

W drugiej połowie lat osiemdziesiątych Wojewódzki Konserwator Zabytków w Krakowie wzmógł nadzór konserwatorski nad projektowanymi nowymi budynkami, które pozbawione cech regionalnych powodowały niszczenie krajobrazu kulturowego.

Niemniej należy stwierdzić, że pomimo działań w Krakowie jedynego w Polsce oddzielnego Wydziału Ochrony Zabytków (w strukturze Urzędu Miasta — Województwa), którym kierował Wojewódzki Konserwator Zabytków, jego mała obsada oraz ogrom prac przy odnowie zabytków Krakowa nie dawały możliwości sprawdzania zgodności realizacji budowlanych z zaakceptowanymi projektami. W efekcie wznoszono budynki nieudane, na niskim poziomie wykonawstwa. W ośrodkach miejskich postępował proces wymiany zabudowy tradycyjnej na pseudonowoczesne budynki mieszkalne i użyteczności publicznej (np. w Alwerni, Proszowicach, Słomnikach). Próby indywidualnego rozwiązywania budownictwa plombowego w historycznych ośrodkach miejskich miały miejsce w Myślenicach oraz sporadycznie w Dobczycach i Wieliczce. Nie powstrzymało to jednak procesu degradacji i destrukcji zabudowy mieszkalnej.

W zabudowie wiejskiej sięgano do projektów typowych. Próby utrzymania klimatu historycznej zabudowy albo nie były podejmowane, albo kończyły się niepowodzeniem, do czego m.in. przyczyniała się słaba współpraca ze strony architektów miejskich i gminnych.

Zabytki architektury i budownictwa

Prace konserwatorsko-budowlane i remontowe prowadzono na terenie województwa w 176 zespołach i obiektach zabytkowych.

Do prac o charakterze kompleksowym można zaliczyć remont nawierzchni Rynku wraz z odnowieniem elewacji domów przyrynkowych w Myślenicach (1985-1986) oraz rewaloryzację zespołu Zamku Żupnego w Wieliczce (od 1976 do chwili obecnej).

Od 1983 r. Wojewódzki Konserwator Zabytków w Krakowie systematycznie nadzorował prace nad planowaniem przestrzennym (niemal dla wszystkich gmin w województwie ustalono strefy ochrony konserwatorskiej w planach zagospodarowania prze-

strzennego) oraz zwiększył nadzór nad ochroną i remontami zespołów oraz obiektów zabytkowych. M. in. rozpoczęto stałe nadzorowanie prac górniczo-konserwatorskich w Kopalni Soli w Wieliczce oraz podjęto szereg prac ze środków Centralnego Funduszu Rozwoju Kultury i Wojewódzkiego Funduszu Odnowy Zabytków, jak np. zabezpieczanie murów miejskich w Dobczycach, remonty dworu w Karniowicach, Dworu Dolnowiejskiego i budynku Straży Pożarnej w Myślenicach, pałacu Salinarnego, zwane-go Konopkowskim w Wieliczce.

Duży zakres miały prace przy kościołach i klasztorach w Biórkowie Wielkim, Czernej, Grabiu, Imbramowicach, Krzęcinie, Modlnicy, Myślenicach, Niedźwiedziu (odbudowa po pożarze w 1982 r.), Paczółtowicach, Pcimiu (rozbudowa), Podstolicach, Wielicze (franciszkanów-reformatów), Wysocicach i Żębocinie. Wiele tych prac wspieranych było ze środków konserwatorskich, m.in. po 23 latach od chwili pożaru podjęto prace ratownicze przy „trwałej ruinie” kościoła p.w. św. Michała Archanioła w Sieprawiu oraz po 200 latach odkryto i odgruzowano kryptę grobową pod barokową kaplicą Morstinów z 1693 r. przy kościele parafialnym p.w. św. Klemensa w Wieliczce. W latach 1990-1992 przeprowadzono ze środków państwowych (FRK, Kopalnia Soli w ramach usuwania szkód górniczych, budżet Wojewody Krakowskiego) kompleksowy remont i konserwację tejże kaplicy.

Na uwagę zasługuje fakt, że w okresie objętym sprawozdaniem prowadzono remonty przy wielu cennych kościołach drewnianych (Biórków Wielki, Grabie, Krzęcin, Modlnica, Paczółtowice, Podstolice).

Nowy kościół wzniesiono przy istniejącym gotyckim kościele drewnianym w Woli Radziszowskiej (z końca XV w.). Nadzór konserwatorski doprowadził do harmonijnego współistnienia obu obiektów. Natomiast wznoszone na terenie województwa plebanie i domy katechetyczne w wielu przypadkach zdominowały zabytkowe budowle (np. Biskupice,

Luborzycza, Wieliczka — parafia p.w. św. Klemensa).

Prowadzono remonty kapitałne pałaców w Balicach (ze środków finansowych Instytutu Zootechniki w Krakowie przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM/, Igołomi (ze środków finansowych IHKM PAN), Krzeszowicach — Stary Pałac (ze środków Urzędu Miasta), Niegoszowicach (ze środków „Veritasu”), Wieliczce — pałac Salinarny. Podjęto prace przy zabezpieczeniu zamku królewskiego w Niepołomicach, przy ruinach zamków Tenczyn w wsi Rudno i w Ojcowie. Natomiast nieprzerwanie trwały prace przy zabezpieczeniu i adaptacji zamku w Dobczycach, prowadzone z dużym zaangażowaniem, acz nie zawsze w zgodzie z zasadami konserwatorskimi, z zasadami zmarłego w 1993 r. Władysława Kowalskiego, nauczyciela społecznego opiekuna zabytków, przede wszystkim ze środków PTTK. Na podkreślenie zasługuje zorganizowanie obok zamku doboczyckiego mini-skansenu, jedyne na terenie województwa krakowskiego.

Do 1991 r. podejmowano intensywne starania o znalezienie użytkowników dla opuszczonych lub źle użytkowanych zespołów dworskich. Przekazano nowym użytkownikom dwory, m.in. w Gołyszynie, Goszycach, Korabnikach, Lusinie i w Kacicach oraz ruiny zamku w Korzkwi i pałac Morstinów w Pławowicach. Prawie wszyscy nowi użytkownicy przeprowadzili prace remontowo-konserwatorskie, z wyjątkiem Korzkwi i Pławowic. W Kacicach, zakupionych w 1992 r., prace są w toku, przy dotacji z uchwały 179/78 RM. Brak stosownych regulacji prawnych powoduje degradację techniczną wielu zespołów dworskich, gdy spadkobiercy nie wyrażają zgody na rozwiązania tymczasowe (np. Karniowice, Krzyszkowice, Krzywaczka, Minoła, Niegowić, Tomaszowice).

Intensyfikacja prac zabezpieczających i konserwatorskich w Kopalni Soli w Wieliczce nastąpiła w 1984 r. w wyniku utworzenia Narodowego Funduszu Ochrony Zabytkowej Kopalni Soli (Uchwała RM z 8 września 1983 r.). Zabezpieczono kom-

pleksowo 12 zabytkowych komór oraz przeprowadzono częściowe zabezpieczenie w 21 zabytkowych komorach i w 22 zabytkowych wyrobiskach (chodniki, podłężnie, pochylnie). Przeprowadzono remont kompleksowy szybu Daniłowicza wraz z wymianą obudowy otworu szybowego i adaptacją nadszybia oraz remonty XIX-wiecznych budynków nadszybia szybów Regis, Górsko i Kościuszkowice. Prace powyższe były realizowane niezależnie od działań związanych z kompleksowym ratowaniem Kopalni Soli w Wieliczce (podsadzanie niezabytkowych poziomów i wyrobisk, zabezpieczanie przed zagrożeniem wodnym i zawałowym, itp.). W 1991 r., po likwidacji NFOZKS ciężar finansowania prac przejęło Ministerstwo Przemysłu i Handlu (przy dotacjach społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa z Narodowego Funduszu Rewaloryzacji Zabytków Krakowa). Od kwietnia 1992 r., przez kilkanaście miesięcy w poprzeczni Miła trwał gwałtowny wypływ „słodkiej” wody, który był jednym z najbardziej niebezpiecznych wypływów w okresie ostatnich stu lat i spowodował stan zagrożenia w kopalni i w mieście, naruszając stateczność górotworu najstarszej części kopalni, powodując groźne zjawisko zapadania się powierzchni w pobliżu zabytkowego, XVII-wiecznego zespołu kościelno-klasztornego franciszkanów-reformatów. Usuwanie skutków katastrofy trwa w „podziemnej” i „naziennej” Wieliczce do chwili obecnej.

Zabytkowe założenia zieleni

Z ogólnej liczby 224 rozpoznanych zabytkowych założeń parkowych i ogrodowych na terenie województwa krakowskiego — 7 to ogrody publiczne i parki miejskie, 2 — parki zdrojowe w dawnych zespołach uzdrowiskowych, 18 — ogrody klasztorne i plebańskie, zaś grupę najliczniejszą (197 obiektów) stanowią dawne parki rezydencjonalne, pałacowe i dworskie, stanowiące blisko 90% zasobu, o łącznej powierzchni około 560 hektarów.

Drobnofolwarczna gospodarka, charakterystyczna dla tego regionu

Polski, znalazła również odbicie w skali założeń parkowych i dworskich, których powierzchnia nie przekracza 20 hektarów, wahając się od kilku do kilkunastu w przypadku parków największych, głównie pałacowych, przeciętnie jednak zamyka się w granicach 3 do 5 ha, do 2, a nawet 1 ha w przypadku parków najmniejszych lub zachowanych relikto-wo.

Od lat siedemdziesiątych prowadzone są systematycznie prace przy katalogowaniu parków województwa, których do końca 1992 r. zewidencjonowano ponad 90%. Kilkadziesiąt parków zaliczyć można do wybitnych, a kilkanaście do klasy tzw. „podręcznikowej”, o znakomitych wartościach kompozycyjnych i dendrologicznych. Znaczna ich liczba zachowała relikty pierwotnego rozplanowania geometrycznego w typie tzw. ogrodów „włoskich”, w stanie pozwalającym na bezbłędne odczytanie i rekompozycję dawnego układu (np. Goszcza, Łuczyce, Modlnica, Mogilany). Większość obiektów to jednak parki krajobrazowe w różnych odmianach — co jest wynikiem zarówno stopniowych przekształceń układów wcześniejszych zgodnie ze zmieniającą się modą, jak też późniejszego czasu powstania. Wiele z nich posiada klasę wybitną z uwagi na walory kompozycyjne, a także dobór dendrologiczny gatunków egzotycznych — aż 9 zostało uznanych w całości za pomniki przyrody (Brzączowice, Krzeszowice, Ojców-Góra Zamkowa, Osieczany, Polanka Haller, Poreba Żegoty, Rybna, Śledziejowice, Wielkie Drogi).

Stan zachowania poszczególnych obiektów jest różny, z reguły jednak daleki od zadawalającego. Poza kilkunastoma zaledwie przykładami dobrego użytkowania i prawidłowej, bieżącej pielęgnacji (głównie obiektów prywatnych lub użytkowanych na cele nauki i kultury), większość jest zaniedbana, nie pielęgnowana lub nawet sukcesywnie dewastowana. Podstawowymi przyczynami takiego stanu rzeczy są: wadliwe użytkowanie, nie odpowiadające pierwotnemu przeznaczeniu lub brak użytkownika w ogóle, wadliwa klasyfikacja

gruntów zaliczająca parki do terenów łąk, pastwisk, lasów lub nieużytków, co w konsekwencji prowadziło do ich zagospodarowywania na cele sportowe, usługowe, a nawet mieszkaniowe. Kolejne przyczyny to brak specjalistycznych biur projektowych, brak fachowego wykonawstwa w zakresie zieleni zabytkowej, a przede wszystkim brak środków na ich utrzymanie zarówno w budżetach użytkowników, jak w budżecie Konserwatora Zabytków (udało się zabezpieczyć sporadycznie fundusze na zadania celowe w 2-3 parkach).

Znaczne ożywienie działań konserwatorskich i pielęgnacyjnych nastąpiło około połowy lat osiemdziesiątych, co wiązało się z jednej strony z poprawą bazy wykonawczej i pojawieniem się pierwszych firm specjalistycznych, z drugiej — z utworzeniem Funduszu Ochrony Środowiska, z którego środków, w wyniku ścisłej współpracy Wydziału Ochrony Zabytków (a następnie Państwowej Służby Ochrony Zabytków) z Wydziałem Ochrony Środowiska Urzędu Wojewódzkiego — Wojewódzkim Konserwatorem Przyrody przyznawano corocznie znaczną kwotę (w formie dotacji) na prowadzenie prac sanitarnych i konserwację drzewostanu w parkach zabytkowych. Ze środków tych, poczynając od roku 1986, prowadzone były podstawowe prace pielęgnacyjne i kompleksowa konserwacja drzewostanu w 34 parkach, obejmujące całe założenia w granicach układu historycznego, przy czym w 12 obiektach zostały one już zakończone (w parkach w Balicach, Cianowicach, Korabnikach, Krzywaczce, Łyszkowicach, Modlnicy, Mogilanach, Osieczanach, Polance Haller, Skomielnej Czarnej, Śledziejowicach, Tokarni), w pozostałych znajdują

się w toku. W czterech najcenniejszych parkach podjęto prace związane z II etapem ich porządkowania i rewaloryzacją docelową, w oparciu o zatwierdzone opracowania projektowe (Balice, Igołomia, Mogilany, Modlnica — część północna i wschodnia, tj. ogród geometryczny i park leśny).

Niezależnie od prac o charakterze kompleksowym — w 5 zespołach zabytkowej zieleni przeprowadzono zabiegi sanitarne i konserwację drzew o charakterze interwencyjnym w ograniczonym zakresie (Alwernia, Bojańczyce, Bolechowice, Giebułtów). Ponadto w 14 obiektach wykonano konserwację drzew pomnikowych ze środków WFOŚ zarezerwowanych w budżecie Wojewódzkiego Konserwatora Przyrody na konserwację pomników przyrody.

Ogółem ze środków Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska w latach 1980-1992 finansowano prace porządkowe, pielęgnacyjne i konserwację drzewostanu w 53 obiektach parkowych na terenie województwa. Natomiast ze środków własnych użytkowników prowadzono prace pielęgnacyjne i porządkowe w 18 parkach (np. Głanów, Gołyszyn, Lusina, Skawina, Wieliczka — Park Miejski i Park Żupny).

Straty

Wśród strat należy wymienić likwidację i zatopienie terenów dworsko-parkowych w Gaiku-Brzezowej oraz w Drogini (wraz z zabytkowym drzewostanem) i zespołu kościelnego w Drogini. Było to związane z realizacją zbiornika wody pitnej dla Krakowa na Rabie w Dobczycach, a decyzje zapadły w latach siedemdziesiątych. W Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Krakowie pozostały tylko in-

wentaryzacje zlikwidowanych zabytków. Uratowano wyposażenie kościoła w Drogini, zaprojektowanego przez arch. Teodora Talowskiego, detale kamieniarskie z dworu w Gaiku-Brzezowej oraz z kościoła w Drogini. Serownikurnik z Gaika-Brzezowej przeniesiono do skansenu przy zamku w Dobczycach, a drewniany dwór z Drogini do Osieczan, jednak do chwili obecnej nie doszło do jego rekonstrukcji. Zagrożony unicestwieniem drewniany kościół z Jawornika (gm. Myślenice) udało się w ostatniej chwili przenieść do Krakowa-Krzyszawic.

Niemal przez cały omawiany okres trwała walka o uratowanie budynku „starej plebanii” przy ul. Sikorskiego 8 w Wieliczce.

W omawianym okresie Wojewódzkimi Konserwatorami Zabytków w Krakowie i równocześnie dyrektorami Wydziału Ochrony Zabytków Urzędu Miasta Krakowa, a w 1990 r. Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie byli:

do 1980 r. mgr Jerzy Kosowski, historyk sztuki;

1981-1984 — mgr Aleksander Kuder, historyk sztuki, zmarły w r. 1992;

1985-1992 — mgr inż. architekt Janusz Smólski.

Wojewódzkimi Konserwatorami Zabytków Archeologicznych byli:

— dla miasta Krakowa — prof. dr hab. Kazimierz Radwański (do chwili obecnej);

— dla województwa krakowskiego — do 1986 r. mgr Adam Kraus; od 1987 r. do chwili obecnej mgr Andrzej Matoga.

W latach 1984-1988 pełnił obowiązki konserwatora zabytków Wieliczki mgr inż. architekt Andrzej Gaczoł, w latach 1988-1992 zastępca WKZ w Krakowie

Andrzej Gaczoł

ZABYTKI NIERUCHOME

ALWERNIA (gm.)

Zespół klasztorny bernardynów. Kościół, mur., 1630-1637 prezbiterium, 1637-1676 nawa, 1708 kaplica, 1897-1900 wieża; klasztor,

mur., 1625-1656, 1889, 1903 przebud. i podwyższenie o piętro. Użytkownik: Klasztor bernardynów.

W l. 1982-1990 prace objęły remont wieży dachowej, wymianę pokrycia dachowego kościoła

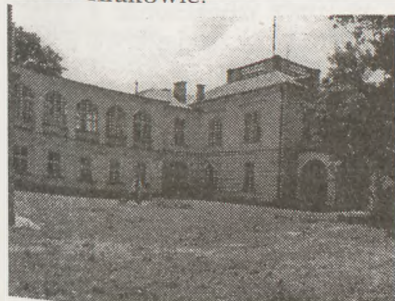
i klasztoru z dachówki na blachę miedzianą, wymianę instalacji elektrycznej w klasztorze. Prace prowadzono systemem gospodarczym ze środków użytkowników

ka, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

BALICE (gm. Zabierzów)

Zespół pałacowy — pałac, mur., 1 poł. XVI, pocz. XIX, 1887-1894; oficyna, mur., XIX/XX.

Użytkownik: Instytut Zootechniki w Krakowie.

1. Balice — pałac z 1 poł. XVI w. po remoncie kompleksowym. Fot. J. Krzyszkowski

W l. 1977-1990 PKZ O/Kraków przeprowadziły prace w pałacu i oficynie. Pałac — wzmocnienie fundamentów, naprawa murów z uzupełnieniem ubytków, wykonanie nowej więźby dachowej konstrukcji drewnianej oraz impregnacja, pokrycie dachu blachą miedzianą, wykonanie rynien i rur spustowych. Wymurowanie nowych ścianek działowych wewnątrz, wzmocnienie stropu nad parterem i I piętrzem, założenie posadzki marmurowej w hallu i podłóg drewnianych w pomieszczeniach, wymiana i konserwacja stolarki okiennej i drzwiowej, wymiana instalacji elektrycznej, wod-kan., gazowej. Tynkowanie elewacji.

Oficyna — wymurowanie w parterze na ławie fundamentowej nowej ściany nośnej, wykonanie nowych ścianek działowych wewnątrz, założenie stałych podciągów w ścianach, wykonanie nowych stropów ogniotrwałych i żelbetowej klatki schodowej z drewnianą okładziną stopni, założenie nowych podłóg. Remont elewacji z uzupełnieniem ubytków, tynkowanie. Wykonanie nowej więźby dachowej oraz impregnacja, pokrycie dachu blachą miedzianą, wykonanie rynien i rur spustowych.

Prace prowadzono ze środków użytkownika, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

BILCZYCE (gm. Gdów)

Zespół dworski — dwór, mur., 3 ćw. XIX; stodoła, drewn., k. XIX.

Użytkownik: Ośrodek Hodowli Zarodowej w Wieliczce.

W 1987 naprawiono i częściowo wymieniono stolarkę okienną w dworze.

W stodole uzupełniono ubytki deskowania ścian i pokrycie dachowe (dachówka), naprawiono rynny i rury spustowe.

Prace prowadzono systemem gospodarczym ze środków użytkownika.

BIÓRKÓW WIELKI (gm. Koniusza)

Kościół par. p.w. Wniebowzięcia NP Marii, drewn., 1633.

Użytkownik: Parafia.

W l. 1984-1988 parafia przeprowadziła remont kompleksowy drewnianego kościoła: podbicie fundamentów, częściowa wymiana i impregnacja elementów ścian, częściowa wymiana szalunku, naprawa stropów, wymiana zniszczonych elementów więźby dachowej, impregnacja i wymiana zniszczonych gontów pokrycia dachowego.

Zdemontowano posadzkę betonową i założono podłogi z desek oraz opaski odwadniające.

Inwestor prac (wykonywanych systemem gospodarczym) — użytkownik, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

BODZANÓW (gm. Biskupice)

Kościół par. p.w. śś. Piotra i Pawła, drewn., ok. 1765.

Użytkownik: Parafia.

W 1987 użytkownik z własnych środków założył ogrzewanie elektryczne w kościele.

BOLECHOWICE (gm. Zabierzów)

Dwór, mur., k. XVIII.

Użytkownik: Janusz Roszko.

W 1986 użytkownik z własnych środków wymienił pokrycie dachowe z gontów na blachę ocynkowaną.

CHORĄGWICA (gm. Wieliczka)

Dwór, drewn., pocz. XX.

Użytkownik: Jan Pasek.

W l. 1983-1986 remont kompleksowy dworu — naprawa kamiennej podmurówki, drewnianych ścian, konserwacja stolarki okiennej i drzwiowej, odtworzenie drewnianego ganku, remont więźby dachowej, pokrycie dachu dachówką ceramiczną, założenie białych tynków zewnętrznych, założenie instalacji elektrycznej, c. o., wod-kan., gaz. Dobudowa części mieszkalnej od strony wschodniej.

Prace prowadzono ze środków użytkownika systemem gospodarczym.

CIANOWICE (gm. Skąła)

Dwór, mur., ok. 1890.

Użytkownik: Rolnicza Spółdzielnia Produkcyjna.

W l. 1985-1986 zakład remontowo-budowlany RSP przeprowadził remont bieżący — odtworzenie zniszczonego podcienia w części frontowej, uzupełnienie ubytków i tynkowanie ścian zewnętrznych, uszczelnienie pokrycia dachowego, naprawa rynien i rur spustowych. Wymieniono zniszczone deski podłogowe, częściowo wymieniono instalację elektryczną i c. o.

Prace sfinansowano ze środków użytkownika.

CZERNA (gm. Krzeszowice)

Zespół klasztorny karmelitów — kościół p.w. św. Eliasza, mur., 1631-1640; klasztor, mur., 1631, 1650, 1922 nadbudowa skrzydła pd.

Od 1973 ciągłe prace remontowo-zabezpieczające związane z naprawą szkód górniczych — wzmocnienie konstrukcyjne ścian, stropów, kotwienie ścian i sklepień, likwidacja pęknięć murów, prace elewacyjne.

Prace wykonywane przez PKZ O/Kraków oraz systemem gospodarczym ze środków Kopalni w Czatkowicach, w ramach usuwania szkód górniczych.

DALEWICE (gm. Koniusza)

Kaplica p.w. Nawiedzenia i Zwiastowania NP Marii, drewn., 1652.

Użytkownik: Parafia w Koniuszy.

W 1984 założono instalację p.-poż. przez firmę SUPON, ze środków użytkownika.

DOBCZYCE (gm.)

Ruiny zamku, mur., 1 poł. XIV, k. XVI, od XVII w ruinie.

Użytkownik: Muzeum PTTK w Dobczycach.

2. Dobczyce — ruiny zamku z 1 poł. XIV w., ciągle prace zabezpieczające trwałą ruinę. Fot. A. Gaczoł

W l. 1980-1992 kontynuowano prace zabezpieczające trwałą ruinę: odgruzowanie części murów, reperacja murów na górnym dziedzińcu, zabezpieczenie murów wieży, konserwacja bramy wjazdowej, budowa nowego mostu nad fosą, adaptacja pomieszczeń na ekspozycję muzealną.

Prace finansowano ze środków MKiS i PTTK.

Mury miejskie, mur., XIV.

Użytkownik: Urząd Miasta i Gminy Dobczyce.

Od 1986 prace remontowo-konserwatorskie — awaryjne zabezpieczenie murów, odwodnienie i zabezpieczenie podłoża, naprawa i konserwacja ściągów i stalowych słupów kotwiących mury, wykonanie dodatkowych elementów rusztu kotwiącego, naprawa powierzchni murów i uzupełnienie ubytków.

Wykonawcy prac — Energopol 2 Kraków, ZBRK Bytom, ze środków Centralnego Funduszu Rozwoju Kultury (dalej: CFRK), a od 1991 r. z budżetu Wojewody Krakowskiego.

Skansen przy zamku.

Użytkownik: Muzeum PTTK Oddział w Dobczycach.

W l. 1984-1985 — przeniesienie i odbudowanie na terenie skansenu drewnianego serownika (XIX/XX) z Gaika-Brzezowej.

1987 prace konserwatorskie w drewnianej karczynie — założenie nowych podłóg, uszczelnienie

nie belek zrębu glina, bielenie wnętrza.

Prace prowadzono systemem gospodarczym ze środków PTTK O/Dobczyce.

DROGINIA (gm. Myślenice)

3. Droginia — kościół par. św. Wojciecha z 1907-1910, przed rozbiórką. Fot. z archiwum PSOZ Kraków

Kościół p.w. św. Wojciecha, mur., 1907-1910.

Użytkownik: Parafia Osieczany.

W 1987 w związku z budową zapory wodnej i zalewu w Dobczycach, kościół został rozebrany, a wyposażenie wnętrza przeniesiono do kościoła w Osieczanach.

Wykonawca i inwestor — Okręgowa Dyrekcja Gospodarki Wodnej w Krakowie.

DZIEKANOWICE (gm. Dobczyce)

Kościół par. p. w. św. Marii Magdaleny, mur., 1226, 1645.

Użytkownik: Parafia.

W 1991 przeprowadzono prace remontowo-zabezpieczające — przegląd więźby dachowej z częściową wymianą zniszczonych elementów, wymiana pokrycia dachowego nad nawą barokową z eternitu na blachę oraz przełożenie dachówki nad częścią romańską, wykonanie rynien i rur spustowych, odwodnienie kościoła.

Remont finansowano z budżetu Wojewody Krakowskiego.

GAJ (gm. Mogilany)

Kościół par. p. w. Najświętszej Marii Panny, mur., XVII, 2 poł. XIX. Użytkownik: Parafia.

W l. 1983-1984 użytkownik z własnych środków wymienił pokrycie dachowe na blachę ocynkowaną.

GDÓW (gm.)

Kościół par. p. w. Narodzenia NP Marii, mur., XIII, XIV, 1790, XIX.

Użytkownik: Parafia.

W 1987 użytkownik z własnych środków zaadaptował parter wieży kościelnej na kruchtę, wykonano także drzwi pod chórem muzycznym.

Dwór, drewn., 1854.

Użytkownik: Wanda Bednarska.

W l. 1982-1984 użytkownik z własnych środków przeprowadził remont drewnianych ścian, naprawę pokrycia dachowego (dachówka ceramiczna), konserwację stolarki okiennej i drzwiowej, oszalowanie obiektu deskami w układzie pionowym.

GIEBUŁÓW (gm. Wielka Wieś)

Kościół par. p. w. św. Idziego, mur., XIII, 1600-1604.

Użytkownik: Parafia.

1983 remont dzwonnicy wolno stojącej — założenie nowego szalunku ścian, założenie nowego pokrycia dachowego (gonty); 1984 — pokrycie dachu kościoła nową blachą miedzianą.

Prace wykonano systemem gospodarczym ze środków użytkownika, przy dofinansowaniu z uchwałą 179/78 RM.

GLANÓW (gm. Trzyciąż)

Zespół dworski — dwór, mur., k. XVIII, 1863, 1927; oficyna, drewn., k. XIX; spichlerz, drewn., k. XIX.

Użytkownik: Zbigniew Novak.

W l. 1971-1984 remont kompleksowy dworu — podbicie fundamentów, założenie izolacji, wymiana zniszczonej części fundamentów, naprawa powierzchni murów, wykonanie przewodów kominowych, przemulowanie kominów, prace konstrukcyjne przy ścianach i stropach, wymiana stolarki okiennej i drzwiowej, remont ścian wewnętrznych i podłóg, remont więźby dachowej wraz z jej impregnacją, pokrycie dachu gontami, wykonanie rynien, rur spustowych i obróbek blacharskich, założenie tynków zewnętrznych i wewnętrznych,

założenie instalacji elektr., wod.-kan., c.o., wykonanie odwodnienia budynku i ogrodzenie terenu.

W 1981 przeniesiono z Podwilka drewnianą chałupę i odbudowano na miejscu nieistniejącej oficyny oraz przeniesiono z Suchej drewniany spichlerz i zrekonstruowano na terenie zespołu.

Prace prowadzono ze środków użytkownika, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

GŁOGOCZÓW (gm. Myślenice)

Dwór, mur., k. XIX.

Użytkownik: Krzysztof Konopka.

W l. 1977-1985 prace remontowe i adaptacyjne — wzmocnienie fundamentów i prace izolacyjne, przemurowanie pękniętych ścian, nadproży drzwi i okien, remont sklepień, wymiana stolarki okiennej i drzwiowej, założenie podłóg i posadzek, założenie instalacji elektr., wod.-kan., c.o., remont więźby dachowej i pokrycia dachowego, wykonanie rynien i rur spustowych, założenie tynków zewnętrznych i wewnętrznych, rekonstrukcja ganku od strony pd., adaptacja parteru na restaurację.

Prace prowadzono ze środków użytkownika, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

GOŁYSZYN (gm. Skała)

Zespół dworski — dwór, drewn.-mur., 2 ćw. XIX; stajnia, mur., 2 ćw. XIX.

4. Gołyszyn — dwór z 2 ćw. XIX w. w trakcie remontu. Fot. A. Gaczol

Użytkownik: Zbigniew Bielak.

W l. 1979-1983 na podstawie proj. architektoniczno-przestrzennego zagospodarowania zespołu (oprac. Z. Bielak) remont kompleksowy dworu — odgruzowanie i oczyszczenie piwnic, wykonanie izolacji poziomej, reperacja sklepień, wybudowanie zniszczonych elementów ścian drewnianych konstrukcji sumikowo-łatkowej, odtworzenie portyku od

strony parku, rozbiórka murowanej przybudówki od pd. oraz murowanego ryzalitu od wsch., wykonanie nowego ryzalitu z cegły, wymiana stolarki okiennej i drzwiowej, remont schodów zewnętrznych od pn., wymiana podłóg i posadzek, wykonanie instalacji elektr., c.o., wod.-kan., remont więźby dachowej, wykonanie nowych kominów, pokrycie dachu blachą ocynkowaną, wykonanie rynien i rur spustowych, założenie tynków zewnętrznych i wewnętrznych.

W l. 1979-1983 remont stajni — reperacja zniszczonych ścian, nadproży okiennych i drzwiowych, wykonanie nowej stolarki okiennej i drzwiowej, remont więźby dachowej, pokrycie dachu dachówką ceramiczną, założenie tynków zewnętrznych i wewnętrznych.

5. Gołyszyn — dwór z 2 ćw. XIX w. po pracach remontowych. Fot. Z. Bielak

Prace wykonano systemem gospodarczym ze środków użytkownika, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

GRABIE (gm. Wieliczka)

Kościół par. p. w. Wniebowzięcia NMP, drewn., 1742.

Użytkownik: Parafia.

W l. 1982-1984 prace remontowe — konserwacja belek ścian i stropów, wymiana odeskowania ścian zewnętrznych, naprawa więźby dachowej, pokrycie dachu nowym gontem, a kaplic bocznych blachą miedzianą, wykonanie nowych rynien i rur spustowych, założenie posadzki marmurowej w zakrystii, wejściu i przedsionku.

Prace wykonano systemem gospodarczym ze środków finansowych użytkownika.

HARBUTOWICE (gm. Sułkowice)

Dom Ludowy, mur., 1931.

Użytkownik: Sołectwo.

W l. 1985-1986 prace remontowe — naprawa kamiennych fundamentów i podmurówki, uzupełnienie murów, wykonanie nowej stolarki okiennej i drzwiowej, pokrycie dachu blachą, wykonanie nowych rynien i rur spustowych, tynkowanie elewacji.

Prace wykonano systemem gospodarczym ze środków użytkownika.

IGOŁOMIA

(gm. Igołomia-Wawrzeńczyce)

Pałac, mur., XVIII/XIX.

Użytkownik: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.

Na podstawie projektu technicznego remontu kopuły (oprac. PKZ) w l. 1986-1987 — remont kopuły nad salonem, naprawa gzymsów, wymiana pokrycia dachu na ryzalicy (blacha ocynkowana).

Wykonawca — PKZ O/Kraków, finansował użytkownik ze środków własnych.

IMBRAMOWICE (gm. Trzyciąż)

Kościół par. p. w. św. Benedykta, mur., 1732-1736.

Użytkownik: Parafia.

W l. 1983-1986 prace remontowe — naprawa i konserwacja tynków na elewacjach, remont cokołu (flekowanie kamienia), remont więźby dachowej, pokrycie dachu nową blachą miedzianą, wykonano nowe rynny i rury spustowe, remont schodów prowadzących na strych, remont kamiennego ogrodzenia kościoła i budynku kostnicy, konserwacja metalowych bram w ogrodzeniu.

Inwestor — Parafia, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

Dom Kapelana w zespole klasztornym norbertanek, mur., pocz. XIX.

Użytkownik: Klasztor norbertanek.

W l. 1977-1981 prace remontowe — wymiana stropu drewnianego nad parterem na ogniotrwałą, remont murów, wymiana więźby dachowej, pokrycie dachu gontami, konserwacja i czę-

ściowa wymiana stolarki okiennej i drzwiowej.

Inwestor — użytkownik ze środków własnych, wykonawca — rzemiosło.

Dawny Ośrodek Zdrowia, mur., pocz. XX.

Użytkownik: Dom Kultury.

W 1988 prace remontowe — częściowa wymiana substancji, osuszenie murów, remont więźby dachowej i pokrycia dachu, założenie rynien i rur spustowych, prace instalacyjne.

Inwestor — Urząd Gminy Trzyciąż, wykonawca — rzemiosło.

IWANOWICE (gm.)

Kościół par. p.w. Św. Trójcy, drewn., 1745.

Użytkownik: Parafia.

W l. 1982-1984 prace remontowe — konserwacja i częściowa wymiana szalunku ścian zewnętrznych, konserwacja i częściowa wymiana pokrycia dachowego (gonty), w 1989 założono ogrzewanie elektryczne.

Prace wykonano systemem gospodarczym z własnych środków użytkownika.

Karczma, mur., 1840, pocz. XX.

Użytkownik: Muzeum PTTK.

W l. 1990-1991 prace remontowe — częściowa wymiana i konserwacja ścian, dobudowa drewnianego przedsionka od strony podwórza, wymiana stolarki okiennej, remont więźby dachowej i pokrycia dachowego, wykonanie rynien i rur spustowych.

Prace wykonano systemem gospodarczym ze środków własnych użytkownika.

JAWORNIK (gm. Myślenice)

Kościół par. p. w. Znalezienia i Podwyższenia Krzyża Św., drewn., XVII.

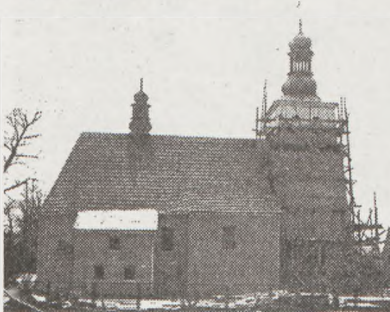
Użytkownik: Parafia

W 1982 wichura doprowadziła do katastrofy budowlanej drewnianej części kościoła. Podjęto decyzję przeniesienia obiektu do Krzesławic (dzielnica Krakowa).

W l. 1983-1989 przeniesiono kościół i zrekonstruowano w Krzesławicach przy ul. Wańkowicza. Projekt odbudowy kościoła oprac. K. Terlecki, prace wyko-

6. Jawornik — kościół par. z XVII w. stan po wicherze w 1982 r. Fot. z archiwum PSOZ Kraków

7. Krzesławice — kościół przeniesiony z Jawornika w trakcie rekonstrukcji. Fot. z archiwum PSOZ Kraków

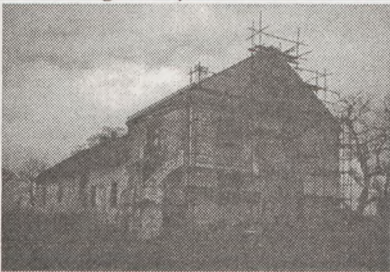
nała firma rzemieślnicza ze środków własnych użytkownika.

KACICE (gm. Słomniki)

Dwór, mur., XVI, XIX.

Użytkownik: Wiesław Wolny (od 1991).

Od 1991 trwają prace zabezpieczające i remontowe — stemplowanie zagrożonych murów i dachu

8. Kacice — dwór z XVI i XIX w. w trakcie prac remontowych. Fot. A. Siwek

części piętrowej, odgruzowanie i oczyszczenie pomieszczeń i piwnic, porządkowanie otoczenia.

Prace prowadzone wg Planu realizacyjnego rewaloryzacji (oprac. S. Konopacki) systemem gospodarczym ze środków użytkownika, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

KARNIOWICE (gm. Zabierzów)

Dwór, mur., XVIII, 1860.

Użytkownik: brak.

W l. 1987-1990 remont kompleksowy — wzmocnienie fundamentów, remont ścian nośnych z częściowym przemurowaniem, czyszczeniem, spoinowanie sklepień i wątków ceglanych w piwnicach, remont więźby dachowej i pokrycia dachowego, założenie rynien i rur spustowych, założenie tynków zewnętrznych, prace instalacyjne.

Wykonawca — Spółdzielnia Rzemieślnicza z Bochni, środki finansowe — WFOZ, projekt techniczny (architektura i konstrukcja) PKZ O/Kraków (1987).

KOKOTÓW (gm. Wieliczka)

Dwór, mur., XVIII/XIX, XX przebud.

Użytkownik: Władysław Skwarek.

W l. 1985-1986 — remont ścian nośnych i wewnętrznych, remont ganku od pd., wymiana podłóg, stolarki okiennej i drzwiowej, remont więźby dachowej, pokrycie dachu dachówką ceramiczną, wykonanie rynien i rur spustowych, założenie tynków zewnętrznych.

Prace finansowane z własnych środków użytkownika.

KONARY (gm. Mogilany)

Dwór, drewn., XIX.

Użytkownik: Zuzanna Filar.

W l. 1979-1988 użytkownik przeniósł drewniany dwór z Ołpiny na teren wsi Konary i dokonał jego odbudowy wg proj. odbudowy i adaptacji L. Filara.

Prace wykonano systemem gospodarczym ze środków użytkownika, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

KONIUSZA (gm.)

Kościół par. p.w. śś. Piotra i Pawła, mur., 2 poł. XV, 2 poł. XVII, 1779-1784.

Użytkownik: Parafia.

W l. 1977-1982 prace remontowe — reperacja ścian z częściowym przemurowaniem, założenie nowych tynków na elewacjach, remont więźby dachowej, stropu nad nawą główną, pokrycie dachu blachą miedzianą, konserwacja attyki, remont dzwonnicy.

Wykonawca — Spółdzielnia Rzemieślnicza z Proszowic, finansowanie — ze środków użytkownika, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

KORABNIKI (gm. Skawina)

Zespół dworski — dwór, mur., XVII/XVIII, 4 ćw. XIX; budynki gospodarcze, mur., k. XIX

Użytkownik: Antoni Ryniak.

W l. 1982-1989 remont kompleksowy dworu — wzmocnienie fundamentów, założenie izolacji poziomej, naprawa i uzupełnienie murów ścian, konserwacja i częściowa wymiana stolarki okiennej i drzwiowej, tynkowanie elewacji, remont więźby dachowej i pokrycia dachowego, wykonanie rynien i rur spustowych, roboty instalacyjne.

W l. 1983-1989 — remont budynków gospodarczych oraz ich adaptacja na warsztat mechaniki precyzyjnej. Proj. techniczny rewaloryzacji W. Zaucha.

Prace wykonano systemem gospodarczym ze środków użytkownika, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

KORZKIEW (gm. Zielonki)

Budynki folwarczne, mur., XIX/XX.

Użytkownik: ZHP.

W l. 1983-1986 prace remontowe — uzupełnienie murów, naprawa stolarki okiennej i drzwiowej, ocieplenie stropów, założenie odwodnienia, naprawa balustrady schodów, założenie instalacji elektr., wod.-kan., uporządkowanie terenu — ze środków użytkownika.

KOWARY (gm. Radziemice)

Dwór, drewn.-mur., 2 poł. XIX.
Użytkownik: Danuta Wierzbicka.

W l. 1982-1990 prace remontowe — klamrowanie ścian pd. i pn., wymurowanie wsch. odcinka muru piwnicy, wymiana zniszczonych belek ścian, izolacja fundamentów, remont z częściową wymianą stolarki okiennej i drzwiowej, rekonstrukcja ganku od strony parku, wymiana więźby dachowej i pokrycia dachu, wymurowanie nowych kominów, wykonanie rynien i rur spustowych, założenie instalacji elektrycznej.

Investor — użytkownik, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

KRZESZOWICE (gm.)

Zdrój Główny, mur., 2 poł. XIX.

Użytkownik: Urząd Miasta i Gminy.

W 1982 użytkownik naprawił i uzupełnił mury, uszczelniono pokrycie dachowe, tynkowanie elewacji.

Stary pałac, mur., ok. 1830.

Użytkownik: Urząd Miasta i Gminy Krzeszowice.

W l. 1985-1989 użytkownik z własnych środków przeprowadził remont pałacu z adaptacją na siedzibę Urzędu Miasta i Gminy i Urzędu Stanu Cywilnego — remont więźby dachowej, uzupełnienie pokrycia dachowego (dachówka), remont kominów, częściowa wymiana stolarki okiennej i drzwiowej, wymiana instalacji elektr., wod.-kan., tynkowanie elewacji, konserwacja kamiennego balkonu.

Pałac Vauxhall, mur., 1783-1789.

Użytkownik: Zespół Ekonomiczno-Administracyjny Szkół.

W 1986 ze środków Urzędu Miasta i Gminy wykonano tynkowanie elewacji, naprawę obróbek blacharskich.

Pałacyk ul. Grunwaldzka 4, mur., k. XIX, po 1945.

Użytkownik: Urząd Miasta i Gminy Krzeszowice

W 1986 użytkownik z własnych środków wykonał tynkowanie elewacji, naprawę obróbek blacharskich.

Dawna wikarówka, ul. W. Dan-ka, mur.-drewn., XIX/XX.

Użytkownik: Spółdzielnia Rzemieślnicza.

W l. 1988-1990 na podstawie proj. tech. rekonstrukcji (oprac. Z. Matysik) użytkownik z własnych środków przeprowadził prace remontowe — częściową wymianę substancji, wzmocnienie fundamentów, wykonanie izolacji poziomej, oszalowanie piętra deskami, rekonstrukcję drewnianego ganku, wykonanie nowej więźby dachowej, pokrycie dachu dachówką ceramiczną, wykonanie rynien i rur spustowych, adaptacja pomieszczeń na cele biurowe, uporządkowanie otoczenia.

Wykonawca — firma rzemieślnicza.

Dawana kuźnia, ob. dom, ul. Kościuszki 22, mur., k. XIX.

Użytkownik: prywatny.

W 1989 użytkownik przeprowadził adaptację poddasza na cele mieszkalne z wykonaniem doświetlenia w dachu od strony podwórka.

Dawny Dom Gościnny, ob. Liceum, ul. Nagórzańskiego 2, mur., 1876, XIX/XX.

Użytkownik: Liceum Ogólnokształcące.

W 1986 przeprowadzono tynkowanie elewacji, naprawę obróbek blacharskich

Wykonawca prac — rzemieślnik, ze środków Urzędu Miasta i Gminy.

Karczma „Kółko”, Rynek, mur., k. XVIII, XIX-XX.

Użytkownik: Rejonowa Spółdzielnia Zaopatrzenia i Zbytu „Samopomoc Chłopska” w Krzeszowicach.

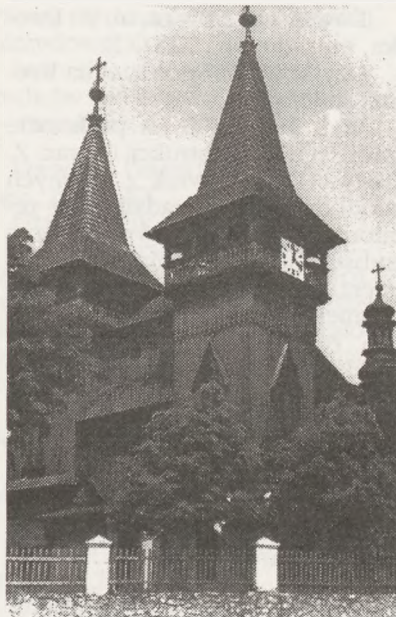
Od 1991 prace remontowe wykonywane systemem gospodarczym ze środków użytkownika — remont więźby i pokrycia dachowego, konserwacja stolarki okiennej.

KRZĘCIN (gm. Skąła)

Kościół par. p. w. Narodzenia NMP — drewn., 1589, 1887.

Użytkownik: Parafia.

W l. 1986-1988 prace remontowe w systemie gospodarczym — wymiana zniszczonego odeskowania ścian kościoła oraz więź, impregnacja drewna, wymiana pokrycia dachowego na

9. Krzęcin — kościół par. Narodzenia NMP, drewniany z 1589 r. po remoncie. Fot. z archiwum PSOZ Kraków

nowe gonty i ich impregnacja, wykonanie nowych drzwi wejściowych do kościoła wg wzoru istniejących, założenie instalacji odgromowej, rekonstrukcja kapliczek w ogrodzeniu kościoła.

Inwestor — Parafia, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

LISZKI (gm.)

Kościół par. p. w. św. Mikołaja, mur., 1859-1873.

Użytkownik: Parafia.

W 1981 użytkownik z własnych środków wykonał remont i wymianę pokrycia dachowego (blacha).

LUSINA (gm. Mogilany)

Zespół dworski — dwór, mur.-drewn., 1688, 1 poł. XIX; spichlerz, mur., 1 poł. XIX.

Użytkownik: Florian Kuś.

W l. 1982-1988 prace remontowe dworu — podbicie fundamentów, częściowa wymiana cegły, wykonanie ścian drewnianych konstrukcji wieńcowej, obmurowanie ścian cegłą, wykonanie więźby dachowej, jej impregnacja, przykrycie dachu dachówką ceramiczną, przemurowanie kominów, założenie obróbek blacharskich, wymiana stolarki okiennej i drzwiowej, naprawa i częściowa wymiana legarów i stropów drewnianych, odesko-

wanie stropów, rekonstrukcja drewnianej werandy, wykonanie tynków zewnętrznych i wewnętrznych, założenie instalacji elektr., wod.-kan., c. o. Prace na podstawie proj. architektoniczno-konstrukcyjnego (oprac. M. Cempla i K. Binek).

W l. 1987-1989 prace remontowe spichlerza — naprawa ścian nośnych z częściowym przemurowaniem, naprawa więźby dachowej, wymiana pokrycia dachowego na nową dachówkę ceramiczną, wykonanie obróbek blacharskich.

Prace wykonano systemem gospodarczym ze środków użytkownika, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

ŁAZANY (gm. Biskupice)

Kościół par. p. w. Znalezienia Krzyża Św., mur., 1586-1590.

Użytkownik: Parafia.

W l. 1981-1987 prace remontowe — skucie tynków, uzupełnienie ubytków w murach, przemurowanie spękanych nadproży okiennych, przemurowanie pionowych pęknięć w ścianach, wykonanie tynków zewnętrznych, naprawa i impregnacja więźby dachowej, pokrycie dachu blachą miedzianą, wykonanie rynien i rur spustowych, wykonanie opaski odwadniającej wokół kościoła.

Prace wykonano systemem gospodarczym ze środków użytkownika, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

MIĘKINIA (gm. Krzeszowice)

Dawny budynek Dyrekcji Kopalni, mur., XIX/XX.

Użytkownik: Dom Dziecka.

Od 1991 prace remontowe w systemie gospodarczym — odsłonięcie i wzmocnienie fundamentów, wzmocnienie narożnych szkarp-przypór, wymiana tynków zewnętrznych i częściowo wewnętrznych, remont konstrukcji i pokrycia dachowego (dachówka), wymiana stolarki okiennej, adaptacja poddasza, przywrócenie pierwotnego układu wewnątrz parteru.

Inwestor — użytkownik, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

MIKLUSZOWICE (gm. Drwinia)

Kościół par. p. w. św. Jana Chrzyciela, mur., 1858-1863.

Użytkownik: Parafia.

W 1991 użytkownik z własnych środków przeprowadził remont konstrukcji dachowej, pokrycie nową blachą miedzianą oraz wymianę tynków wieży.

MODLNICA (gm. Wielka Wieś)

Kościół par. p. w. św. Wojciecha, drewn., 1553, 1622.

Użytkownik: Parafia.

W l. 1980-1984 użytkownik z własnych środków wykonał prace remontowe — zdjęcie szalunku elewacji, wzmocnienie konstrukcyjne elementów ścian, remont stolarki okiennej i drzwiowej, założenie nowego szalunku z desek modrzewiowych i ich impregnacja, remont i impregnacja więźby dachowej, remont pokrycia dachowego (gonty), wykonanie nowych obróbek blacharskich.

W l. 1980-1981 remont dzwonnicy drewnianej — zdjęcie szalunku elewacji, wzmocnienie konstrukcyjne elementów ścian wraz z ich impregnacją, założenie nowego szalunku z desek modrzewiowych i ich impregnacja.

MODLNICA (gm. Wielka Wieś)

Zespół dworski: dwór, mur., XVIII; lamus, mur., XVIII/XIX.

Użytkownik: Uniwersytet Jagielloński.

Dwór — w l. 1985-1987 impregnacja więźby dachowej i wymiana pokrycia dachowego (gonty), naprawa rynien i rur spustowych, zainstalowanie kotłowni gazowej, w 1990 — tynkowanie elewacji.

Lamus — w 1985 remont i adaptacja pomieszczeń na pokoje gościnne, wykonanie opaski odwadniającej wokół budynku.

10. Modlnica — dwór z XVIII w. po remoncie. Fot. O. Dyba

Inwestor — użytkownik, wykonawca prac — rzemiosło.

MOSTEK (gm. Gołcza)

Kościół par. p. w. MB Częstochowskiej, drewn., 1571, 1732.

Użytkownik: parafia.

W l. 1984-1987 prace remontowe — usunięcie części zniszczonej podwaliny ścian nawy głównej oraz podmurowanie tej części cegłą, założenie nowego szalunku elewacji oraz jego impregnacja, remont stolarki okiennej i drzwiowej, wymiana pokrycia dachowego na blachę miedzianą, założenie nowych rynien i rur spustowych.

Remont wykonano systemem gospodarczym ze środków użytkownika, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

MYŚLENICE (gm.)

Kościół p. w. Narodzenia NP Marii i św. Jakuba, mur., k. XV, 1898.

Użytkownik: Parafia.

W l. 1979-1982 — reperacja i częściowa wymiana więźby dachowej, wymiana pokrycia dachowego na blachę miedzianą, wykonanie nowych rynien i rur spustowych, nowego stropu nad nawą, przebudowa chóru muzycznego, budowa nowych schodów na chór — ze środków własnych użytkownika.

Dwór Dolnowiejski, ul. Żeromskiego 9, mur., k. XVIII.

Użytkownik: Biblioteka Publiczna.

W l. 1988-1991 na podstawie dokumentacji (oprac. PKZ O/Kraków) remont kompleksowy dworu — osuszenie fundamentów, uzupełnienie ubytków cegły w fundamentach, zbitcie tynków elewacji, uzupełnienie ubytków cegły w ścianach, tynkowanie

11. Myslenice — Dwór Dolnowiejski z k. XVIII w. przed remontem. Fot. z archiwum PSOZ Kraków

elewacji, osuszenie i konserwacja sklepień, wymiana zniszczonych stropów, wymiana podłóg, naprawa więźby dachowej i kominów, pokrycie dachu dachówką ceramiczną, wykonanie rynien i rur spustowych, rekonstrukcja werandy, założenie instalacji elektr., wod.-kan., c. o.

Wykonawca — rzemiosło, ze środków Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Zabytków.

Budynek Straży Pożarnej, mur., 1911.

Użytkownik: Straż Pożarna.

W l. 1986-1990 prace remontowe — wyburzenie przybudówek i szopy, remont fundamentów, założenie izolacji poziomej, częściowa wymiana stropów, stolarki okiennej i drzwiowej, remont więźby dachowej, pokrycia dachowego, wykonanie rynien i rur spustowych, tynkowanie elewacji, roboty instalacyjne, budowa nowej wieży od strony zachodniej.

Wykonawca — rzemiosło, ze środków Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Zabytków.

Szkoła, ul. Sobieskiego 1, mur., 1869.

Użytkownik: Liceum Ogólnokształcące.

W 1986 remont elewacji ze środków CFRK.

Dom ul. Daszyńskiego 3, mur., pocz. XX.

Użytkownik: Urząd Miasta i Gminy (lokatorzy).

W 1986 remont więźby dachowej i pokrycia dachowego ze środków Urzędu Miasta i Gminy.

Dom ul. Kościuszki 2/ul. Kilińskiego, mur., po 1829, XX przebud. Użytkownik: prywatny.

W l. 1990-1991 użytkownik systemem gospodarczym wykonał

12. Myslenice — Rynek w trakcie remontu nawierzchni. Fot. J. Krzyszkowski

remont z częściową przebudową — wzmocnienie fundamentów, naprawa murów, remont więźby dachowej i pokrycia dachowego, wykonanie doświetlenia w dachu.

Domy ul. Kościuszki 3, 5, 7, mur., 2 poł. XIX.

Użytkownicy: Urząd Miasta i Gminy (lokatorzy).

W 1986 UMiG przeprowadził remont więźby dachowej i pokrycia dachowego oraz tynkowanie elewacji.

Dom ul. Królowej Jadwigi 6, mur., k. XIX.

Użytkownik: prywatny.

W l. 1988-1989 użytkownik z własnych środków przeprowadził wzmocnienie fundamentów, naprawę murów, remont więźby dachowej i pokrycia dachowego

Dom ul. Królowej Jadwigi 8, drewn., 1 poł. XIX, pocz. XX.

Użytkownik: prywatny.

W l. 1990-1991 użytkownik z własnych środków wykonał podbitcie fundamentów, reperację ścian, adaptację poddasza, pokrycie dachu blachą.

Dwór, ul. Reja 13, mur., ok. 1780.

Użytkownik: Urząd Rejonowy w Myslenicach.

W l. 1990-1991 prace remontowe — remont więźby dachowej, pokrycie dachu dachówką, uzupełnienie gzymsu kordonowego, wymiana stolarki okiennej i drzwiowej, osuszenie piwnic, remont kotłowni, wymiana instalacji kan., założenie tynków wewnętrznych i zewnętrznych, adaptacja wnętrz.

Wykonawca — firma rzemieślnicza, ze środków Urzędu miasta i Gminy.

Rynek — nawierzchnia.

W l. 1985-1986 UMiG wykonał remont nawierzchni Rynku — położenie kostki brukowej i płyt kamiennych, konserwacja małej architektury.

Rynek Koński — nawierzchnia.

W 1991 UMiG przeprowadził remont nawierzchni Rynku Końskiego — położenie bruku i płytek ceramicznych.

Domy przy Rynku nr 4, 5, 13, 15, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29.

W l. 1985-1986 UMiG wykonał z własnych środków, przy dofi-

nansowaniu z CFRK, remont elewacji budynków przyrynkowych.

NIEDŹWIEDŹ (gm. Słomniki)

Kościół par. p. w. św. Wojciecha, mur., 1486-1493, XVIII, XIX.
Użytkownik: Parafia.

W 1982 spłonął dach, stropy, ołtarz główny, organy. W l. 1983-1986 użytkownik przeprowadził prace remontowo-rekonstrukcyjne — usunięcie elementów zniszczonych przez pożar, przemurowanie zniszczonych fragmentów korony murów, wykonanie stropu żelbetowego nad nawą i prezbiterium, wykonanie drewnianej więźby dachowej, pokrycie dachu blachą miedzianą, rekonstrukcja sygnaturki, wykonanie rynien i rur spustowych, przemurowanie zniszczonych nadproży okiennych, uzupełnienie tynków.

Investor — użytkownik, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

NIEGOSZOWICE (gm. Zabierzów)

Pałac, mur., pocz. XIX; lamus, mur., ok. 1910.

Użytkownik: „Veritas”, ob. Fundacja Ochrony Zabytków.

Pałac — w l. 1983-1987 remont zabezpieczający — przykrycie dachu blachą, naprawa rynien i rur spustowych, wykonanie wewnętrznej klatki schodowej, odtworzenie stropu skrzydła zach., wzmocnienie nadproży okiennych i drzwiowych, wykonanie stolarki i ślusarki.

Lamus — w l. 1988-1989 remont i adaptacja — założenie nowych nadproży otworów okiennych, wykonanie nowej stolarki okiennej i drzwiowej, uzupełnienie tynków zewnętrznych, wykonanie rynien i rur spustowych, wymiana stropu, założenie nowych podłóg i instalacji elektr., wod.-kan., c. o., rekonstrukcja 3 facjatek w dachu.

Investor — użytkownik, wykonawca — „Hydrokop”.

NIEPOLOMICE (gm.)

Kościół par. p. w. NP Marii i 10 Tysięcy Męczenników, mur., 1350-1358, 1690, 1738, 1800, 1931.

Użytkownik: Parafia.

W 1984 użytkownik z własnych środków wymienił pokrycie

dachowe dwóch bocznych kaplic i przybudówki (z blachy ocynkowanej na miedzianą).

Zamek, mur., 1550-1571, 1585, 1637, XVIII-XIX.

Użytkownik: Urząd Miasta i Gminy.

Dokumentacja:

1. Badania architektoniczne przyziemia — oprac. PKZ, 1980

2. PT remontu zabezpieczającego dach i więźbę dachową — oprac. PKZ 1988

3. 1989 — dokumentacja oprac. PKZ O/Wawel:

— Ekspertyza z programem konserwacji kamieniarki krużganków

— Opinia konstrukcyjna i projekt wzmocnienia krużganków

— Częściowe badania architektoniczne narożnika pn.-wsch. i pd.-zach.

— Projekt koncepcyjny — architektura

— PTJ narożnika pd.-zach. — konstrukcja

— PTJ architektura

— PTJ detali konserwatorskich

— PTJ instalacji elektr.

— PTJ rekonstrukcji sklepień narożnika pn.-wsch. — architektura

4. 1990 — dokumentacja oprac. PKZ O/Wawel:

— Projekt architektoniczny wnętrz

— Dokumentacja naukowo-historyczna

— Częściowe badania architektoniczne skrzydła pn., narożnika pd.-zach.

— PT instalacji piorunochronnej

— Częściowe badania architektoniczne skrzydła wsch.

5. 1991 — dokumentacja oprac. PKZ O/Wawel:

— Program prac konserwatorskich przy kamieniarsce skrzydeł wsch., pn., zach.

— Program prac konserwatorskich przy kamieniarsce elewacji i klatki schodowej

— Rekonstrukcja faz budowy zamku

— Częściowe badania architektoniczne skrzydeł zach. i pd.

— Częściowe badania architektoniczne skrzydeł zach., pd., pn. — rozwinięcie ścian, detali.

Od 1986 kompleksowe prace remontowo-konserwatorskie — m.in. częściowy remont więźby dachowej, wymiana rynien i rur

spustowych, naprawa pokrycia dachowego, odwodnienie dziedzińca, konserwacja filarów krużganków w parterze, konserwacja i remont krużganków I p., naprawa instalacji elektrycznej.

Wykonawca — PKZ O/Wawel, rzemiosło, system gospodarczy.

Investor — CFRK, od 1991 Wojewoda Krakowski oraz Miasto Niepołomice.

OCHODZA (gm. Skawina)

Zespół dworski — dwór, mur., 1 poł. XIX; spichlerz, mur., 1 poł. XIX; stajnia, mur., 1 poł. XIX.

Użytkownik: Teatr STU.

W l. 1982-1990 remont kompleksowy dworu — odkopanie pomieszczeń piwnicznych, odkopanie, wzmocnienie, osuszenie, izolacja fundamentów, podbicie fundamentów, wzmocnienie sklepienia piwnicy, odtworzenie fragmentów ścian zewnętrznych z wykonaniem nowych nadproży okiennych i drzwiowych, montaż stropu nad parterem, wykonanie nowej więźby dachowej i pokrycia dachowego, wykonanie drenażu opaskowego, adaptacja pomieszczeń, ogrodzenie terenu zespołu.

W l. 1988-1991 remont kompleksowy spichlerza z adaptacją na salę prób i kotłownię, a w l. 1984-1988 remont kompleksowy stajni.

Investor — użytkownik.

OJCÓW (gm. Skafa)

Zamek, mur., XIII, 2 poł. XIV, 1660, od 1829 ruina.

Użytkownik: Ojcowski Park Narodowy.

W l. 1982-1984 wymiana i impregnacja gontów i zniszczonych elementów konstrukcji dachowej baszty.

W l. 1989-1991 wstępny remont zabezpieczający bramy wjazdowej — spoinowanie kamieni w sklepieniu, tynkowanie sklepienia i wnęki, uzupełnienie ubytków murów, wzmocnienie portalu, odczyszczenie i uzupełnienie kamieni nawierzchni w przejściu bramy.

Prace badawczo-dokumentacyjne kompleksowego zabezpieczenia trwałej ruiny oprac. PKZ SA O/Kraków.

Investor — WKZ oraz Wojewoda Krakowski.

13. Paczółtowiec — kościół par. Narodzenia NMP po remoncie. Fot. z archiwum PSOZ Kraków

Wykonawca — Budowlana Spółdzielnia Pracy „Skała”.

PACZÓŁTOWICE (gm. Krzeszowice)

Kościół par. p. w. Narodzenia NMP, drewn., 1518-1520, 1671-1681
Użytkownik: Parafia.

W l. 1982-1987 prace remontowe — naprawa i uzupełnienie kamiennego fundamentu, wymiana desek okapowych przy podwalinie, impregnacja powierzchni ścian zewnętrznych, częściowa wymiana i impregnacja więźby dachowej, wymiana pokrycia dachu i sygnaturki z zastosowaniem gontu, wymiana instalacji odgromowej, założenie nowych podłóg w zakrystii.

Prace wykonała firma rzemieślnicza ze środków użytkownika, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

PCIM (gm.)

Kościół par. p. w. św. Mikołaja, mur., ok. 1820.

Użytkownik: Parafia.
W l. 1984-1985 użytkownik z własnych środków dokonał rozbudowy kościoła — dobudowano dwa aneksy po bokach prezbiterium, pokryto dach aneksów dachówką ceramiczną, założono marmurowe posadzki, wykonano tynki zewnętrzne i wewnętrzne.

PISARY (gm. Zabierzów)

Lamus dworski, mur., XVII.
Użytkownik: Sołectwo.

W l. 1977-1990 prace zabezpieczające — uzupełnienie tynków zewnętrznych, remont schodów drewnianych, częściowa wymiana pokrycia dachowego (gont), remont instalacji elektrycznej, założenie ogrzewania akumulacyjnego. Prace wykonano systemem

gospodarczym ze środków użytkownika.

PODSTOLICE (gm. Wieliczka)

Kościół par. p. w. św. Ducha, drewn., 1827, 1870.

Użytkownik: Parafia.
W l. 1990-1992 prace remontowe — wymiana oszalowania ścian zewnętrznych, uzupełnienie konstrukcji ścian, naprawa więźby dachowej, pokrycie dachu blachą miedzianą, wykonanie nowych rynien i rur spustowych, wymiana posadzek.

Investor — użytkownik, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

PORĘBA ŻEGOTY (gm. Alwernia)

Kościół par. p. w. śś. Marcina i Małgorzaty, mur., 1763, 1898.

Użytkownik: Parafia.
W 1988 użytkownik z własnych środków wykonał remont więźby dachowej, pokrycie dachu blachą ocynkowaną i odnowienie elewacji.

Rządcówka w zespole pałacowym, mur., przed 1890.

Użytkownik: RSP.
W l. 1987-1988 użytkownik z własnych środków wykonał prace remontowe — zabezpieczenie fundamentów, naprawa ścian z częściowym przemurowaniem, wymiana więźby dachowej, pokrycie dachu dachówką ceramiczną, wykonanie nowych rynien i rur spustowych, wykonanie nowej stolarki okiennej i drzwiowej, prace instalacyjne.

PRANDOCIN (gm. Słomniki)

Kościół par. p. w. św. Jana Chrzyciela, mur., XII, XV, XVII.

Użytkownik: Parafia.
W l. 1982-1984 prace remontowe — odczyszczenie i uzupełnienie kamiennych wątków murów, tynkowanie przybudówek bocznych, wymiana więźby dachowej i pokrycia dachowego nad nawą i prezbiterium z zastosowaniem dachówki ceramicznej, wymiana rynien i rur spustowych, wymiana stropu nad nawą i prezbiterium z zachowaniem materiału — drewno, konserwacja portalu i okien, założenie opaski odwadniającej, wykonanie w otoczeniu kościoła

chodnika z kostki brukowej, naprawa muru ogrodzeniowego.

Prace wykonała firma rzemieślnicza ze środków użytkownika oraz CFRK.

RACIBOROWICE (gm. Michałowice)

Kościół par. p. w. św. Małgorzaty, mur., 1460, 1471-1476.

Użytkownik: Parafia.
W l. 1984-1986 prace remontowe — remont więźby dachowej z częściową wymianą zniszczonych elementów, impregnacja, naprawa pokrycia dachowego (dachówki), wykonanie nowego stropu drewnianego nad nawą, wykonanie nowej podłogi na strychu, zabezpieczenie statyczne chóru muzycznego.

Investor — użytkownik, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

RACIBORSKO (gm. Wieliczka)

Spichlerz dworski, mur., XVIII/XIX.

Użytkownik: Andrzej Kwarciański.
W l. 1986-1989 zgodnie z PT remontu i adaptacji na pracownię witraży (oprac. D. Jakubowska) prace remontowe — podbicie fundamentów ściany zach. oraz jej klamrowanie, odgruzowanie piwnic, wykonanie opaski odwadniającej, naprawa murów nośnych, remont więźby dachowej z impregnacją drewnianych elementów, naprawa pokrycia dachowego (dachówka), wykonanie rynien i rur spustowych, wykonanie nowej stolarki okiennej, tynkowanie ścian zewnętrznych i wewnętrznych, remont podłogi, konserwacja dębowych drzwi wejściowych, wykonanie instalacji elektrycznej i odgromowej.

Prace prowadzono systemem gospodarczym ze środków użytkownika, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

RACIECHOWICE (gm.)

Kościół par. p. w. śś. Jakuba i Katarzyny, drewn., 1720, 1902.

Użytkownik: Parafia.
W l. 1981-1984 użytkownik z własnych środków wykonał naprawę podmurówki, rozszalowanie ścian zewnętrznych, częściową wymianę substancji ścian kon-

strukcyjnych, założenie nowego szalunku, remont więźby dachowej i pokrycia dachowego, założenie ogrzewania akumulacyjnego.

RADWANOWICE (gm. Zabierzów)

Dwór, mur., k. XIX, 1911, 1927.

Użytkownik: Fundacja im. Brata Alberta (dom dla dzieci niepełnosprawnych).

W l. 1988-1991 remont kapitalny — odcinkowe podbijanie fundamentów z założeniem izolacji pionowej, odgruzowanie piwnic, położenie posadzek wraz z izolacją poziomą w piwnicy, założenie metalowych ściągów i częściowa wymiana stropów piwnicy, częściowe przemurowanie ścian parteru i I piętra, klamrowanie i kotwienie murów konstrukcyjnych, częściowa wymiana stropów, przemurowanie nadproży okiennych i drzwiowych, wymiana zniszczonej stolarki okiennej i drzwiowej, tynkowanie elewacji, odtworzenie 2 ganików drewnianych, remont więźby dachowej i pokrycia dachowego (dachówka), założenie nowych rynien i rur spustowych, założenie nowej instalacji elektr., c.o., odgromowej, opaski odwadniającej.

Prace wykonano systemem gospodarczym ze środków użytkownika, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

RUDNO (gm. Krzeszowice)

Ruiny zamku Tenczyn, mur., poł. XIV, 1570, XVII, 2 poł. XVIII w ruinie.

Użytkownik: Skarb Państwa.

Dokumentacja:

1984 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. KPG

1986 — Inwentaryzacja fotogrametryczna, oprac. KPG

1986 — Dokumentacja historyczna, oprac. T. Holcerowa PKZ

1990 — Inwentaryzacja architektoniczna bieżąca, oprac. KPG

1991 — Program doraźnego zabezpieczenia ruin, oprac. T. Holcerowa

Od 1988 prace zabezpieczające — odgruzowanie części drogi do rotundy, odstonięcie nowych partii murów, cerowanie murów, założenie kotwień, przemurowanie części muru przy bramie, wykonanie odwodnienia.

Inwestor — Wojewoda Krakowski.

RYBNA (gm. Czernichów)

Kościół par. p. w. Narodzenia NPM, mur., XIX.

Użytkownik: Parafia.

W 1983 użytkownik wykonał z własnych środków remont więźby dachowej z częściową wymianą zniszczonych elementów i remont pokrycia dachowego.

RZEPLIN (gm. Skafa)

Dwór, mur., 2 ćw. XIX.

Użytkownik: Szkoła Podstawowa.

W l. 1991-1992 prace remontowe — wymiana stropów na żelbetowe, modernizacja instalacji elektr., pokrycie dachu blachą, wykonanie nowych rynien i rur spustowych, wymiana stolarki okiennej, adaptacja piwnic na kotłownię.

Prace prowadzono systemem gospodarczym ze środków użytkownika, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM (1991) oraz środków z budżetu Wojewody Krakowskiego (1992).

SIEPRAW (gm.)

Kościół p. w. św. Michała Archanioła, mur., ok. 1620.

Użytkownik: parafia.

W 1991 podjęto prace zabezpieczające po pożarze kościoła w 1968 — oczyszczenie wnętrza z ziemi, gruzu, dzikiej roślinności, rozbiórka całkowicie zniszczonych dachów nad zakrystią i kruchtą, rozbiórka zniszczonej warstwy murów, wykonanie wieńca betonowego zabezpieczającego górą mury, założenie pokrycia ceramicznego korony murów, reperacja ścian nawy i prezbiterium, wykonanie więźby dachowej i pokrycie dachówką ceramiczną zakrystii i kruchtę pd., wykonanie nowej stolarki drzwiowej i okiennej; wieża — konserwacja pokrycia dachu, wymiana tynku, konserwacja portalu i kamieniarki, uporządkowanie otoczenia.

Prace prowadzono ze środków użytkownika, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

SKAWINA (gm.)

Budynek „Sokoła” ul. Mickiewicza, mur., pocz. XX.

Użytkownik: Miejski Dom Kultury.

W l. 1982-1988 prace remontowe — założenie izolacji poziomej, wymiana stropów na ognioodporne, wymiana stolarki okiennej i drzwiowej, wymiana posadzek w pomieszczeniach, modernizacja wnętrza, wymiana wszystkich instalacji, uzupełnienie tynków zewnętrznych i wewnętrznych, remont z częściową wymianą więźby dachowej, wymiana pokrycia dachowego z zastosowaniem dachówki, wykonanie rynien i rur spustowych.

Inwestor — użytkownik ze środków własnych.

STANIĄTKI (gm. Niepołomice)

Kościół klasztorny p. w. NPM i św. Wojciecha, mur., 2 poł. XIII, XVII, XVIII.

Użytkownik: Klasztor benedyktynek.

W l. 1978-1980 remont więźby dachowej, pokrycie dachu blachą miedzianą, demontaż i otwarcie kuli na wieży, konserwacja i złocenie bani miedzianej, korony i małej bani. W l. 1987-1988 — prace dekarские.

Prace wykonały PKZ oraz firma rzemieślnicza ze środków CFRK.

ŚCIEJOWICE (gm. Liszki)

Zespół dworski — dwór, mur., 1 poł. XIX; oficyna, mur., XIX; stajnia, mur., XIX; stelmacharnia, drewn., pocz. XX.

Użytkownik: Stowarzyszenie Historyków Sztuki.

Dwór — w l. 1988-1991 wzmocnienie fundamentów, reperacja murów z uzupełnieniem ubytków, osuszenie obiektu, założenie instalacji, remont więźby dachowej i pokrycia dachowego, wykonanie rynien i rur spustowych, wymiana stolarki okiennej i drzwiowej, tynkowanie elewacji, konserwacja stropów.

Oficyna — w l. 1988-1991 wzmocnienie fundamentów, reperacja murów, remont więźby dachowej i pokrycia dachowego, wykonanie rynien i rur spustowych, wymiana stolarki okiennej i drzwiowej, tynkowanie elewacji, prace instalacyjne, konserwacja stropów.

Stajnia — w l. 1988-1991 wzmocnienie fundamentów, osuszenie budynku, reperacja mu-

rów, remont więźby dachowej i pokrycia dachowego, wykonanie rynien i rur spustowych, wymiana stolarki okiennej i drzwiowej, prace instalacyjne.

Stelmacharnia — w l. 1988-1991 wymiana desek ścian szczytowych poddasza, impregnacja drewna ścian, częściowa wymiana i konserwacja więźby dachowej, wymiana pokrycia dachowego z zastosowaniem dachówki, konserwacja stolarki okiennej i drzwiowej, wymiana podłóg.

Wykonawca — Przedsiębiorstwo Budowlane „Dom”, ze środków CFRK.

TARNAWA (gm. Trzyciąż)

Zespół dworski — dwór, drewn.-mur., 1784; oficyna, mur., XVIII/XIX; stajnia, mur.-drewn., 1 poł. XIX.

Użytkownik: Mieczysław Novak.
Dwór — w l. 1974-1984 częściowa wymiana i odgrzybienie konstrukcji drewnianej ścian z wykonaniem izolacji poziomej, tynkowanie elewacji z odtworzeniem zniszczonych elementów wystroju architektonicznego, częściowa wymiana i wzmocnienie stropów, rekonstrukcja schodów kamiennych ganków od pd. i pn., naprawa kominów, remont więźby dachowej, pokrycie dachu gontami, wykonanie nowych instalacji elektr., wod.-kan., odgromowej.

Oficyna — w l. 1974-1984 częściowa wymiana pokrycia dachowego, remont stropów i podłóg, wymiana stolarki okiennej i drzwiowej, tynkowanie ścian zewnętrznych i wewnętrznych.

Stajnia — w l. 1983-1984 częściowa wymiana ściany drewnianej, roboty murowe przy koszu ściany pd.-wsch., remont i częściowa wymiana więźby dachowej, pokrycie dachu dachówką, założenie rynien i rur spustowych.

Prace wykonano ze środków użytkownika, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

TENCZYNEK (gm. Krzeszowice)

Willi nr 295, mur., pocz. XX.
Użytkownik: Dobiesław Hojnacki.
W l. 1986-1990 prace remontowe — naprawa murów z uzupełnieniem cegły, konserwacja sto-

larki okiennej i drzwiowej, tynkowanie elewacji, remont więźby dachowej, pokrycie dachu blachą, wykonanie nowych rynien i rur spustowych, remont wnętrza, ogrodzenie działki, remont budynku gospodarczego.

Prace wykonano systemem gospodarczym ze środków użytkownika, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

TOKARNIA (gm.)

Kościół p. w. Matki Boskiej Śnieżnej, drewn., XVII, 1806, 1877.

Użytkownik: Parafia.

W 1980 użytkownik z własnych środków wykonał pokrycie dachu nowym gontem.

Dawny dwór, mur., k. XIX.

Użytkownik: Szkoła Podstawowa, Przedszkole.

W l. 1982-1984 częściowa wymiana substancji budynku z zachowaniem skrzydła wsch.

Wykonawca — Przedsiębiorstwo Budownictwa Komunalnego Myślenice, ze środków Urzędu Gminy.

ULINA WIELKA (gm. Gołcza)

Kościół par. p. w. św. Katarzyny, drewn., 1655, 1708.

Użytkownik: Parafia.

W 1981 użytkownik z własnych środków wykonał nowe pokrycie dachu blachą ocynkowaną.

WIELICZKA (gm.)

Zespół kościoła par. p. w. św. Klemensa: kościół, mur., XIII/XIV, XVIII/XIX odbudowa, XVII kaplica Morstinów; dzwonnica, mur., XVII; zespół plebański, mur., XVIII/XIX, po 1945 rozbud.; stara plebania, ul. Sikorskiego 8 i nowa plebania, ul. Zamkowa 7; ogrodzenie z kaplicą św. Jana Nepomucena, mur., XIX.

Użytkownik: Parafia Rzymskokatolicka p. w. św. Klemensa.

Dokumentacja:

1968 — Inwentaryzacja, oprac. A. Freyer

1978 — Ekspertyza konstrukcyjna więźby dachowej, oprac. J. Florek

1979 — Dokumentacja historyczna kaplicy Morstinów, oprac. D. Taff

1979 — Projekt przebudowy klatki schodowej w zakrystii, oprac. J. Kalinowski

1980 — Projekt zabezpieczenia dzwonnicy

1981 — Projekt koncepcyjny zagospodarowania otoczenia kościoła, oprac. K. Filuś

1989 — Kaplica Morstinów — Inwentaryzacja architektoniczna, studium historyczne, ustalenia zniszczeń, oprac. I. Golenia

1990 — Kaplica Morstinów — Opinia geologiczna, oprac. J. Witkowska

1990 — Kaplica Morstinów — Nadzór badawczy przy pracach w krypcie, oprac. J. Janczykowski

Kościół — 1979 przekształcenie i modernizacja klatki schodowej pomiędzy zakrystią a biblioteką i skarbcem parafialnym; 1980 — remont więźby dachowej, wymiana pokrycia dachowego z dachówki ceramicznej na blachę miedzianą, nowa aranżacja wnętrza zakrystii i skarbcza wraz z przebudową ołtarza bocznego bł. Kingi na wejście do nawy bocznej kościoła; 1984 — przebudowa wejścia na chór muzyczny oraz wymiana pokrycia dachowego krużby pd. na blachę miedzianą

Investor — użytkownik, prace w systemie gospodarczym.

Kaplica Morstinów — w l. 1990-1992 remont kompleksowy — odgruzowanie odkrytej po 200 latach krypty grobowej, zabezpieczenie fundamentów przed szkodami górniczymi, pełna rekonstrukcja sklepienia nad kryptą, skotwienie ścian, konserwacja wystroju kamieniarskiego i sztukatorskiego (projektu B. Fontany), konserwacja odkrytego portalu pomiędzy nawą boczną kościoła a kryptą. W trakcie prac prowadzono badania archeologiczne i architektoniczne.

Wykonawca — PKZ O/Wawel, art. kons. M. Sawicki ASP Kraków.

14. Wieliczka — kościół par. św. Klemensa, kaplica Morstinów z XVII w. — odgruzowanie krypty. Fot. J. Rubiś

Inwestor — CFRK, Wojewoda Krakowski, Kopalnia Soli Wieliczka (w ramach usuwania szkód górniczych).

Stara plebania — w l. 1989-1990 remont kompleksowy — wzmocnienie i zabezpieczenie fundamentów przed uszkodzeniami górniczymi, rekonstrukcja fragmentu skrzydła pd., wykonanie drenażu opaskowego wraz z izolacją pionową fundamentów, usunięcie zniszczonych tynków elewacji i wewnątrz budynku.

W maju 1990 prace zostały przerwane na wniosek proboszcza.

Wykonawca — Marian Bryksy — Zakład Remontowo-Budowlany, Kraków.

Inwestor: Kopalnia Soli Wieliczka (w ramach usuwania szkód górniczych).

Zespół kościoła rektoralnego p. w. św. Sebastiana — kościół, drewn., 1598, XVIII/XIX/XX przebud.; plebania, ul. św. Sebastiana 23, drewn.-mur., XIX/XX

Użytkownik: Parafia św. Klemensa
Kościół — w 1982 użytkownik z własnych środków założył ogrzewanie elektryczne kościoła.

Plebania — w l. 1980-1984 adaptacja budynku na plebanie.

Inwestor — Parafia św. Klemensa oraz Kopalnia Soli Wieliczka (w ramach usuwania szkód górniczych).

Zespół kościelno-klasztorny franciszkanów-reformatów, ul. Brata Alojzego Kosiby 31 — kościół p.w. św. Franciszka z Asyżu, mur., 1624-1626, 1718-1721 odnowa po pożarze, XIX kruchta zach., po 1945 kaplica boczna od pn.; klasztor, mur., 1650-1655, 1718-1721 odbudowa po pożarze, XVIII/XIX, XX przebud.; nowicjat, mur., 1928, ob. Prywatne Liceum Ogólnokształcące; zabudowania gospodarcze, mur., XIX/XX.

Użytkownik: Klasztor franciszkanów-reformatów.

Dokumentacja:

1980 — PT zabezpieczenia przed uszkodzeniami górniczymi, oprac. PKZ

1981 — PT zabezpieczenia przed uszkodzeniami górniczymi, oprac. PKZ

1992 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. Z. Janowski

Kościół i klasztor — w l. 1980-1984 remont w ramach likwidacji szkód górniczych — przemurzenie zagrożonych fragmentów

15. Wieliczka — kopalnia soli, prace w komorze „Haluszką”. Fot. F. Kalwajtys

ścian, stropów i sklepień, kotwienie ścian zewnętrznych kościoła i klasztoru, tynkowanie i malowanie elewacji.

Wykonawca — firma Rzemieślniczo-Budowlana z Krakowa (J. Kozłowski)

Inwestor — Kopalnia Soli Wieliczka.

Kościół — w l. 1989-1990 — dobudowa kaplicy Matki Bożej do pn. ściany kościoła, odnowienie wnętrza kaplicy Chrystusa Ukrzyżowanego

Inwestor — Parafia p. w. św. Franciszka z Asyżu, prace w systemie gospodarczym.

Nowicjat — w l. 1986-1988 — remont zabezpieczający przed uszkodzeniami górniczymi oraz dobudowa krużganków między nowicjatem a klasztorem od strony zach.

Inwestor — Kopalnia Soli Wieliczka oraz Prowincja franciszkanów-reformatów, prace w systemie gospodarczym.

Dziedziniec i otoczenie zespołu — w l. 1988-1992 — remont muru klasztorowego, bram wejściowych oraz figur św. Antoniego i św. Jacka.

Inwestor: parafia p.w. św. Franciszka z Asyżu przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM, prace w systemie gospodarczym.

W 1992 katastrofa w Kopalni Soli spowodowała najgroźniejsze uszkodzenie w zespole kościelno-klasztornym. Wrzesień t. r. — zabezpieczenie zespołu i podjęcie niezbędnych prac projektowych, mających na celu uchronienie zespołu przed unicestwieniem.

Inwestor: Kopalnia Soli Wieliczka, WKZ.

Dom przedpogrzebowy na Cmentarzu Komunalnym (ob. Kaplica i budynek administracyjny), ul. Piłsudskiego, mur., 1925-1926

W l. 1990-1992 remont kompleksowy — wymiana pokrycia

16. Wieliczka — zamek z XIII-XIX w., rekonstrukcja „Domu pośród Żupy”. Fot. A. Gaczol

dachowego (dachówka ceramiczna), odnowienie wnętrza i elewacji, uporządkowanie otoczenia.

Inwestor — UMiG.

Zespół Zamku Żupnego wraz z pozostałościami średniowiecznych fortyfikacji miejskich, ul. Zamkowa, mur., XIII-XIX.

Użytkownik: Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce

Dokumentacja: zestaw liczący 119 pozycji, będący w posiadaniu PSOZ OW w Krakowie.

„Dom pośród Żupy” — w l. 1976-1985 pełna odbudowa i rekonstrukcja środkowego skrzydła Zamku Żupnego z odtworzeniem m.in. na parterze sali gotyckiej (tzw. Izby Grodzkiej) przykrytej pseudożebrowym sklepieniem wspartym na jednym filarze. Adaptacja dla celów ekspozycyjnych oraz administracyjnych użytkownika.

„Dom Żupny” — w l. 1983-1992 remont kompleksowy pn. i zach. skrzydła zamkowego — wzmocnienie i podbicie fundamentów wraz z ich zabezpieczeniem przed uszkodzeniami górniczymi, wzmocnienie ścian i sklepień, remont stropów i klatki schodowej, wymiana zniszczonej więźby dachowej i pokrycia dachowego (dachówka ceramiczna) wraz z adaptacją poddasza dla celów użytkowych, konserwacja stolarki okiennej i drzwiowej, konserwacja elementów wystroju kamieniarskiego (portale w piwnicach i na parterze, renesansowe obramienia okienne na I piętrze), konserwacja elementów ceglanych.

Oficyna południowa — w l. 1988-1990 adaptacja części wsch. oficyny dla potrzeb kotłowni gazowej (ogrzewanie całego zespołu zamkowego), a części zach. na stację transformatorową. W 1992

— rozpoczęcie remontu kompleksowego.

Mur zamkowy od strony wsch.
— w l. 1983-1985 remont konserwatorski.

Mur miejski pomiędzy Zamkiem Żupnym a basztą narożną
— w 1991 — remont konserwatorski muru od strony Plant.

Wykonawca prac — PKZ O/Kraków.

Inwestor — MKiS za pośrednictwem Muzeum Żup Krakowskich oraz dotacja Wojewody Krakowskiego (w 1991 r.).

Zespół pałacu Salinarnego (zw. Konopkowskim), ul. Słowackiego 16-22 — pałac, mur., XVIII, XIX-XX przebud.; oficyny, mur., XVIII, XIX-XX przebud., d. browar i stajnie adaptowane na mieszkania i magazyny, po 1945 częściowo wyburzone; portiernia, mur., XIX, po 1945 adaptowana na biura.

Użytkownik: Urząd Miasta

Dokumentacja:

1978 — Dokumentacja nauko-historyczna, oprac. MBP

1980 — Koncepcja wielobranżowa rewaloryzacji, oprac. MBP

1980 — Koncepcja wnętrza, oprac. MBP

1981 — PT detali konserwatorskich, oprac. MBP

1989 — PT konstrukcja, oprac. MBP

1989 — Projekty branżowe, oprac. MBP

1990 — Kotłownia gazowa — PT architektura, oprac. MBP

W l. 1988-1992 remont kompleksowy pałacu — podbicie fundamentów i pełne zabezpieczenie przed szkodami górniczymi, wymiana stropów i wzmocnienie sklepień, przebudowa klatek schodowych, wymiana więźby dachowej oraz pokrycia dachowego (dachówka ceramiczna), konserwacja elementów kamieniarki tarasu, cokołu i portalu głównego wejścia oraz do przyległości od strony pn., rozpoczę-

18. Wieliczka — Pałac Salinarny z XVIII w. w trakcie prac remontowych. Fot. z archiwum PSOZ Kraków

cie konserwacji obramień okiennych i elewacji. W 1992 przerwano roboty.

Wykonawca — Przedsiębiorstwo Usługowo-Handlowe „Nawig” z Giżycka — Warszawy.

Inwestor — Wojewódzki Fundusz Ochrony Zabytków, Wojewoda Krakowski.

Pałac Przychockich, Rynek Górny 2, mur., XVIII, XIX i XX przebud.

Użytkownik: Zespół Szkół Zawodowych w Wieliczce.

W 1986 ze środków Kopalni Soli w Wieliczce przeprowadzono remont związany z usuwaniem szkód górniczych — kotwienie ścian budynku, wzmocnienie stropów, odnowienie elewacji, remont pokrycia dachowego.

Zespół Kopalni Soli:

1. Kopalnia, XIII-XX, wpisana na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Przyrodniczego UNESCO (1978 r.).

Użytkownik: Kopalnia Soli Wieliczka, park Bł. Kingi, Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce.

a. zabezpieczenie górnicze i konserwacja zabytkowych komór w l. 1980-1992: Saurau, Jezioro Wessel, Jezioro Weimar, Drodzowice, Kazimierza Wielkiego, Maria Teresa II, Jezioro Józefa Piłsudskiego, Pieskowa Skała, Staszica, Russeger VI, Russeger VII,

b. zabezpieczenie górnicze zabytkowych komór w latach 1980-1992: Denko, Kaplica Bł. Kingi, Dworzec Gołuchowskiego, Stajnia Gór Wschodnich, Staszica, Barącza, Margielnik, Michałowice, zespół komór Russeger, August, Spalona, Kopernika, Reiner, Sartory, Warszawa, Wisła, Przanowski, Haluszka, Brygida, Karola Modena, Budryk,

c. Zabezpieczenie górnicze i konserwacja zabytkowych wyrobisk w latach 1980-1992: m.in.

podłużni Bąkle, Austria, Ryttinger, Karola, Jorkasch-Koch, Ferdynand d'Este, Hauer, Plener, poprzedzni Kaczwiński, Rarańcza, Kanału Leopolda, August, Prokopowicz, Mortis, Strzelecki, Kaniów, Wałczyn, Poniatowski, Kundegunda, Geramb, chodniki Pistek, Drodzowice, pochylnia Printzinger.

2. Szyb Daniłowicza, XVII-XX, budynek nadszybia 1898.

1987-1989 remont kompleksowy — wymiana obudowy otworu szybowego, remont i konserwacja podszybia (poziom I), adaptacja nadszybia dla celów obsługi ruchu turystycznego, zagospodarowanie otoczenia.

3. Szyb Górsko, XVII-XX, budynek nadszybia 1896, po 1908 przebud.

1986-1987 — remont kompleksowy budynku nadszybia — wymiana pokrycia dachowego, odnowienie wnętrza i elewacji, konserwacja oraz wymiana stolarki okiennej i drzwiowej.

4. Szyb Regis, XIV-XX, budynek nadszybia 1859-1861, po 1960 przebud.

1987 — remont elewacji frontowej budynku nadszybia, przywrócenie napisu „Szyb Regis”.

Wykonawca — Zakład Budowy Kopalń Lubin, „Hydrokop” Kraków, Zakład Robót Górniczych Mysłowice, Zakład Robót Górniczych Wysokościowych A. M. C., Kopalnia Soli Wieliczka i inni.

Inwestor — Narodowy Fundusz Ochrony Zabytkowej Kopalni Soli Wieliczka (1983-1989), Ministerstwo Przemysłu, Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa (NFRZK).

Magistrat z kordegardą, ul. Powstania Warszawskiego 1, mur., XIX, powstały w wyniku przekształceń XIV-wiecznego kościoła św. Ducha i szpitala górniczego.

Użytkownik: Urząd Miasta i Gminy Wieliczka.

W 1986 — remont elewacji. W l. 1988-1990 remont zabezpieczający połączony z usuwaniem szkód górniczych — osuszenie fundamentów, przebudowa i wzmocnienie ścian kordegardy, wymiana stropów i pokrycia dachowego, przebudowa i konserwacja portyku kolumnowego, odnowienie elewacji całego zespołu.

17. Wieliczka — Pałac Salinarny z XVIII w., elewacja wsch. przed remontem. Fot. z archiwum PSOZ Kraków

W l. 1991-1992 remonty bieżące, konserwacja i częściowa wymiana stolarki okiennej i drzwiowej.

Wykonawca — rzemiosło.

Inwestor — Kopalnia Soli Wieliczka, UMiG.

Zespół d. Starostwa

1. Budynek, ul. Mickiewicza 10, mur., ok. 1837, k. XIX przebud.

Użytkownik: brak (budynek wykwaterowany).

W 1989 UMiG z własnych środków dokonał wymiany pokrycia dachowego (dachówka ceramiczna) oraz przeprowadził wstępne prace zabezpieczające.

2. Budynek, ul. Mickiewicza 12, mur., k. XVIII, k. XIX przebud.

Użytkownik: prywatne mieszkanie (piętro), parter wykwaterowany.

W 1989 UMiG przeprowadził remont i adaptację pomieszczeń parteru dla administracji.

Budynek d. Szkoły Górniczej i Muzeum Salinarnego, ul. Dembowskiego 2, mur., 1898.

Użytkownik: Miejski Dom Kultury „Sztugarówka”.

Dokumentacja:

1976 — Projekt koncepcyjny wielobranżowy, oprac. MBP

1977 — Dokumentacja historyczna, oprac. J. Jurczak

1977 — PT architektura, oprac. MBP

1977 — PT detale konserwatorskie, oprac. MBP

1977 — Projekty branżowe, oprac. MBP

W l. 1978-1986 remont kompleksowy — częściowa wymiana więźby dachowej i pokrycia dachowego (dachówka ceramiczna), sklepień oraz klatki schodowej, konserwacja plafonu w auli, elementów kamiennych i ceglanych na elewacjach, konserwacja neogotyckiej stolarki okiennej i drzwiowej.

W l. 1987-1989 kontynuacja prac przy zagospodarowaniu otoczenia oraz wyposażenia wnętrza.

Wykonawca — Miejskie Przedsiębiorstwo Robót Budowlanych nr 2 w Krakowie.

Inwestor — Kopalnia Soli Wieliczka, WKZ, Urząd Miasta Wieliczka.

W 1987 nagroda II stopnia dla najlepszego użytkownika obiektu zabytkowego w konkursie MKiS.

Szkoła Żeńska im. Królowej Jadwigi, ul. Piłsudskiego, mur., 1913.

Użytkownik: Szkoła Podstawowa nr 1.

W l. 1988-1989 remont pokrycia dachowego (dachówka ceramiczna) oraz kompleksowe odnowienie elewacji.

Wykonawca — firma rzemieślnicza, ze środków finansowych ZEAS Wieliczka.

Hotel „Pod Złotym Aniołem”, ob. dom administracyjno-handlowy, pl. Kościuszki 1, mur., XVIII, 1892 rozbud., XX przebud.

Użytkownik: Spółdzielnia Rolniczo-Handlowa „Socha”.

W l. 1988-1990 remont pokrycia dachowego, remont budowlano-konserwatorski elewacji.

Prace wykonano ze środków użytkownika oraz Kopalni Soli (w ramach usuwania szkód górniczych).

Sąd Grodzki, ob. Zespół Szkół Zawodowych w Wieliczce, ul. Daniłowicza 12, mur., 2 poł. XIX, XX rozbud.

Użytkownik: Zespół Szkół Zawodowych ul. Kopernika 4.

W l. 1985-1986 remont pokrycia dachowego, remont budowlano-konserwatorski elewacji.

Prace wykonane ze środków użytkownika oraz Kopalni Soli (w ramach usuwania szkód górniczych) przez firmę rzemieślniczą.

Sukiennice, ul. Powstania Warszawskiego 14, mur., 1 poł. XIX, XIX/XX rozbud.,

Użytkownik: prywatny (Leszek Wyrwicz) — dom handlowy

W l. 1991-1992 użytkownik z własnych środków dokonał modernizacji i adaptacji budynku, częściowego podbicia fundamentów, odnowienia elewacji.

Kramy masarskie, ul. Sikorskiego 9, mur., 1896.

Użytkownik: lokale gastronomiczno-handlowe.

W l. 1991-1992 użytkownicy przeprowadzili modernizację i adaptację budynku, remont pokrycia dachowego, odnowienie elewacji, częściową wymianę stolarki okiennej i drzwiowej.

Budynek Łazienek Salinarnych, Park bł. Kingi, mur., 1912.

Użytkownik: Zespół Uzdrowisk Krakowskich.

W l. 1983-1989 użytkownik z własnych środków przeprowadził remont kompleksowy i adaptację budynku na łazienki lecznicze Wielickiego Zespołu Uzdrowiskowego. W 1989 roboty przerwano.

Budynek administracyjny UMiG Wieliczka (d. Poczta), ul. Sienkiewicza 2, mur., pocz. XX.

Użytkownik: UMiG.

W l. 1987-1988 przeprowadzono remont kompleksowy z adaptacją dla potrzeb Urzędu Miasta i Gminy Wieliczka.

Dom, Rynek Górny 7, mur., XVIII.

Użytkownik: Biuro Notarialne, siedziba stowarzyszenia i organizacje polityczne.

W l. 1982-1986 remont kompleksowy — podbicie fundamentów, budowa kotłowni, zabezpieczenie stropów, sklepień, przebudowa klatki schodowej do pomieszczeń na poddaszu, częściowa wymiana więźby dachowej i pokrycia dachowego (dachówka ceramiczna), konserwacja elementów kamieniarki, zagospodarowanie dziedzińca. W 1987 przeprowadzono konserwację portalu kamiennego głównego wejścia.

Inwestor — UM; wykonawca PKZ O/Kraków.

Dom, Rynek Górny 9, mur., XVIII/XIX, k. XIX przebud.

Użytkownik: mieszkania prywatne, handel i usługi.

W l. 1988-1992 remont kompleksowy budynku — osuszenie oraz izolacja fundamentów i piwnic, zabezpieczenie stropów i sklepień, przywrócenie historycznego wystroju elewacji frontowej, modernizacja wnętrza, remont elewacji bocznych.

Inwestor — prywatny właściciel przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM oraz Kopalnia Soli Wieliczka (w ramach usuwania szkód górniczych).

Domy Mieszkalne:

ul. Bednarka — dom nr 2

ul. Daniłowicza — dom nr 9

ul. Dembowskiego — dom nr 3, 9/11, 15, 28-34

ul. Ks. Z. Goliana — dom nr 1

ul. Powstania Warszawskiego 12, 6, 8, 12

ul. Górnicza — dom nr 2

ul. Kilińskiego — dom nr 1/ ul. Zamkowa 2, 3

ul. Kłaśnieńska — dom nr 36
ul. Kopernika — dom nr 1/ ul.
Górsko 2/ Rynek Górny
ul. Brata A. Kosiby — dom
nr 2, 6, 22
Pl. Kościuszki — dom nr 3
ul. Kuczkiewiczza — dom nr 1
u. Legionów — dom nr 8, 14
ul. Piłsudskiego — dom nr 25
ul. Poniatowskiego — dom nr 20
ul. Powstania Warszawskiego
— dom nr 3
Rynek Górny — dom nr 1, ul.
Reymonta, 3, 8, 14
ul. Sienkiewiczza — dom nr 20, 36
ul. Sikorskiego — dom nr 1/ul.
Seraf

ul. Szpitalna — dom nr 2
ul. Zamkowa — dom nr 1, 3, 5
Użytkownicy: prywatni właściciele.

W l. 1980-1992 remonty zabezpieczające w ramach usuwania szkód górniczych — wymiana pokryć dachowych, odnowienie elewacji, konserwacja zabytkowego wystroju rzeźbiarsko-sztukatorskiego.

Wykonawca — rzemiosło, system gospodarczy

Inwestorzy — właściciele prywatni przy dofinansowaniu ze środków Kopalni Soli (usuwanie szkód górniczych), Urząd Miasta i Gminy Wieliczka.

WIERZBNO (gm. Koniusza)

Kaplica p. w. św. Barbary, drewn., 1892.

Użytkownik: Parafia.

W l. 1989-1990 użytkownik z własnych środków wykonał prace remontowe — wykonanie nowych fundamentów wraz z izolacją pod ścianami drewnianymi, remont pokrycia dachowego i sygnaturki, wymiana instalacji elektrycznej i odgromowej, wykonanie nowej podłogi z desek, wykonanie nowej stolarki okiennej, założenie krat w oknach, powiększenie otworu wejściowego.

WIĘCŁAWICE (gm. Michałowice)

Kościół par. p. w. św. Jakuba Młodszego, drewn., XVI, XVII, 1748, 1868, 1926; dzwonnica, drewn., 1846.

Użytkownik: Parafia.

W l. 1982-1985 prace remontowe — rozszalowanie ścian ze-

wnętrznych, wymiana substancji ściany pd. z zastosowaniem drewna, impregnacja elementów konstrukcyjnych ścian, założenie nowego szalunku, konserwacja pokrycia dachowego (blacha), naprawa rynien i rur spustowych; rozszalowanie ścian zewnętrznych dzwonnicy, założenie nowego szalunku, naprawa pokrycia dachowego.

Prace wykonano systemem gospodarczym ze środków użytkownika, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

WIŚNIOWA (gm.)

Dom nr 17, drewn., k. XIX.

Użytkownik: Krystyna Niemojewska.

W l. 1988-1990 prace remontowe — częściowa wymiana podmurówki kamiennej od strony kuchni, wymiana zniszczonych belek podwaliny, naprawa więźby dachowej, pokrycie dachu blachą ocynkową, wymiana rynien i rur spustowych, wymiana i konserwacja stolarki okiennej i drzwiowej, szalowanie ścian wewnętrznych, konserwacja drewnianego ganku od strony pd., założenie instalacji elektrycznej i odgromowej.

Prace wykonano systemem gospodarczym ze środków użytkownika, przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

WOLA RADZISZOWSKA (gm. Skawina)

Kościół par. p. w. Wniebowzięcia NPM, drewn., XV/XVI.

Użytkownik: Parafia.

W 1981 użytkownik z własnych środków przeprowadził częściową wymianę oszalowania ścian zewnętrznych oraz pokrycia dachowego (gonty), zabezpieczenie okien kratami od wewnątrz.

WROCIMOWICE (gm. Radziemice)

Kościół par. p. w. św. Andrzeja, mur., XVIII.

Użytkownik: Parafia.

W l. 1977-1987 prace remontowe — przemurowanie korony murów, roboty elewacyjne i konserwacja detalu architektonicznego, remont więźby dachowej, pokrycie dachu blachą miedzianą,

konserwacja krzyża i kuli na dachu, wykonanie nowych rynien i rur spustowych, konserwacja sklepienia, remont drewnianej klatki schodowej, założenie instalacji elektr. i odgromowej, odwodnienie terenu wokół kościoła.

Prace prowadzono ze środków CFRK, na podstawie dokumentacji opracowanej przez PKZ O/Kraków.

WYSOCICE (gm. Gołcza)

Kościół par. p. w. św. Mikołaja, mur., XII/XIII, 1776, XVIII/XIX, 1825, 1884.

Użytkownik: Parafia.

W 1982 wymieniono schody i podesty wieży, założono nową instalację elektr.

W l. 1985-1988 prace remontowe — wymiana niektórych elementów konstrukcyjnych więźby dachowej nad nawą główną, absydą i prezbiterium, impregnacja drewnianych elementów więźby, wykonanie nowego pokrycia dachowego z blachy miedzianej na wieży, sygnaturce, absydie i zakrystii, wykonanie rynien i rur spustowych, wykonanie ofasowań z blachy miedzianej przy okapach nawy głównej, przełożenie dachówki nad nawą główną i prezbiterium, konserwacja kamiennej elewacji i kamiennego portalu w kruchcie.

Wykonawca — rzemiosło oraz „Plastyka” (prace ściśle konserwatorskie), finansowane ze środków użytkownika i CFRK.

ZAKLICZYN (gm. Siepraw)

Dwór, mur., 1870.

Użytkownik: Instytut Obróbki Skrawaniem w Krakowie — Dom Pracy Twórczej.

W l. 1978-1983 prace remontowe — wzmocnienie fundamentów, naprawa murów, konserwacja i częściowa wymiana stolarki okiennej i drzwiowej, remont więźby dachowej i pokrycia dachowego, wykonanie nowych rynien i rur spustowych, adaptacja poddasza, założenie instalacji elektr., wod.-kan., c.o.

Wykonawca — firma rzemieślnicza, ze środków użytkownika przy dofinansowaniu z uchwały 179/78 RM.

ZIELONKI (gm.)

Kościół par. p. w. Narodzenia NPM, mur., XVI.

Użytkownik: Parafia.

W 1980 użytkownik z własnych środków wymienił pokrycie dachowe na blachę miedzianą.

ŻEMBOCIN (gm. Proszowice)

Kościół par. p. w. śś. Małgorzaty i Stanisława, mur., poł. XIII, 1786.

Użytkownik: Parafia.

W l. 1988-1989 prace remontowe — wzmocnienie fundamentów z wymianą zniszczonych elemen-

tów kamiennych, wzmocnienie fundamentów opaską cementową, wykonanie nowej wieżby dachowej, pokrycie dachu blachą.

Inwestor — użytkownik z własnych środków.

PRACE DOKUMENTACYJNE

BIEŃKOWICE (gm. Drwinia)

Dwór, drewn., 2 poł. XVIII.

1984 — Inwentaryzacja architektoniczna i opinia konstrukcyjna, oprac. S. Steczko

1985 — PTJ architektura i konstrukcja rewaloryzacji, oprac. L. Sobol

1985 — PT detali architektonicznych, oprac. L. Sobol

BIÓRKÓW WIELKI (gm. Koniusza)

Dwór, mur.-drewn., k. XIX, 1 ćw. XX.

1984 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. Krakowskie Przedsiębiorstwo Geodezyjne (dalej: KPG)

1986 — Program badań konserwatorskich, oprac. D. Chlebińska

1986 — Ekspertyza konserwatorska, oprac. Miejskie Biuro Projektów (dalej: MBP)

BISKUPICE (gm.)

Dwór, mur., XIX/XX, po 1945.

1983 — Inwentaryzacja architektoniczno-budowlana, oprac. MBP

BRZĄCZOWICE (gm. Dobczyce)

Dom nr 144, drewn., k. XIX.

1984 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. KPG

BRZEWOWA (gm. Dobczyce)

Stodoła nr 83, drewn., k. XIX

1. 1984 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. KPG

CZATKOWICE (gm. Krzeszowice)

Dom nr 78, drewn., k. XIX.

1992 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. D. Piwowarska

CZERNICHÓW (gm.)

Stodoła w zespole dworskim, mur., 1872.

1992 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. J. Hofman

Lodownia w zespole dworskim, mur., k. XIX

1992 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. J. Hofman

Dom nr 118, drewn., poł. XIX

1991 — Inwentaryzacja, oprac. S. Michno

CZULICE

(gm. Kocmyrzów-Luborzycza)

Kościół par. p. w. św. Mikołaja, drewn., 1547, 1720, 1866, 1900

1980 — Inwentaryzacja architektoniczno-konstrukcyjna, oprac. Politechnika Wrocławska

DOBCZYCE (gm.)

Młyn wodny „Nowy”, mur., 1849, po 1945.

1982 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

DROGINIA (gm. Myślenice)

Dwór, drewn., 1730, 1908-1910, 1958.

1983 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. KPG

Dawny zajazd, mur., k. XVIII

1984 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. KPG

Budynek gospodarczy w zespole zajazdu, mur., k. XVIII, XIX/XX.

1984 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. KPG

Szkoła, mur., 1 poł. XIX, ok. 1920.

1984 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. KPG

Młyn wodny, drewn.-mur., 1 poł. XIX, 1922.

1982 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

1984 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. KPG

DZIEKANOWICE (gm. Dobczyce)

Dom nr 20, drewn., k. XIX.

1985 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. KPG

Stodoła nr 20, drewn., k. XIX.

1985 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. KPG

GAIK-BRZEWOWA (gm. Dobczyce)

Dwór, mur., k. XIX.

1984 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. KPG

Spichlerz dworski, mur., k. XVIII.

1984 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. KPG

Stajnia dworska, mur., k. XIX.

1984 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. KPG

GARLICA MUROWANA (gm. Zielonki)

Dwór, drewn.-mur., 2 poł. XVIII.

1982 — ZTE, oprac. M. Jabłoński

1983 — PT architektura, oprac.

J. Borowiec

1983 — PT konstrukcja, oprac.

J. Borowiec

GDÓW (gm.)

Dom nr 29, drewn., k. XIX.

1987 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. M. Postuła

GIEBUŁTÓW (gm. Wielka Wieś)

Młyn wodny, mur., 2 poł. XIX.

1981 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

GRODKOWICE (gm. Kłaj)

Dwór, mur., 1902.

1989 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. A. Maciejewska

GRODZISKO (gm. Skąła)

Zespół kościoła p. w. Wniebowzięcia NPM, XVII.

1983 — Dokumentacja historyczna założenia, oprac. PKZ

Zespół młyna wodnego nr 14, drewn., 1856.

1982 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

Młyn wodny nr 16, drewn., 2 poł. XIX.

1982 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

Młyn nr 19, mur., pocz. XX.

1982 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

JAKUBOWICE (gm. Proszowice)

Dwór, mur., XVI, XVII.

1988 — Ekspertyza konstrukcyjno-budowlana, oprac. R. Stopa

JANUSZOWICE (gm. Zielonki)

Młyn wodny, drewn., 1847.

1982 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

Młyn wodny, drewn., 1850, 1935.

1982 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

Młyn wodny nr 1, mur., 2 poł. XIX, po 1945.

1982 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

Młyn wodny nr 31, mur., 1847, XIX/XX, 1949

1982 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

KLIMONTÓW (gm. Proszowice)

Dwór, drewn., k. XIX, po 1920.

1985 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. M. Pawlak

1986 — PT przebudowy, oprac. M. Pawlak

KOŹMICE WIELKIE (gm. Wieliczka)

Młyn wodny nr 7, drewn., 1 poł. XIX, 1925.

1982 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

KRZESZOWICE (gm. Krzeszowice)

Dom ul. Grunwaldzka 252, drewn., 1852.

1984 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. R. Łapuszek

Spichlerz pałacowy, mur., ok. 1848, ok. 1870

1989 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. J. Hofman

1989 — Koncepcja projektowa remontu i adaptacji, oprac. J. Hofman

KRZYSZKOWICE (gm. Myślenice)

Dwór, mur., pocz. XIX, 2 poł. XIX, XX.

1983 — Ekspertyza konserwatorska, oprac. MBP

1983 — Inwentaryzacja i opinia konstrukcyjna, oprac. MBP

1983 — Orzeczenie mykologiczno-budowlane, oprac. MBP

1987 — Wielobranżowa koncepcja archit.-programowa, oprac. MBP

1987 — Inwentaryzacja detali archit., oprac. MBP

KRZYWACZKA (gm. Sułkowice)

Młyn wodny, mur., 1824, 1911.

1981 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

KUNICE (gm. Gdów)

Stodoła i spichlerz nr 5, drewn., k. XI, 1931.

1985 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. KPG.

Zagroda nr 22, drewn., k. XIX.

1985 — Inwentaryzacja architektoniczna domu, stajni i stodoły, oprac. KPG.

Dom nr 30, drewn., 2 poł. XIX.

1985 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. KPG.

Dom nr 40, drewn., k. XIX.

1985 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. KPG.

LIBERTÓW (gm. Mogilany)

Dwór, mur., pocz. XIX, XIX/XX.

1986 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. E. Podhalańska

1986 — Inwentaryzacja detali archit., oprac. E. Podhalańska

1986 — Orzeczenie mykologiczno-budowlane, oprac. K. Gniadek

1986 — Opinia konstrukcyjno-budowlana, oprac. J. Borkowski

LISZKI (gm.)

Dom Rynek 4-8, mur., 1848.

1990 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. J. Urbańczyk

ŁUCZYCE

(gm. Kocmyrzów-Luborzyca)

Dwór, mur., XVIII, po 1870.

1984 — PT remontu kapitalnego i modernizacji — konstrukcja — oprac. MBP

1984 — PT remontu — architektura, oprac. MBP

1984 — PT remontu — detale konserwatorskie, oprac. MBP

ŁYSZKOWICE (gm. Koniusza)

Dwór, drewn., pocz. XX.

1990 — Inwentaryzacja i opinia konstrukcyjna, oprac. MBP

1990 — Koncepcja przebudowy-architektura, oprac. MBP

1990 — Orzeczenie mykologiczno-budowlane, oprac. MBP

MAJKOWICE

(gm. Nowe Brzesko)

Dwór, mur., XIX/X.

1987 — Ocena archit.-konstrukcyjna z inwentaryzacją architektoniczną oraz koncepcją modernizacji, oprac. Z. Simla

1987 — Dokumentacja fotograficzna, oprac. Z. Simla

MARSZOWICE (gm. Gdów)

Zespół młyna wodnego, drewn., 1924-1937.

1981 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

MASŁOMIĄCA

(gm. Michałowice)

Dwór, mur., poł. XIX.

1985 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. M. Machowski

MIKLUSZOWICE (gm. Drwinia)

Dom nr 185, drewn., ok. 1920.

1986 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. U. Łachwa

MINOGA (gm. Skąła)

Kościół par. p. w. Narodzenia NP Marii, mur., 1736.

1980 — Inwentaryzacja wnętrza kościoła, oprac. B. Beroński

1986 — Ekspertyza dot. stanu techn. oraz określenie przyczyn powstania pęknięć i zarysowań ścian konstrukcyjnych i sklepienia, oprac. M. Czapiński

1986 — Opinia geotechniczna dot. sposobu posadowienia obiektu, oprac. J. Płoskonka

Dwór, mur., 1859.

1978 — Dokumentacja historyczna, oprac. PKZ

1984 — Studium programowo-architektoniczne, oprac. A. Konieczny

1989 — Projekt koncepcyjny rewaloryzacji, oprac. M. Larysz

MŁODZIEJOWICE (gm. Michałowice)

Dwór, mur., XVII, XIX.

1986 — Ekspertyza stanu technicznego, oprac. Z. Piotrowski

1991 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. U. Łachwa

1991 — Dokumentacja naukowo-historyczna, oprac. G. Zań

MYŚLENICE (gm.)

Dom ul. Niepodległości 28, drewn., XIX/XX.

1984 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. J. Pitala

Dom ul. Słowackiego 4, mur.-drewn., 1781, XIX/XX.

1987 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. U. Łachwa

Młyn ul. Daszyńskiego, drewn., po 1855.

1981 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

NIEPOŁOMICE (gm.)

Dom ul. Bocheńska 8, mur., przed 1920.

1986 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. J. Bieniek

PIEKARY (gm. Liszki)

Dwór, mur., 1857-1865.

1988 — Dokumentacja historyczna, oprac. PKZ

Browar dworski, mur., 1 poł. XIX.

1988 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. M. Kamiński

1989 — PT architektura, oprac. B. Danielak

PIESKOWA SKAŁA (gm. Sułoszowa)

Stodoła folwarczna, drewn.-mur., pocz. XX.

1986 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. A. Tworek

1986 — Orzeczenie techniczne w sprawie konstrukcji, oprac. J. Sikorski

1987 — PTJ remontu i adaptacji, oprac. J. Tworek

Willa „Chopin”, mur., 3 ćw. XIX.

1992 — Inwentaryzacja architektoniczna

PIOTRKOWICE MAŁE (gm. Koniusza)

Czworak dworski, mur., 1 ćw. XX.

1987 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. Z. Nowak

PRĄDNIK KORZKIEWSKI

Młyn wodny, drewn. 1902.

1982 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

Młyn wodny, drewn., ok. 1850.

1981 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

Młyn wodny, drewn., ok. 1850.

1981 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

PRZEGINIA NARODOWA (gm. Czernichów)

Dwór, drewn., ok. 1830-1833.

1986 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. M. Pawlak

RACIECHOWICE-WOLICA (gm. Raciechowice)

Zespół dworsko-folwarczny, XIX/XX

1983 — skrócona dokumentacja historyczna, oprac. M. Kasprzyk

RACŁAWICE (gm. Jerzmanowice-Przegonia)

Młyn i tartak wodny nr 105, drewn., ok. 1920.

1982 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

Młyn i tartak wodny nr 154, mur., 1928.

1982 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

RADZISZÓW (gm. Skawina)

Dwór, mur., 1845.

1983 — Dokumentacja historyczna, oprac. PKZ

SANKA (gm. Krzeszowice)

Dwór, mur., XVII, XIX.

1985 — Orzeczenie w sprawie stanu technicznego, oprac. M. Sasiadek

1985 — Skrócona ekspertyza konserwatorska, oprac. PRZ

1985 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. KPG

1988 — Koncepcja architektoniczna adaptacji i rekonstrukcji, oprac. E. Wcisło

1989 — Dokumentacja badań technicznych podłoża gruntowego dla remontu obiektu, oprac. J. Witkowska

1989 — Opinia konstrukcyjno-budowlana, oprac. A. Ślusarek

SIEBOROWICE (gm. Michałowice)

Budynek gospodarczy w zespole dworskim, mur., XIX/XX.

1987 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. E. Żakowska

SIEDLEC (gm. Krzeszowice)

Dwór, mur., 1766.

1980 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. Z. Zwolski

1981 — Dokumentacja naukowo-historyczna, oprac. P. Pencakowski

SIERAKÓW (gm. Dobczyce)

Młyn wodny, drewn., ok. poł. XIX.

1981 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

SKAWINA (gm.)

Dom ul. Krakowska 3, mur., 1 ćw. XX.

1992 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. J. Czyżowski

SUŁOSZOWA (gm.)

Dom nr 168, drewn., 1878.

1987 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. J. Spędzia

Dom nr 222, drewn., 1872.

1990 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. A. Kubas

Dom nr 376, drewn., 1904.

1989 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. A. Skaza

ŚWIĄTNIKI GÓRNE (gm.)

Dom nr 136, drewn., 1850.

1992 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. M. Kowalczyk

Dom nr 325, drewn., ok. 1870.
1992 — Inwentaryzacja architektoniczna, oprac. Z. Majcher

TOKARNIA (gm.)

Młyn wodny, drewn., poł. XIX.
1981 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

TOMASZOWICE (gm. Wielka Wieś)

Dwór, mur., ok. 1840.
1989 — Dokumentacja historyczna, oprac. PKZ

WĘGLÓWKA (gm. Wiśniowa)

Dom nr 118, drewn., 4 ćw. XIX.
1991 — Inwentaryzacja pomiarowa, oprac. A. Papierz

WINIARY (gm. Gdów)

Dwór, drewn.-mur., ok. 1930.
1985 — Inwentaryzacja architektoniczna wraz z opinią dot. stanu zachowania, oprac. P. Gawor

Stajnia dworska, mur., pocz. XX.
1986 — Inwentaryzacja wraz z dokumentacją fot. i opinią dot. stanu technicznego, oprac. K. Boroń

WOLA KALINOWSKA (gm. Sułoszowa)

Młyn wodny, drewn., ok. poł. XIX.
1982 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

WOLA RADZISZOWSKA (gm. Skawina)

Młyn wodny, drewn., 1890.
1981 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

ZEGARTOWICE (gm. Raciechowice)

Młyn wodny nr 48, drewn., ok. 1870, 1936.

1981 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

ZIELONKI (gm. Zielonki)

Kościół par. p. w. Narodzenia NP Marii, mur., 1524.

1987 — Ekspertyza konstrukcyjno-budowlana, oprac. J. Stanis

Młyn wodny nr 70, mur., przed 1894.

1982 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

Młyn wodny, mur., przed 1894, ok. 1930.

1981 — Lustracja młyna, oprac. PKZ

Olga Dyba

ZABYTKOWE PARKI I OGRODY

ALWERNIA (gm.)

Ogród klasztorny bernardyńców i park leśny w otoczeniu założenia XVII.

Wł./użytk.: Klasztor bernardyńców.

Dokumentacja:

1980 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) założenia ogrodowego, ZAK PK, W. Genga.

Prace realizacyjne:

1986 Konserwacja kompleksowa lipy — pomnika przyrody przy budynku klasztoru (oczyszczenie, leczenie i zabezpieczenie ubytku głębokiego, zdjęcie posuszu, częściowa redukcja korony, założenie wiązań elastycznych).

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.

Inwestor — Woj. Fundusz Ochrony Środowiska (dalej: WFOŚ)

Rynek — otoczenie kapliczki z 1860 r.

1986 Konserwacja kompleksowa 4 dębów, pomników przyrody, stanowiących otoczenie kapliczki (zdjęcie posuszu, redukcja koron, zabezpieczenie drobnych ubytków).

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

BALICE (gm. Zabierzów)

Park pałacowy Bonerów, późn. Radziwiłłów, XVI-XIX.

Wł./użytk.: Instytut Zootechniki, Zakład Doświadczalny Balice.

Dokumentacja:

1985 Inwentaryzacja szaty roślinnej, T. Gryńiewicz

1987 Studium historyczno-konserwatorskie założenia, Zakład Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej (dalej: ZAK PK), D. Uruska-Suszek

Koncepcja kierunkowa rewaloryzacji i program cięć, ZAK PK, jw.

1988 Koncepcja projektowa uporządkowania i rekompozycji parku, ZAK PK, jw.

1990 Projekt techniczny zielni, ZAK PK, D. Uruska, K. Fabijanowska.

Prace realizacyjne:

1984-1987 Kompleksowe prace sanitarne i pełna konserwacja drzewostanu parkowego w granicach układu historycznego. Zabiegi pielęgnacyjne obejmowały: zdjęcie posuszu, odciążenie i korekty koron (w przypadkach za-

kłócenia statyki drzew), czyszczenie, leczenie i zabezpieczenie ubytków głębokich i ubytków kominowych pni, wykonanie systemów przewietrzających i odwodnienie drzew, zakładanie wiązań elastycznych w koronach drzew i — w przypadkach koniecznych — wiązań sztywnych pni, drobne prace zabezpieczające (przy ubytkach powierzchniowych). Zabiegi wykonywano metodą alpinistyczną.

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

1990 Konserwacja uzupełniająca drzewostanu, pielęgnacja bieżąca, w tym usunięcie 14 drzew suchych i wiatrołomów.

Wykonawca i finansowanie prac — j. w.

1991-1992 Rozpoczęcie prac przy rewaloryzacji założenia parkowego, w oparciu o zatwierdzoną dokumentację projektową: wykonanie pełnej rekonstrukcji wirydarzowego ogrodu kwatrowego („włoskiego”) na tyłach pałacu, pomiędzy korpusem głównym i skrzydłami bocznymi oraz przedogrodu po stronie wsch. (frontowej) pałacu.

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.

Inwestor — WFOŚ; bieżące utrzymanie parku — ze środków Instytutu Zootechniki, ZD Balice.

BIENKOWICE (gm. Drwinia)

Park dworski, 2 poł. XVIII.

Wł./użytk.: Urząd Gminy Drwinia.

Dokumentacja:

1986 Projekt techniczny zieleni, SARP, L. Sobol, J. Czubiński

Prace realizacyjne:

1988 Budowa ogrodzenia z siatki na słupkach betonowych, od frontu murowano-drewnianego, z bramą.

Wykonanie — system gospodarczy.

Inwestor — IGLOOPOL Dębica.

BILCZYCE (gm. Gdów)

Park dworski, 1 poł. XIX.

Wł./użytk.: POHZ Wieliczka.

1989-1991 Rozpoczęto kompleksowe prace sanitarne i konserwację drzewostanu w centralnej i zachodniej części parku, które objęły ogółem 21 drzew, z których 14 poddano konserwacji pełnej, 7 pielęgnacji bieżącej; usunięto 3 drzewa suche i wiatrołomy. Prace przerwano z braku środków.

Wykonawca — Firma K. Banach, M. Wałęcki, J. Zacharias, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

BIÓRKÓW WIELKI (gm. Koniusza)

Park dworski (d. Woźniakowskich), XIX.

Wł./użytk.: Gmina Koniusza.

Dokumentacja:

1986 Inwentaryzacja zieleni, Miejskie Biuro Projektów (dalej: MBP), D. Chlebińska i zespół. Studium historyczno-konserwatorskie z wytycznymi do uporządkowania, MBP, D. Chlebińska.

Inwestor — użytkownik.

BŁOGOCICE (gm. Radziemice)

Park dworski, XIX.

Wł./użytk.: S. Nowak.

Dokumentacja:

1980 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), BPBO „Miasto-projekt”, B. Górski

BOJAŃCZYCE (gm. Raciechowice)

Park dworski, pocz. XIX.

Wł./użytk.: J. Pragłowski.

Dokumentacja:

1980 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), Akademia Rolnicza, I. Miczyńska.

Prace realizacyjne:

1985 Prace sanitarne i konserwacja 7 drzew parkowych, w tym: konserwacja kompleksowa 2 lip przed dworem na podjeździe i lipy pomnika przyrody koło kapliczki oraz pielęgnacja bieżąca (zdjęcie posuszu, zabezpieczenie drobnych ubytków) 4 drzew.

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.

Inwestor — WKZ.

BOLECHOWICE (gm. Zabierzów)

Park dworski, XVIII-XIX.

Wł./użytk.: J. Roszko.

1991 Prace sanitarne i konserwacja kompleksowa 6 drzew, pomników przyrody, we wschodniej i pn.-wsch. części parku, w szczególności: dwóch zrosniętych buków, jałowca wirginijskiego, lipy i 2 klonów (oczyszczenie, leczenie i zabezpieczenie ubytków, zdjęcie posuszu, korekty koron, założenie wiązań elastycznych).

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

CIANOWICE (gm. Skała)

Park dworski, d. Dobieckich, XIX.

Wł./użytk.: RSP Cianowice.

Dokumentacja:

1987 Projekt szkicowy ogrodu, RSP Cianowice.

Prace realizacyjne:

1986-1990 Podjęcie i przeprowadzenie kompleksowych prac sanitarnych i pełnej konserwacji drzewostanu parkowego; prace objęły ponad 200 drzew, z których 70 poddano konserwacji kompleksowej, zaś ok. 130 pielęgnacji bieżącej (usunięcie posuszu, odciążenie, zabezpieczenie drobnych ubytków powierzchniowych) ponadto usunięto 39 drzew suchych i wiatrołomów; trzebież całej powierzchni

parku z usunięciem samosiewów i nalotu bzu czarnego.

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

1987 Wykonanie ogrodzenia — w części frontowej ze sztachet metalowych, na pozostałych odcinkach z siatki, uporządkowanie części nawierzchni głównych dróg parkowych, bieżące prace porządkowe.

Wykonanie — system gospodarczy.

Inwestor — użytkownik.

CICHAWA (gm. Gdów)

Park dworski, d. Żeleńskich, później Fiberów, XVIII/XIX.

Wł./użytk.: Okręgowe Przedsiębiorstwo Przemysłu Mięsnego w Krakowie.

1989-1992 Podjęcie kompleksowych prac sanitarnych i konserwacji drzewostanu parkowego, głównie w zach. i pd.-zach. części parku; ogółem zabiegom poddano 27 drzew, w tym konserwacji kompleksowej 11 dębów, pomników przyrody oraz pielęgnacji bieżącej 16 drzew (lipy, robinie); usunięto 11 drzew suchych i powalonych.

Wykonawca — Firma K. Banach, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

CZAPLE WIELKIE (gm. Gołcza)

Park pałacowy Popielów, pocz. XIX.

Wł.: UG Gołcza, użytk.: Szkoła Podstawowa.

1992 Rozpoczęcie prac sanitarnych i konserwacji drzewostanu, w tym: konserwacja pełna lipy i jesionu o parametrach pomnikowych koło budynku dworu, pielęgnacja bieżąca 12 drzew, usunięcie 4 drzew ułamanych przez wicher.

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków

Inwestor — WFOŚ.

CZECHY (gm. Słomniki)

Park dworski, XIX.

Wł./użytk.: RSP w Czechach.

Dokumentacja:

1986 Projekt ogrodzenia i bramy wjazdowej, ZUP Proszowice.

Prace realizacyjne:

1987 Wykonanie częściowego ogrodzenia parku, od południa i bramy wjazdowej (ogrodzenie z siatki na ramiakach od strony drogi przelotowej oraz z siatki na słupkach betonowych od strony wewnętrznej)

1990-1991 Prace sanitarne i porządkowe we wschodniej i centralnej części parku: usunięcie 68 drzew suchych, wiatrołomów i wykrotów, wyciągnięcie starych, butwiejących drzew, powalonych w latach poprzednich, częściowe trzebieenie parku, porządkowanie trawników w części przylegającej do dworu.

Wykonanie — systemem gospodarczym.

Inwestor — RSP Czechy.

CZERNA (gm. Krzeszowice)

Ogrody klasztorne karmelitów i park leśny, XVII.

Wł./użytk.: Klasztor karmelitów.

Dokumentacja:

1980 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), ZAK PK, Z. Myczkowski.

Prace realizacyjne:

1989 Konserwacja kompleksowa 3 buków, pomników przyrody, znajdujących się na przedpolu klasztoru, przy drodze dojazdowej (leczenie i zabezpieczenie ubytków, zdjęcie posuszu, drobne korekty koron, założenie wiązań elastycznych), pielęgnacja bieżąca 3 dalszych buków o parametrach pomnikowych, usunięcie 1 drzewa w kompleksie parku leśnego.

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

CZERNICHÓW (gm.)

Park przy Technikum Ogrodniczym, założony ok. 1860 przez A. Róźickę.

Wł./użytk.: Zespół Szkół Rolniczych.

Park — arboretum, o znacznej ilości drzew egzotycznych i okazów.

1988-1991 Podjęcie i prowadzenie kompleksowych prac sanitarnych i konserwacji drzewostanu w zespole o wyjątkowych walorach dendrologicznych, w pełnych granicach układu historycznego. Zabiegom sanitarnym poddano ok. 220 drzew,

w tym 42 poddano konserwacji kompleksowej, zaś 179 pielęgnacji bieżącej (zdjęcie posuszu, korekty koron, zabezpieczenie drobnych ubytków powierzchniowych); usunięto 23 drzewa suche, wiatrołomy, lub zagrożone. Zakończenie prac przewidywane w r. 1993.

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

DALEWICE (gm. Koniusza)

Park dworski Dunikowskich, XVIII.

Wł./użytk.: W. W. Dunikowscy.

1989 Prace porządkowe o charakterze podstawowym przeprowadzone w pn.-wsch. części parku, tj. na górnym tarasie za dworem oraz w obszarze pierwszej szkarpy — do stawu, w tym: trzebieenie parku, usuwanie samosiewów i nalotu bzu czarnego, oczyszczenie, usunięcie powalonych drzew oraz przeprowadzenie prac pielęgnacyjnych przy 40 drzewach (zdjęcie posuszu, częściowa redukcja koron, zabezpieczenie ubytków wgłębnych i powierzchniowych).

Wykonawca — Firma K. Banach, Kraków.

Inwestor — W. W. Dunikowscy.

DROGINIA (gm. Myślenice)

Park dworski, XVIII, obecnie nieistniejący (zalew Dobczycki).

Dokumentacja:

1980 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), AR, I. Miczyńska

1984 Inwentaryzacja zieleni, Krakowskie Przedsiębiorstwo Geodezyjne na zlecenie DZGW, w związku z budową zalewu Dobczyckiego.

GIEBUŁTÓW (gm. Wielka Wieś)

Otoczenie kościoła par. p. w. św. Idziego, XIII i XVII.

1990 Konserwacja kompleksowa 3 lip, pomników przyrody, na terenie cmentarza przykościelnego, w tym: cięcia sanitarne ułamanych konarów, leczenie i zabezpieczenie ubytków wgłębnych pni, zdjęcie posuszu, znaczna redukcja koron (odciążenie drzew), założenie wiązań elastycznych. Konserwację drzew wykonano metodą alpinistyczną.

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.

Inwestor — WKZ.

GLANÓW (gm. Trzyciąż)

Park dworski Novaków, XVIII/XIX.

Wł./użytk.: Zbigniew Novak.

1980-1985 Podjęcie i przeprowadzenie prac porządkowych i renowacyjnych o charakterze kompleksowym: usunięcie drzew suchych i powalonych, pielęgnacja bieżąca drzewostanu, uczytelnienie przebiegu głównych dróg parkowych i ścieżek, założenie nowych trawników, założenie kwietników sezonowych i bylinowych. Stała, bieżąca pielęgnacja obiektu.

Wykonanie — systemem gospodarczym.

Inwestor — Z. Novak.

GŁOGOCZÓW (gm. Myślenice)

Park dworski Konopków, XVIII-XIX.

Wł./użytk.: Krzysztof Konopka.

1991 Konserwacja kompleksowa lipy pomnika przyrody — na kopczyku po stronie pd.-zach., przed dworem (oczyszczenie, leczenie i zabezpieczenie znacznego ubytku wgłębego, zdjęcie posuszu, redukcja korony, odciążenie drzewa, założenie wiązań elastycznych)

1992 Konserwacja kompleksowa 4 lip o parametrach pomnikowych w szpalerze pn. za dworem.

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

GOŁYSZYN (gm. Skała)

Park dworski, XIX.

Wł./użytk.: Zbigniew Bielak.

1980-1981 Podstawowe prace porządkowe i renowacyjne całkowicie zdewastowanego założenia parkowego, w związku z przejęciem przez nowego właściciela i zakończeniem prac remontowych dworu: usunięcie drzew suchych i wiatrołomów, trzebieenie samosiewów i nalotu bzu czarnego, wytyczenie dróg parkowych i ścieżek, założenie nowych trawników, założenie kwietników sezonowych i kwietnika bylinowego przed dworem, odtworzenie podjazdu i klombu

na podjeździe. Wykonanie ogrodzenia murowanego z kamienia (odtworzenie) wraz z bramą. Bieżąca pielęgnacja parku.

Wykonanie — systemem gospodarczym.

Inwestor — Zbigniew Bielak.

GRODKOWICE (gm. Kłaj)

Park dworski Żeleńskich w otoczeniu dworu 1902 wg proj. T. Talowskiego.

Wł./użytk.: Zakład Doświadczalny IHAR.

1987-1992 Podjęcie i przeprowadzenie kompleksowych prac sanitarnych i konserwacji drzewostanu w zespole o wybitnych walorach przyrodniczo-krajobrazowych, w pełnych granicach układu historycznego. Zabiegom poddano 146 drzew, w tym 58 objęto konserwacją kompleksową, zaś 88 konserwacją i pielęgnacją bieżącą; usunięto 11 drzew suchych i uszkodzonych

1988-1989 Wykonanie pielęgnacji zieleni niskiej, w tym: założenie nowych trawników dywanowych na polanach widokowych po stronie pd. i wsch. dworu (z roczną pielęgnacją), trzebież parku na całym obszarze, usunięcie nalotu bzu czarnego (z wykarczowaniem).

Wykonawca — Firma Pracowni Zieleni, K. Banach, M. Wałęcki, J. Zacharias (prace sanitarne) oraz Firma M. Tuzel. W. Czopek (zieleń niska).

Inwestor — WFOŚ.

GRZEGORZOWICE (gm. Iwanowice)

Park dworski, XIX.

Wł./użytk.: S. Maślanka.

Dokumentacja:

1988 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), ZAK PK, D. Uruska-Suszek, K. Fabijanowska.

HEBDÓW (gm. Nowe Brzesko)

Ogrody klasztorne norbertanów, XIV-XIX.

Wł. Klasztor norbertanów.

Dokumentacja:

1982 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), ZAK PK, M. Holewiński.

IGOŁOMIA (gm.)

Park pałacowy Morstinów, pocz. XIX.

Wł.: Skarb Państwa/użytk.: Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Dokumentacja:

1984 Inwentaryzacja zieleni, ZAK PK, T. Gryńiewicz

1985 Dokumentacja historyczna parku, ZAK PK, J. Więckowska. Studium historyczno-kompozycyjne, ZAK PK, Z. Myczkowski. Koncepcja rewaloryzacji założenia parkowego, ZAK PK, Z. Myczkowski.

Prace realizacyjne:

1980-1982 Kontynuacja rozpoczętych w r. 1978 prac pielęgnacyjnych i leczenia drzew w północnej części parku, od strony podjazdu — prowadzonych wybiórczo, prace porządkowe, usunięcie samosiewów i nalotu bzu czarnego, trzebieżenie centralnej części parku.

Wykonawca — PP PKZ i systemem gospodarczym.

Inwestor — użytkownik.

1987-1992 Podjęcie kompleksowych prac sanitarnych i konserwacji drzewostanu na północnym tarasie, przed frontem pałacu, które objęły korekty prac pielęgnacyjnych wykonywanych w latach poprzednich, konserwację kompleksową 31 drzew (zdjęcie posuszu, czyszczenie drzew, leczenie i zabezpieczanie ubytków, przewietrzanie i „odwodnienie” drzew zawilgoconych, korekty koron, założenie wiązań elastycznych w przypadkach koniecznych), pielęgnację bieżącą 40 drzew, usunięcie 219 krzewów i drzew suchych, wiatrołomów, wykrotów, samosiewów; trzebież pn.-wsch. i wsch. części górnego tarasu.

Jednocześnie prowadzono prace porządkowe i renowacyjne, zgodnie z projektem zatwierdzonym w r. 1986, w tym: pielęgnację istniejących fragmentów i wysadzenie nowego żywopłotu głogowego w części pn., pn.-wsch. i pn.-zach. parku oraz — sukcesywnie — w części pd.-wsch., z pielęgnacją bieżącą; oczyszczenie z posuszu, formowanie i pielęgnację krzewów ozdobnych w parku przewidzianych w projekcie do pozostawienia; pielęgnację intensywną trawników

w pn. części parku, założenie klombu przed główną elewacją pałacu, założenie nowych trawników i rekultywację polan widokowych przed tylną elewacją pałacu — na górnym tarasie i na szkarpie tarasu.

Wykonawcy — Firma A. Chojnacki z Krakowa (prace sanitarne, nasadzenia) oraz Firma M. Tuzel, W. Czopek z Zabierzowa (zakładanie i pielęgnacja trawników).

Inwestor — WFOŚ.

IMBRAMOWICE (gm. Trzyciąż)

Ogrody klasztorne norbertanek, XVIII-XIX.

Wł. klasztor norbertanek.

Dokumentacja:

1980 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), ZAK PK, Z. Myczkowski, K. Fabijanowska, J. Więckowska.

JURCZYCE (gm. Skawina)

Ogród dworski Hallerów, XVIII i XIX.

Wł./użytk.: Rolniczy Zakład Doświadczalny UJ.

Dokumentacja:

1990 Ekspertyza koncepcyjno-programowa rewaloryzacji parku, z projektem technicznym zieleni, Z. Myczkowski, E. Zborowska-Bemer.

Prace realizacyjne:

1988-1992 Podjęcie kompleksowych prac sanitarnych i konserwacji drzewostanu. Zabiegi prowadzone w otoczeniu dworu, w rejonie stawu po stronie pd. oraz w części pn. i pn.-zach. parku objęły: konserwację kompleksową 49 drzew, z leczeniem pełnym oraz pielęgnację bieżącą 112 drzew usunięto 30 drzew suchych, wiatrołomów i wykrotów.

KACICE (gm. Słomniki)

Park dworski, XVII-XIX.

Wł./użytk.: Wiesław Wolny.

1992 Konserwacja kompleksowa zabytkowej lipy, pomnika przyrody (obw 620 cm), w szpalerze ograniczającym park od pn. (leczenie i zabezpieczenie znacznych ubytków wgłębnych i powierzchniowych, redukcja korony, wiązania elastyczne).

Wykonawca — Firma dr J. Gęzdior i S-ka, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

KAMIEŃ (gm. Czernichów)

Ogród plebański, XVII-XIX.
Wł./użytk.: Parafia, Klasztor kanoników regularnych w Krakowie
1991 Konserwacja kompleksowa 6 lip, pomników przyrody, w zespole zajezdnym ogrodu, przed plebanią (oczyszczenie, leczenie i zabezpieczenie ubytków wgłębnych, częściowa redukcja koron, założenie wiązań elastycznych), pielęgnacja bieżąca 2 lip pomnikowych przy wjeździe od strony południowej zespołu.
Rekonstrukcja dwóch altan — siedzisk z darni (z ofaszynowaniem dookoła) pod dwiema najstarszymi lipami przed plebanią.
Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.
Inwestor — WFOŚ.

KOCMYRZÓW (gm.)

Dawny ogród dworski, XIX.
Wł./użytk.: Gmina Kocmyrzów-Luborzyca.
1991 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), „Arkadia” W-wa

KONARY (gm. Mogilany)

Ogród dworski, XIX.
Wł./użytk.: RSP.
Dokumentacja:
1982 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), ZAK PK, M. Swaryczewska.
Prace realizacyjne:
1989-1991 Rozpoczęcie kompleksowych prac sanitarnych i konserwacji drzewostanu, obejmujących konserwację kompleksową alei lipowej, na pn.-wsch. od dworu oraz dębów pomników przyrody, tworzących szpaler na przedpolu folwarku; konserwacją pełną objęto 15 drzew pozostałe pielęgnacją bieżącą; usunięto 7 drzew, suchych i powalonych (wiatrołomów). Prace przerwano z powodu braku środków.
Wykonawca — Firma M. Wałęcki, J. Zacharias, Kraków.
Inwestor — WFOŚ.

Ogród przy willi Skotłuszewskich, pocz. XX.
Wł./użytk.: Gmina Mogilany.
Dokumentacja:
1982 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), ZAK PK, M. Swaryczewska, K. Fabijanowska.

KONARY (gm. Mogilany-Kopań)

Ogród folwarczny, XIX.
Wł./użytk.: RSP Konary.
Dokumentacja:
1982 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), ZAK PK, M. Swaryczewska, K. Fabijanowska.

KONARY (gm. Mogilany — Rzędziany)

Ogród folwarczny, XIX.
Wł./użytk.: RSP Konary.
Dokumentacja:
1982 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), ZAK PK, M. Swaryczewska, K. Fabijanowska.

KONARY (gm. Mogilany — Zielona)

Ogród folwarczny, XIX i XX.
Wł./użytk.: Klasztor bonifratrów w Krakowie.
Dokumentacja:
1990 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), ZAK PK, M. Swaryczewska.

KORABNIKI (gm. Skawina)

Ogród dworski, XVII-XIX.
Wł./użytk.: A. M. Ryniakowie.
Dokumentacja:
1987 Ekspertyza dendrologiczna z wskazaniem do konserwacji i uporządkowania parku, B. Górski.
Prace realizacyjne:
1986-1987 W związku z przejęciem obiektu przez nowego właściciela i rozpoczęciem remontu konserwatorskiego dworu podjęto prace porządkowe w parku o charakterze podstawowym — uzupełnienie ogrodzenia, trzebieenie i oczyszczenie centralnej części parku, uporządkowanie dróg, usunięcie drzew powalonych i wykrotów, wstępne porządkowanie trawników, sukcesywne porządkowanie i rekultywację stawów, konserwację mdrzewi i drzew po stronie pn.-wsch. dworu.

Prace prowadzono systemem gospodarczym, na koszt właściciela.
1988-1992 Podjęcie zabiegów sanitarnych i konserwacji drzew, głównie pomników przyrody, na terenie parku właściwego i w zespole folwarcznym, nad stawami. Pracami objęto wszystkie najcenniejsze drzewa (ogółem 128 drzew), w tym 62 konserwacją

kompleksową, pozostałe pielęgnacją bieżącą; usunięto 19 drzew suchych i wiatrołomów.

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.
Inwestor — WFOŚ

KORZKIEW (gm. Zielonki)

Park zamkowy, XVI-XIX.
Wł.: Skarb Państwa/użytk.: Komenda Chorągwi Krakowskiej ZHP.
Prace realizacyjne:
1988-1989 Wstępne prace porządkowe, czyszczenie parku z samosiewów i nalotu bzu czarnego, trzebieenie obrzeży, usunięcie drzew powalonych i wykrotów, porządkowanie ścieżek, obsadzenie żywopłotem grabowym trawnika przed pd. budynkiem folwarcznym.

Wykonawca — Firma S. Kutrzeba, Kraków.

Inwestor — Komenda Chorągwi Krakowskiej ZHP.

1990-1992 Podjęcie prac sanitarnych i konserwacji drzewostanu. Pracami objęto drzewa pomnikowe (jesiony przy wjeździe do parku, 2 lipy) oraz drzewostan w części pn., w otoczeniu budynku folwarcznego użytkowanego przez szkołę. Zabiegami objęto w sumie 25 drzew, w tym 7 konserwacją kompleksową, pozostałe pielęgnacją bieżącą. Usunięto 6 drzew suchych i wiatrołomów.

Wykonawca — Firma K. Banaach, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

KOWARY (gm. Radziemice)

Park dworski, XIX/XX.
Wł./użytk.: D. Wierzbicka.
Dokumentacja:
1981 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), ZAK PK, Z. Myczkowski
1985 Koncepcja uporządkowania parku, J. Parma.

KRZESZOWICE (gm.)

Park pałacowy Potockich, 1849.
Wł./użytk.: Gmina Krzeszowice.
Dokumentacja:
1985 Ekspertyza dendrologiczna na stanu technicznego drzew, Z. Czernik
1987 Studium historyczno-kompozycyjne parku, z wytycznymi do projektu rewitalizacji założenia, ZAK PK, M. Holewiński.

Prace realizacyjne:

1985-1986 Przeprowadzenie prac sanitarnych i konserwacji (wybiórco) najcenniejszych drzew w obszarze parku, głównie w części centralnej.

Wykonawca — PKZ O/Kraków.

Inwestor — UMiG.

1987-1989 Wykonanie prac porządkowych o charakterze podstawowym, obejmujących: trzebieenie i czyszczenie zarośniętych części parku, sukcesywnie, od Starego Pałacu do ul. Parkowej po stronie pn. założenia, prześwietlanie zagłuszonych części parku wzdłuż ul. Parkowej, renowacja trawników (z pielęgnacją intensywną) na polanie widokowej przed pałacem i sukcesywnie w pozostałej części parku, oczyszczenie stawu, uporządkowanie sadzawki, renowacja dróg (naprawa nawierzchni) w rejonie Starego Pałacu.

Wykonawca — Firma M. Tuzel, A. Włodarczyk, Kraków.

Inwestor — WFOŚ

1991-1992 Konserwacja kompleksowa lipy, pomnika przyrody, przed Starym Pałacem nad Krzeszówką oraz 7 drzew o parametrach pomnikowych przy alei głównej i w centralnej części parku. Usunięcie 15 drzew suchych i wiatrołomów.

Wykonawca prac: Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.

Inwestor — WFOŚ (konserwacja drzew) oraz UMiG Krzeszowice (wycinka).

KRZYSZKOWICE (gm. Myślenice)

Park dworski, XVIII/XIX.

Wł./użytk.: Gmina Myślenice.

Dokumentacja:

1983 Inwentaryzacja zieleni, Miejskie Biuro Projektów, J. Janczykowski. Ekspertyza konserwatorska założenia dworsko-parkowego, MBP, J. Janczykowski.

Prace realizacyjne:

1986-1988 Podjęcie prac sanitarnych i pielęgnacyjnych w centralnej części parku (zdejmowanie posuszu, zabezpieczenie drobnych ubytków), w tym wykonanie konserwacji kompleksowej dębu, pomnika przyrody, na przedpolu dworu.

Wykonawca — Zakład Zagospodarowania Zieleni i Rekultywacji LOP Kraków.

Inwestor — OPAKOMET Kraków.

KRZYWACZKA (gm. Sułkowice)

Park dworski Schmidtów, XVIII.

Wł./użytk.: Gmina Sułkowice.

1986-1988 Podjęcie i przeprowadzenie kompleksowych prac sanitarnych i konserwacji drzewostanu parkowego w granicach układu historycznego. Zabiegom poddano ogółem 429 drzew, w tym 84 konserwacji kompleksowej (leczenie i zabezpieczenie ubytków wgłębnych, osuszenie i przewietrzanie pni, zdjęcie posuszu, częściowa redukcja koron w przypadkach koniecznych, założenie wiązań elastycznych), zaś 345 pielęgnacji bieżącej. Usunięto 27 drzew suchych i uszkodzonych.

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.

Inwestor — WFOŚ

KSIAŻNICZKI (gm. Michałowice)

Park podworski XIX.

Wł./użytk.: Gmina Michałowice.

Dokumentacja:

1985 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), ZAK PK, D. Uruska-Suszek, K. Fabijanowska, J. Więckowska.

LELOWICE (gm. Radziemice)

Ogród dworski, XVIII.

Wł./użytk.: M. Król.

Dokumentacja:

1983 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), BPBO „Miastoprojekt”, W. Czerniewski.

LIBERTÓW (gm. Mogilany)

Park dworski, XIX.

Wł./użytk.: RSP Libertów.

1984-1985 Konserwacja kompleksowa 2 lip, pomników przyrody, rosnących na podjeździe przed dworem (oczyszczenie znacznych ubytków wgłębnych pni, ich leczenie i zabezpieczenie, zdjęcie posuszu, odciążenie drzew, ze znaczną redukcją koron, założenie wiązań elastycznych w koronach i wiązań sztywnych pni).

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.

Inwestor — RSP.

1990 Konserwacja interwencyjna 3 lip, pomników przyrody, uszkodzonych w czasie silnej wichury, 2 lip uprzednio konserwowanych, na podjeździe, oraz lipy trójpniowej przy wjeździe do zespołu od pn. Zabiegi o charakterze kompleksowym.

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.

Inwestor — WFOŚ

LUBORZYCA (gm.)

Ogród plebański, XIX.

Wł./użytk.: Parafia.

1990 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), „Arkadia” W-wa, G. Zakrzewska, M. Rymkiewicz.

LUSINA (gm. Mogilany)

Park dworski d. Słapów, XVIII-XIX.

Wł.: B. F. Kusiowiec.

Dokumentacja:

1983 Projekt regulacji stawu, M. Swarczewska

1984 Koncepcja zagospodarowania i uporządkowania parku, M. Swarczewska.

Prace realizacyjne:

1987 Prace porządkowe o charakterze podstawowym (trzebieenie samosiewów, nalotu bzu czarnego, prześwietlenie parku, usuwanie wiatrołomów, porządkowanie wstępne dróg i ścieżek), wykonanie ogrodzenia z siatki na słupkach

1989 Rekultywacja stawów parkowych z groblami (prace ziemne i inżynierskie) według zatwierdzonego projektu.

Wykonanie prac systemem gospodarczym, ze środków właścicieli.

1991 Konserwacja kompleksowa 8 drzew (wiązy, lipy) — pomników przyrody, w centralnej i zach. części parku.

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

1992 Prace sanitarne i pielęgnacja bieżąca drzew w szpalerze obrzeżnym parku od strony zach. i pd. Pracami objęto 59 drzew, w tym 9 konserwacją kompleksową.

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.

Inwestor — właściciele.

Ogród folwarczny Osuchowskich, XVIII/XIX.

Wł./użytk.: P. Osuchowski.

Dokumentacja:

1992 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) parku, M. Swaryczewska.

Prace realizacyjne:

1991 Konserwacja kompleksowa 2 dębów, pomników przyrody, rosnących przy wjeździe do parku.

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

ŁUCZYCE

(gm. Kocmyrzów-Luborzyca)

Park dworski Ungerów, XVIII.

Wł./użytk.: Gmina Kocmyrzów-Luborzyca.

Dokumentacja:

1980 Koncepcja zagospodarowania, E. Węclawowicz.

ŁYSZKOWICE (gm. Koniusza)

Park dworski Woźniakowski, XIX.

Wł./użytk.: PDPS.

Dokumentacja:

1988 Projekt techniczny uporządkowania zieleni, M. Pudłowska

1990 Aneks do projektu uporządkowania zieleni, M. Pudłowska

Prace realizacyjne:

1988 Prace sanitarne i pielęgnacyjne drzewostanu, w tym konserwacja kompleksowa 6 lip, pomników przyrody, oraz pielęgnacja bieżąca 2 drzew na d. folwarku.

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

MASŁOMIĄCA

(gm. Michałowice)

Ogród dworski, XIX

Wł./użytk.: Spółdzielnia Produkcyjna Masłomiąca

Dokumentacja:

1981 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), SITO Kraków, B. Górski

1988 Projekt uporządkowania parku, B. Michońska.

MASZYCE (gm. Skała)

Ogród dworski Schönów, XIX/XX.

Wł./użytk.: M. Schönowa.

Dokumentacja:

1983 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), ZAK PK, W. Genga, J. Więckowska.

MICHAŁOWICE (gm.)

Park dworski Talowskich, XIX.

Wł./użytk.: S. Lorenc.

Dokumentacja:

1981 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), BPBO „Miastoprojekt”, B. Górski

1991 Projekt uporządkowania parku, W. Zaucha.

Prace realizacyjne:

1988 Wykonanie ogrodzenia z siatki; wstępne prace porządkowe o charakterze podstawowym: trzebieenie samosiewów i nalotu bzu czarnego, prześwietlenie parku, uczyelnienie głównych dróg i ścieżek, usunięcie drzew suchych i powalonych.

Wykonanie — system gospodarczy, ze środków właściciela.

MIERZEŃ (gm. Raciechowice)

Park dworski, XVIII/XIX.

Wł./użytk.: Z. Banach, J. Serafin.

Dokumentacja:

1983 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), ZAK PK, W. Genga, J. Więckowska.

MIŁOCICE (gm. Słomniki)

Park dworski, XVIII/XIX.

Wł./użytk.: B. J. Fryczowie.

Dokumentacja:

1983 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), BPBO „Miastoprojekt”, L. Kmita.

MINOGA (gm. Skała)

Park dworski Wężyków, XVIII i XIX.

Wł./użytk.: Gmina Skała.

Dokumentacja:

1985 Inwentaryzacja zieleni, BRK, E. Barańska, M. Pudłowska. Koncepcja uporządkowania założenia parkowego, BRK, E. Barańska, M. Pudłowska.

MODLNICA (gm. Wielka Wieś)

Park dworski Konopków, 1797 r.

Wł./użytk.: Uniwersytet Jagielloński.

1987-1989 Podstawowe prace porządkowe i renowacyjne w pn. i wsch. części parku oraz kompleksowe prace sanitarne i konserwacja drzewostanu na terenie

całego założenia. Zabiegami objęto w sumie 318 drzew, z czego 91 (w tym dęby pomnikowe na górnym tarasie) poddano konserwacji kompleksowej (oczyszczenie, leczenie i zabezpieczenie ubytków w głębszych pni i ubytków kominowych, usuwanie starych plomb cementowych, odwadnianie drzew, przewietrzanie i osuszanie partii butwiejących, zdejmowanie posuszu, korekty i odciążanie koron, zakładanie wiązań elastycznych), zaś 227 — pielęgnacji bieżącej (usunięcie posuszu, zabezpieczenia drobne). Usunięto 497 drzew suchych, powalonych i wykrotów, przede wszystkim zaś samosiewów i nalotu bzu czarnego przy trzebieieniu i oczyszczaniu „leśnej” (wschodniej) części parku.

Jednocześnie prowadzono podstawowe prace porządkowe i renowacyjne (zgodnie z zatwierdzonym projektem uporządkowania i rekonstrukcji założenia, wykonanym w r. 1958 przez prof. G. Ciołka. Prace te objęły: założenie trawników dywanowych na gazonie po stronie podjazdu oraz na tarasie przed tylną elewacją dworu (z pielęgnacją roczną); uzupełnienie szpalerów i opasek bukszpanowych w północnej, „włoskiej” części ogrodu, wysadzenie nowych opasek wokół kwatery pd.; pielęgnację i wymianę nawierzchni ścieżek zwirowych w geometrycznej części pn. oraz na pd. od dworu; strzyżenie i pielęgnację wszystkich trawników w parku (również w krajobrazowej części pd. założenia); uczyelnienie, a w części rekonstrukcję dróg promienistych we wsch., „leśnej” części parku, z rondem pośredku, uczyelnienie i rekonstrukcję ścieżki obiegającej „ambulatio”; położenie nawierzchni zwirowej na głównych drogach krzyża, wykonanie podbudowy ścieżek promienistych.

Wykonawcy — Firma dr M. Wałęcki, J. Zacharias, Kraków (prace konserwacyjne) oraz Firma W. Jarosz z Zabierzowa (prace renowacyjne zieleni niskiej i dróg).

Prace rewaloryzacyjne przy pd., krajobrazowej części założenia wstrzymano do czasu opracowania projektu dla tego terenu.

MOGILANY (gm.)

Park dworski Konopków, XVI, XVIII/XIX.

Wł./użytk.: PAN O/Kraków.

Dokumentacja:

1989 Projekt rewaloryzacji pn., krajobrazowej części parku, B. Górski.

Prace realizacyjne:

1986-1991 Podjęcie i przeprowadzenie kompleksowych prac sanitarnych i konserwacji drzewostanu na obszarze całego założenia, w tym również leczenia i konserwacji bindaży grabowych ramujących pd., geometryczną część ogrodu — usuwanie uszkodzonych plomb cementowych założonych ok. 1970 przez użytkownika obiektu, wbrew zaleceniom konserwatorskim, czyszczenie i zabezpieczenie ubytków wgłębnych i ran, zakładanie wiązań sztywnych pni w przypadkach koniecznych.

Prowadzenie prac porządkowych i pielęgnacyjnych w zrekonstruowanym w latach wcześniejszych geometrycznym ogrodzie „włoskim” po stronie pd., w tym: strzyżenie okresowe szpalerów grabowych, formowanie szpaleru grabowego przy balustradzie pd. i bastionów w zakończeniu bindaży: wsch. i zach.; renowacje trawników z pielęgnacją intensywną, pielęgnacja i strzyżenie bukszpanów ramujących kwatery, konserwacja dróg i ścieżek, z wymianą nawierzchni na żwirową

1991-1992 Rozpoczęcie prac porządkowych i renowacyjnych w pn. krajobrazowej części założenia, zgodnie z zatwierdzonym projektem, w tym: uporządkowanie i oczyszczenie obrzeży stawu, wysadzenie kwietnika (jucca kalifornijska) na klombie zajezdnym, założenie trawnika dywanowego, strzyżenie i formowanie głógów przed tylną elewacją dworu, wykonanie dosadzeń w części leśnej parku (modrzewie), rozpoczęcie rekultywacji stawu.

Wykonawcy — Firma S. Kisielowski, Wieliczka (prace konserwacyjne i porządkowe do 1988), Firma dr. J. Gędzior i S-ka, Kraków (prace sanitarne, konserwacyjne i renowacja pn. części ogrodu — od 1989).

Inwestor — WFOŚ.

NAWOJOWA GÓRA (gm. Krzeszowice)

Park dworski, XIX/XX.

Wł./użytk.: Z. Domański.

Dokumentacja:

1985 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), ZAK PK, D. Uruska-Suszek.

NIEDŹWIEDŹ (gm. Słomniki)

Park pałacowy Wodzickich, XVIII.

Wł./użytk.: Szkoła Zbiorcza.

Dokumentacja:

1984 Inwentaryzacja zieleni, B. Górski

1987 Szkic koncepcyjny zagospodarowania i uporządkowania parku, B. Górski.

Prace realizacyjne:

1987 Wstępne prace porządkowe (po zakończeniu remontu pałacu) obejmujące: uprzątnięcie gruzu i resztek materiałów budowlanych, głównie w części zajezdnej i w bezpośrednim otoczeniu budynku na górnym tarasie, wygrabienie części pd.

Prace wykonane w systemie gospodarczym i przez młodzież szkolną.

1988 Prace sanitarne i konserwacja drzewostanu parkowego, w tym konserwacja kompleksowa 18 drzew, pielęgnacja bieżąca 21 drzew i usunięcie 1 drzewa suchego.

Podjęcie prac porządkowych o charakterze podstawowym i renowacji parku w oparciu o zatwierdzone opracowanie projektowe, w tym: wytrasowanie i wykonanie dróg i ścieżek na podjeździe i w części pn. parku, wykonanie kolistego klombu zajezdnego, z okrawężnikowaniem i założeniem trawnika dywanowego, porządkowanie i pielęgnacja trawników w części pd., tarasowej parku, przycięcie żywopłotów ramujących park od tej strony.

Wykonawcy — Firma A. Chojnacki, Kraków (prace sanitarne oraz konserwacja drzew), Firma M. Przeniosło, Słomniki (budowa dróg), Firma M. Tuzel, W. Czopek, Zabierzów (prace renowacyjne zieleni).

Inwestor — WFOŚ.

NEGOSZOWICE (gm. Zabierzów)

Park dworski Rostworowskich, XVIII-XIX.

Wł./użytk.: Fundacja Ochrony Zabytków.

1987-1992 Rozpoczęcie i prowadzenie kompleksowych prac sanitarnych i konserwacji drzewostanu parkowego, w tym: konserwacja kompleksowa 67 drzew, pielęgnacja bieżąca 87 drzew, usunięcie 69 wiatrołomów drzew suchych i powalonych. Prace prowadzono w zach. i centralnej części parku — do stawu. Jednocześnie wykonano prześwietlenie i trzebież zarośniętych części parku, usuwając naloty bzu czarnego (z karczowaniem).

Wykonawca — Firma dr M. Wałęcki, J. Zacharias, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

NEGOWIĆ (gm. Gdów)

Park dworski, XIX.

Wł./użytk.: Zakłady Mięsne Kraków.

Dokumentacja:

1985 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), ZAK PK, D. Uruska.

NIEPOŁOMICE (gm.)

Park zamkowy, XV-XX.

Wł.: Gmina Niepołomice.

Dokumentacja:

1990 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) dawnych ogrodów zamkowych i folwarcznych, ZAK PK, Z. Myczkowski, K. Fabijanowska.

1991 Inwentaryzacja zieleni, Z. Myczkowski, A. Twaróg, K. Fabijanowska

Studium historyczno-kompozycyjne i wytyczne konserwatorskie dot. uporządkowania, J. Bogdanowski, Z. Myczkowski, A. Twaróg, K. Fabijanowska

Koncepcja rewaloryzacji założeń ogrodowych w zespole zamkowym w Niepołomicach, J. Bogdanowski, Z. Myczkowski, A. Twaróg, A. Dyszkiewicz.

Park miejski (część d. ogrodów i folwarku zamkowego), XIX-XX.

Wł./użytk.: Gmina Niepołomice.

1991-1992 Prace porządkowe i renowacyjne o charakterze podstawowym: uporządkowanie dróg, częściowa wymiana nawierzchni, uzupełnienie i częściowe wyko-

nanie nowych trawników, ustawienie ławek, uzupełnienie oświetlenia; pielęgnacja i utrzymanie bieżące.

Wykonawca — służby komunalne, ze środków Gminy.

OCHODZA (gm. Skawina)

Park dworski, XIX.
Wł./użytk.: Teatr STU w Krakowie.

Dokumentacja:
1983 ZTE zieleni, BPBO „Miastoprojekt”, J. Czerniewski
1988 Ekspertyza konserwatorska dot. utrzymania szpaleru drzew w granicy pd. parku, M. Kornecki, Firma ZAKO, Kraków
1991 Projekt ogrodzenia, bramy i małej architektury, M. Włodarski. Projekt techniczny zieleni, Firma „EKO”, Jelenia Góra.

OJCÓW (gm. Skąpa)

Park uzdrowski, XIX.
Wł./użytk.: Dyrekcja Ojcowskiego Parku Narodowego.

Dokumentacja:
1981 Plan syt.-wys. części pd. Krakowskie Biuro Geodezji.
1982 Plan syt.-wys. części pn., Krakowskie Biuro Geodezji
1983 Inwentaryzacja zieleni, B. Górski
1985 Studium historyczno-kompozycyjne założenia uzdrowskiego, ZAK PK A. Mitkowska
1989 Aktualizacja inwentaryzacji zieleni, ZAK PK, K. Fabijanowska
1990 Ekspertyza koncepcyjno-programowa uporządkowania i renowacji założenia, ZAK PK, A. Mitkowska

Prace realizacyjne:
1990-1992 Rozpoczęcie kompleksowych prac sanitarnych i konserwacji drzewostanu w obszarze d. Parku Uzdrawskiego — jako I etapu rewaloryzacji założenia, w oparciu o zatwierdzone opracowania projektowe. Zabiegi rozpoczęto w pd. części zespołu, w rejonie „Bazaru Warszawskiego”, a następnie hoteli „Pod Kazimierzem” i „Pod Łokietkiem” — obejmując nimi 51 drzew, z czego 28 poddano konserwacji kompleksowej, a 23 pielęgnacji bieżącej. Ponadto przeprowadzono pełną konserwację lipy wrastającej w pawilon „Na Postoju”. Prace w toku.

Wykonawca — Pracownia Zieleni, M. Wałęcki, J. Zacharias, K. Banach, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

Park — Góra Zamkowa, XIV-XIX.
Wł./użytk.: Dyrekcja Ojcowskiego Parku Narodowego.

1992 Podjęcie kompleksowych prac sanitarnych i konserwacji drzewostanu Wzgórza Zamkowego, uznanego w całości za pomnik przyrody. Prace prowadzono w alei dojazdowej do zamku oraz w rejonie willi „Jadwiga”. Zabiegom poddano 33 drzewa, w tym 12 konserwacji kompleksowej i 21 pielęgnacji bieżącej; usunięto 4 drzewa suche. Prace w toku.

Wykonawca — Firma Pracownia Zieleni, M. Wałęcki, J. Zacharias, K. Banach, Kraków.

Inwestor — WFOŚ

OSIECZANY (gm. Myślenice)

Park dworski, XVIII/XIX.
Wł./użytk.: Miejskie Przedsiębiorstwo Komunikacyjne Kraków.

Dokumentacja:
1980 Projekt koncepcyjny uporządkowania parku (B. Górski).
1984 Projekt realizacyjny uporządkowania założenia parkowego i projekt techniczny zieleni (B. Górski)

Prace realizacyjne:
1987-1992 Podjęcie i przeprowadzenie kompleksowych prac sanitarnych i konserwacji drzewostanu w parku uznanym w całości za pomnik przyrody. Prace wykonano na całym obszarze — w granicach układu historycznego. Zabiegom poddano ogółem 132 drzewa, w tym: 43 konserwacji pełnej, kompleksowej (z leczeniem i zabezpieczeniem ubytków głębokich i kominowych, korektą koron, zakładaniem wiązań elastycznych — w przypadkach koniecznych), zaś 89 pielęgnacji bieżącej; usunięto 24 drzewa suche i powalone przez wiatr.

Wykonawca — Firma Pracownia Zieleni, M. Wałęcki, J. Zacharias, K. Banach, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

Doraźne prace porządkowe i pielęgnacja bieżąca (koszenie trawników, usuwanie posuszu, sprzątanie parku etc.) — wykonywane systemem gospodarczym, ze środków MPK w Krakowie.

OWCZARY (gm. Zielonki)

Park pałacowy, d. Kwiatkowskich, XVIII-XX.

Wł./użytk.: PDPS.

1989 Wykonanie konserwacji kompleksowej dwóch drzew — pomników przyrody: lipy i dębu, na przedpolu pałacu. Prace objęły: leczenie i zabezpieczenie ubytków głębokich, zdjęcie posuszu, częściową redukcję koron, założenie wiązań elastycznych.

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

PIEKARY (gm. Liszki)

Park pałacowy, XVIII-XIX.

Wł./użytk.: Gmina Liszki.

Dokumentacja:

1986 Studium układu komunikacyjnego parku, BRK, A. Rybczyński

1989 Projekt techniczny konserwacji zieleni, Z. Czernik.

Prace realizacyjne:

1989 Wykonanie wstępnych prac porządkowych, częściowego prześwietlenia centralnej części parku w otoczeniu pałacu, usunięcie 4 drzew powalonych w czasie wichury.

Wykonawca — Firma A. Chojnacki, Kraków.

Inwestor — Szpital im. Babińskiego, Kraków-Kobierzyn.

1990-1992 Podjęcie prac sanitarnych i konserwacji drzewostanu w parku uznanym w całości za pomnik przyrody. Prace w ograniczonym zakresie o charakterze interwencyjnym, wykonywano głównie w rejonie alei dojazdowej (względny bezpieczeństwa) oraz w otoczeniu pałacu. Zabiegom poddano 18 drzew, z czego 12 konserwacji kompleksowej, pełnej, zaś 4 pielęgnacji bieżącej; usunięto 14 drzew suchych i wiatrołomów (głównie w r. 1990).

Wykonawca — Firma A. Chojnacki, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

PIESKOWA SKAŁA (gm. Sułoszowa)

Park zamkowy i park leśny w otoczeniu kompleksu zamkowego, XVI-XX.

Wł./użytk.: Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu, Oddział w Piaskowej Skale.

Dokumentacja:

1988 Inwentaryzacja krajobrazowa z ogólną inwentaryzacją zieleni wzgórza zamkowego i parku, ZAK PK, M. Bruzdowa-Łuczyńska.

Prace realizacyjne:

1990 Podjęcie prac sanitarnych w części leśnej parku, na przedpolu zamku, i pielęgnacji bieżącej drzew: usuwanie posuszu, zabezpieczanie drobnych ubytków powierzchniowych, usuwanie drzew suchych, wiatrołomów i wykrotów, usuwanie samosiewów i nalotu bzu czarnego.

Wykonawca — Firma K. Banach, Kraków.

Inwestor — Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu.

1992 Podjęcie prac sanitarnych i konserwacji kompleksowej drzewostanu na przedpolu pałacu, w pierwszej kolejności wzdłuż alei dojazdowej (względny bezpieczeństwa). Zabiegom poddano 16 drzew, z czego 5 konserwacji pełnej (z wzmocnieniem mechanicznym wiązaniami elastycznymi), zaś 11 pielęgnacji bieżącej.

Wykonawca — Firma K. Banach, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

Jednocześnie kontynuowano prace porządkowe i pielęgnacyjne w kompleksie parkowo-leśnym i w otoczeniu zamku, w tym: usunięcie 16 drzew suchych i zasychających na obrzeżu murów zamkowych, trzebieenie samosiewów wrastających w mury oraz nalotu bzu czarnego w rejonie „Dorotki” i w rejonie bastionu pd.-wsch., oczyszczenie z samosiewów i nalotu bzu czarnego pn. ściany zamku, oczyszczenie z odrostów drzew ściętych uprzednio kurtyny bastionu pd., trzebieenie stoku pd.-wsch. z odstąpieniem prześwietów na polanę widokową.

Wykonawca — Firma K. Banach, Kraków.

Inwestor — Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu.

PEŁAWOWICE **(gm. Nowe Brzesko)**

Park pałacowy Morstinów, XVIII i pocz. XIX.

Wł./użytk.: prywatny.

1987-1989 Podjęcie i przeprowadzenie częściowej konserwacji drzewostanu parkowego na terenie zach. części założenia (we wnętrzu głównym, za budynkiem pałacu) oraz w rejonie kaplicy. Zabiegom poddano 52 drzewa, w tym: 15 konserwacji kompleksowej, z leczeniem pełnym oraz 37 pielęgnacji bieżącej (usunięcie posuszu, oczyszczenie, zabezpieczenie drobnych ubytków powierzchniowych); usunięto 14 drzew suchych i powalonych w czasie wichury.

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

POLANKA HALLER **(gm. Skawina)**

Park pałacowy Hallerów, pocz. XIX.

Wł./użytk.: Rolniczy Zakład Doświadczalny Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Dokumentacja:

1983 Szkic koncepcyjny uporządkowania założenia, J. Bogdanowski

1990 Projekt uporządkowania parku, B. Górski.

Prace realizacyjne:

1988-1992 Podjęto i prowadzono kompleksowe prace sanitarne i konserwację drzewostanu w parku uznanym w całości za pomnik przyrody. Zabiegom poddano 344 drzewa, w tym 91 konserwacji kompleksowej, zaś 253 pielęgnacji bieżącej. Usunięto 55 drzew suchych, powalonych przez wichury i wykrotów. Prace prowadzono w pn. i wsch. części parku — za pałacem. Konserwacja w toku.

Wykonawca — Firma K. Banach, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

PORĘBA ŻEGOTY **(gm. Alwernia)**

Park pałacowy Szembeków, XVIII.

Wł./użytk.: Gmina Alwernia.

Dokumentacja:

1980 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) parku, BPBO „Miastoprojekt”, B. Górski.

1987 Ekspertyza dendrologiczna, SITO Kraków, B. Górski.

Prace realizacyjne:

1986-1992 Podjęcie i prowadzenie kompleksowych prac sanitarnych i konserwacji drzewostanu w parku uznanym w całości za pomnik przyrody. Prace rozpoczęto od grupy drzew egzotycznych i dębów pomnikowych po stronie pn. pałacu — prowadząc je sukcesywnie ku zachodowi, do przedpola mauzoleum Szembeków.

Zabiegi objęły ogółem 396 drzew, z czego 66 poddano konserwacji pełnej, kompleksowej, zaś 330 pielęgnacji bieżącej (zdjęcie posuszu, czyszczenie, zabezpieczanie drobnych ubytków); usunięto 45 drzew suchych, wiatrołomów i wykrotów. Przeprowadzono trzebież całkowicie zarośniętych części parku, sukcesywnie, wraz z postępem robót, usuwając samosiewy, krzewy uschnięte i uszkodzone oraz naloty bzu czarnego (z karczowaniem).

Wykonawcy — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków (1987-1989), Firma K. Banach, Kraków (od 1990).

Inwestor — WFOŚ.

PROSZOWICE (gm.)

Park miejski, XIX/XX.

Wł./użytk.: Gmina Proszowice.

Dokumentacja:

1991 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) parku, M. Swarczewska.

PRUSY

(gm. Kocmyrzów-Luborzyca)

Park dworski, pocz. XIX.

Wł./użytk.: Rolniczy Zakład Doświadczalny AR Kraków.

Dokumentacja:

1990 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) parku, „Arkadia”, G. Zakrzewska, M. Rymkiewicz.

RACIBORSKO (gm. Wieliczka)

Park dworski Morstinów, XVIII.

Wł./użytk.: Gmina, Parafia.

Dokumentacja:

1986 Plan sytuacyjno-wysokościowy, Krakowskie Biuro Geodezji

1988 Inwentaryzacja zieleni z ekspertyzą stanu technicznego drzew, SITO Kraków, B. Górski.

RACIECHOWICE (gm.)

Park dworski, XVIII.
Wł./użytk.: Spółdzielnia Produkcyjna w Raciechowicach.

Dokumentacja:
1982 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) parku, ZAK PK, M. Swarczewska.

RADWANOWICE (gm. Zabierzów)

Ogród dworski Tetelowskich, XIX.

Wł./użytk.: M. Tetelowska, Dom Fundacji Brata Alberta.

Dokumentacja:
1989 Koncepcja zagospodarowania Domu Pomocy Społecznej Fundacji Brata Alberta i uporządkowania terenu ogrodowego, ZAK PK, A. Böhm, M. Swarczewska
1990 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) założenia, M. Swarczewska.

RADZIEMICE (gm.)

Dawny park dworski, XIX.
Wł./użytk.: Gmina Radziemice.
Dokumentacja:
1983 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) parku, BPBO „Miastoprojekt”, B. Górski.

RADZISZÓW (gm. Skawina)

Ogród kościelno-plebański, XVII/XVIII, XIX.

Wł./użytk.: Parafia.
Dokumentacja:
1988 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) kompleksu ogrodów: dworskiego i plebańskiego, ZAK PK, W. Genga, J. Więckowska.

Prace realizacyjne:
1990-1991 Przeprowadzenie prac sanitarnych i konserwacji drzew pomnikowych (lip) w otoczeniu kościoła parafialnego, w tym: konserwacji pełnej, kompleksowej 4 lip oraz pielęgnacji bieżącej pozostałych 4 lip.

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka., Kraków
Inwestor — WFOŚ.

RAWAŁOWICE (gm. Kocmyrzów-Luborzyca)

Park dworski, XIX.
Wł./użytk.: Kazimierz Domański.
Dokumentacja:
1990 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) ogrodu, „Arkadia” W-wa, G. Zakrzewska, M. Rymkiewicz.

RYBNA (gm. Czernichów)

Park dworski Rostworowskich, XVII-XVIII.

Wł./użytk.: Karol Rostworowski.
Dokumentacja:

1979/1980 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) parku, BPBO „Miastoprojekt”, B. Górski.
Prace realizacyjne:

1980-1984 W związku z zakończeniem remontu kapitalnego dworu przeprowadzono podstawowe prace porządkowe w parku, które objęły: usunięcie drzew suchych, powalonych i wykrotów, usunięcie posuszu, trzebieenie zarośniętych części parku, uporządkowanie nawierzchni dróg i ścieżek, oczyszczenie obrzeży i rekultywację stawu, pielęgnację i częściową budowę trawników oraz budowę ogrodu (z siatki na słupkach, w części ze sztachet) i dwóch bram wjazdowych z furtkami.

Prace wykonano systemem gospodarczym, ze środków właściciela.

1991 Wykonanie konserwacji kompleksowej, z leczeniem i zabezpieczeniem dwóch drzew — pomników przyrody (dąb i jesion), w części górnej parku, przed dworem.

Wykonawca — Firma Pracownia Zieleni, M. Wałęcki, J. Zacharias, K. Banach.

Inwestor — WFOŚ.

SANKA (gm. Krzeszowice)

Park dworski, XVIII-XIX.
Wł./użytk.: Szkoła Podstawowa i Spółdzielnia Produkcyjna.

Dokumentacja:
1985 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), ZAK PK, D. Uruska-Suszek,

Prace realizacyjne:
1988 Prace sanitarne i konserwacja grupy 7 lip — pomników przyrody przy boisku szkolnym od strony wjazdu do parku, w tym:

konserwacja kompleksowa 4 lip (leczenie ubytków wgłębnych, osuszanie i przewietrzanie uszkodzonych pni, redukcja koron, założenie wiązań elastycznych) oraz pielęgnacja bieżąca i oczyszczenie z posuszu 3 lip.

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.
Inwestor — WFOŚ.

SIEBOROWICE (gm. Michałowice)

Park dworski, XIX.
Wł./użytk.: PDPS.

Dokumentacja:
1981 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) parku, BPBO „Miastoprojekt”, B. Górski.

SIECIECHOWICE (gm. Iwanowice)

Park dworski, XVIII.
Wł./użytk.: J. Fabiański.
Dokumentacja:
1981 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) parku, BPBO „Miastoprojekt”, B. Górski.

SIEDLEC (gm. Krzeszowice)

Ogród folwarczny klasztorny (pokarmeliński), XVIII.

Wł./użytk.: Zgromadzenie Sióstr Najśw. Duszy Chrystusa Pana.

Dokumentacja:
1992 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) ogrodu, M. Swarczewska.

SIERCZA (gm. Wieliczka)

Ogród dworski, XVIII-XIX.
Wł./użytk.: Zgromadzenie ss. urszulanek.

Dokumentacja:
1979/1980 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) ogrodu, ZAK PK, A. Böhm.

Prace realizacyjne:
1992 Wykonanie prac sanitarnych i konserwacji 9 drzew, pomników przyrody, na terenie parku, w części za dworem (dwa dęby, buk, klon polny, grusza o obw. 400 cm) oraz na podjeździe (dwa dęby, klon polny, lipa); konserwacją kompleksową objęto trzy z wymienionych drzew, przy pozostałych wykonano pielęgnację bieżącą (oczyszczenie z posuszu, drobne korekty koron, zabezpieczenie ubytków powierzchniowych).

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków.
Inwestor — WFOŚ.

SIEROSŁAWICE (gm. Nowe Brzesko)

Park dworski, XIX/XX.
Wł./użytk.: P. Łyczkowski.
Dokumentacja:
1991 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) parku, Z. Myczkowski.

SKAWINA (gm.)

Park miejski, XIX/XX.
Wł./użytk.: Gmina Skawina.
Dokumentacja:
1988 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) parku, ZAK PK, W. Genga.

Prace realizacyjne:
1980-1992 Prace sanitarne o charakterze podstawowym: usunięcie i wywóz poza teren parku drzew i krzewów suchych, wiatrolomów i wykrotów, trzebieenie zarosniętej, wsch. części parku, rekultywacja terenu, renowacja trawników, uporządkowanie dróg, częściowa naprawa nawierzchni. Podjęcie stałych prac porządkowych i bieżącej pielęgnacji parku, intensywna pielęgnacja trawników (koszenie, dosiewanie, nawożenie mineralne)

1992 Prace sanitarne i konserwacja drzewostanu, w tym konserwacja kompleksowa 28 drzew, pielęgnacja bieżąca 31 drzew; usunięto 2 drzewa suche. Prace prowadzono na terenie całego parku, w granicach układu historycznego.

Wykonawca — Firma Pracownia Zieleni, M. Wałęcki, J. Zacharias, K. Banach, Kraków.

Inwestor — Urząd Miasta i Gminy.

SKOMIELNA CZARNA (gm. Tokarnia)

Park dworski, XVIII-XIX.
Wł./użytk.: Rafineria Nafty Trzebinia, Parafia.

1987-1988 Prace sanitarne i konserwacja drzewostanu parkowego w pełnych granicach układu, w tym konserwacja kompleksowa 4 lip oraz pielęgnacja bieżąca (zdjęcie posuszu, drobne zabezpieczenia) drzew pozostałych.

Wykonawca — Firma S. Kisielowski, Wieliczka.

Inwestor — WFOŚ.

1990 Uzupełniające prace konserwacyjne o charakterze awaryjnym, w tym zabezpieczenie lipy na szkarpie nad pawilonem „Góral”, ze znacznym ubytkiem w głębny pnia na wysokości ok. 6 m (znaczące odciążenie korony, obniżenie drzewa, założenie 2 wiązań sztywnych pnia), zredukowanie korony jaworu na szkarpie koło kaplicy (również nad pawilonem „Góral”), zabezpieczenie lipy dwupniowej przed elewacją pawilonu „Dworek” (odciążenie korony, założenie wiązań elastycznych).

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

STANIĄTKI (gm. Niepołomice)

Ogrody klasztorne, XIV-XIX.
Wł./użytk.: Klasztor benedyktynek.

Dokumentacja:

1980 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), ZAK PK, W. Genga.

STOJOWICE (gm. Dobczyce)

Ogród dworski, XIX.

Wł./użytk.: Anna Panuś.

Dokumentacja:

1991 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), SITO O/Kraków, L. Kmita.

SYGNECZÓW (gm. Wieliczka)

Park dworski, XIX.

Wł./użytk.: Gmina Wieliczka, Szkoła Podstawowa.

Dokumentacja:

1991 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), M. Swaryczewska.

ŚCIBORZYCE (gm. Trzyciąż)

Park dworski, XIX.

Wł./użytk.: Stadnina Koni.

Dokumentacja:

1981 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), ZAK PK, Z. Myczkowski.

ŚCIEJOWICE (gm. Liszki)

Park dworski, XIX.

Wł./użytk.: Gmina Liszki.

Dokumentacja:

1979/1980 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), ZAK PK, M. Swaryczewska

1984 Inwentaryzacja zieleni, Studencka Akcja Kraków, AR-T w Olsztynie

1988 Plan realizacyjny zagospodarowania terenu, M. Frazik.

ŚLEDZIEJOWICE (gm. Wieliczka)

Park dworski, XVIII i XIX.

Wł./użytk.: Henryk Kuśnierz.

Dokumentacja:

1980 Plan sytuacyjno-wysokościowy, Krakowskie Biuro Geodezji. Inwentaryzacja zieleni pn. części parku, B. Górski

1983 Ekspertyza stanu zachowania drzew egzotycznych na podjeździe przed dworem, Z. Czernik

1986 Ekspertyza dendrologiczna drzew w parku z wskazaniami do prac pielęgnacyjnych i sanitarnych, B. Górski

1990 Koncepcja programowo-przestrzenna zagospodarowania terenu, B. Górski.

Prace realizacyjne:

1986-1992 Podjęto i przeprowadzono kompleksowe prace sanitarne i konserwację drzewostanu na całym obszarze parku o wybitnych w skali regionu i kraju walorach kompozycyjnych i przyrodniczych, uznanych w całości za pomnik przyrody. Zabiegom sanitarnym poddano ogółem 445 drzew; w tym 115 konserwacji kompleksowej, z leczeniem pełnym (usuwanie plomb cementowych, czyszczenie i zabezpieczanie ubytków w głębnych, odwadnianie butwiejących drzew, wprowadzanie systemów przewietrzających, zdejmowanie posuszu, korekty i odciążanie koron, zakładanie wiązań elastycznych, a w przypadkach koniecznych — także wiązań sztywnych pnia), zaś 330 drzew konserwacji częściowej i pielęgnacji zachowawczej (zdejmowanie posuszu, zabezpieczenie drobnych ubytków powierzchniowych); usunięto 63 drzewa suche, powalone oraz wykroty.

Jednocześnie z pracami konserwacyjnymi prowadzono trzebież i prześwietlanie parku, sukcesywnie usuwając samosiewy głuszące drzewostan i silny na-

lot bzu czarnego (z wykarczowaniem).

Wykonawca — Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków (1986-1989), Firma Pracownia Zieleni, K. Banach (1990-1992).

Inwestor — WFOŚ.

1990-1992 W związku z przejęciem obiektu przez nowego właściciela podjęto prace porządkowe o charakterze podstawowym i pielęgnację bieżącą parku obejmującą: oczyszczenie i trzebieenie enklaw bocznych, uporządkowanie trawników i rozpoczęcie ich pielęgnacji intensywnej (koszenie, dosiewanie, nawożenie). Wykonano rekultywację stawu parkowego, z udrożnieniem starego systemu nawadniającego, odbudową przepustów, grobli, przejść i mostku, wg projektu.

Wykonanie prac systemem gospodarczym, z nadzorem autorskim projektanta.

Inwestor — właściciel.

Tzw. „Dębina” — kompleks dębów pomnikowych na przedpolu parku, połączony z aleją dojazdową do parku od pd.-wsch.

Wł. Henryk Kuśnierz.

1992 rozpoczęcie kompleksowych prac sanitarnych i konserwacji. Zabiegom poddano 6 drzew, w tym 5 konserwacji kompleksowej z pełnym programem leczenia, zaś 1 pielęgnacji bieżącej; usunięto 1 drzewo suche i uszkodzone.

Wykonawca — Firma K. Banach, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

TOKARNIA (gm.)

Park dworski, XVIII.

Wł./użytk.: Gmina Tokarnia, Parafia.

Dokumentacja:

1988 Inwentaryzacja zieleni, Z. Myczkowski, K. Fabijanowska. Studium historyczno-kompozycyjne i wytyczne konserwatorskie rewaloryzacji parku, Z. Myczkowski.

Prace realizacyjne:

1987-1992 Podjęcie i przeprowadzenie kompleksowych prac sanitarnych i konserwacji drzewostanu na terenie całego parku, w granicach układu historycznego. Zabiegom poddano ogółem 172 drzewa, z czego 50 pełnej konserwacji kompleksowej, zaś 122 pielęgnacji zachowawczej (zdjęcie posu-

szu, zabezpieczenie drobnych ubytków powierzchniowych); usunięto 2 drzewa suche.

Wykonawcy — Firma S. Kisielowski, Wieliczka (1987-1988) oraz Firma dr J. Gędzior i S-ka, Kraków (1989-1992).

Inwestor — WFOŚ.

TOMASZKOWICE (gm. Biskupice)

Park dworski, XIX.

Wł./użytk.: Gmina Biskupice.

Dokumentacja:

1988 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) parku, ZAK PK, D. Uruska-Suszek, K. Fabijanowska.

TOMASZOWICE (gm. Wielka Wieś)

Park dworski, pocz. XIX.

Wł./użytk.: Krakowskie Zakłady Mięsne.

Dokumentacja:

1980 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) parku, ZAK PK, M. Swaryczewska.

Prace realizacyjne:

1990-1991 Przeprowadzono prace porządkowe o charakterze podstawowym, obejmujące: usunięcie drzew suchych, wiatrołomów i wykrotów oraz drzew ściętych w poprzednich latach i pozostawionych w parku. Wykonano konserwację kasztanowca rosnącego na osi dworu, po stronie pn.

Wykonawca — systemem gospodarczym i Firma inż. J. Passak, Kraków.

Inwestor — Zakłady Mięsne Kraków.

TRZEMEŚNIA (gm. Myślenice)

Ogród dworski, XIX.

Wł./użytk.: J. Olejarsz.

Dokumentacja:

1991 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), SITO Kraków, B. Michońska.

WIELICZKA (gm.)

Park miejski im. A. Mickiewicza, poł XIX.

Wł./użytk.: Gmina Wieliczka.

Dokumentacja:

1980 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe), ZAK PK, W. Genga, Z. Myczkowski

1988 Inwentaryzacja zieleni, Z. Myczkowski, T. Piotrowski

1989 Wytyczne konserwatorsko-rekompozycyjne, Z. Myczkowski. Studium projektowe z koncepcją uporządkowania zieleni, Z. Myczkowski.

Prace realizacyjne:

1989-1990 Podjęcie prac porządkowych o charakterze podstawowym, obejmujących: czyszczenie parku, trzebieenie samosiewów i nalotu bzu czarnego, usuwanie drzew suchych, powalonych i wykrotów, wstępne porządkowanie trawników.

Wykonawca — służby komunalne.

Inwestor — UMiG.

1990-1991 Przeprowadzenie prac sanitarnych i konserwacji drzewostanu (zdejmovanie posuszu, konserwacja ubytków wgłębnych, zabezpieczenie uszkodzeń mechanicznych) w zakresie podstawowym.

Wykonawca — Firma S. Kisielowski, Wieliczka.

Inwestor — UMiG.

1991-1992 Wytrasowanie i wykonanie nawierzchni dróg i ścieżek parkowych w oparciu o zatwierdzony projekt uporządkowania i rekompozycji parku oraz projekt branżowy na obszarze całego założenia, jako I etap zespołu rewaloryzacji.

Wykonawca — Firma IBG Infrabud, Kraków

Inwestor — UMiG.

Park królowej Jadwigi i bł. Kingi, 2 poł. XIX.

Wł./użytk.: Kopalnia Soli w Wieliczce.

Dokumentacja:

1991 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) parku, M. Swaryczewska, B. Bogdanowicz.

Park żupny, XVII-XIX.

Wł./użytk.: Gmina Wieliczka.

Dokumentacja:

1991 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) parku, M. Swaryczewska

1992 Koncepcja uporządkowania i rekonstrukcji parku, B. Górski.

WIELKIE DROGI (gm. Skawina)

Park pałacowy Brandysów, XIX.

Wł./użytk.: Młodzieżowy Ośrodek Wychowawczy.

1986-1992 Podjęcie i realizacja kompleksowych prac sanitarnych i konserwacji drzewo-

stanu w parku o wybitnych walorach dendrologicznych, uznanym w całości za pomnik przyrody. Prace wykonano w części centralnej i wsch. założenia, obejmując zabiegami 392 drzewa, w tym 81 konserwacją pełną, kompleksową, 306 pielęgnacją zachowawczą, bieżącą (usuwanie posuszu, zabezpieczenia drobnych ubytków powierzchniowych); usunięto 235 drzew suchych, wiatrolomów i wykrotów, wykonano trzebież parku i prześwietlenie szczególnie zagłuszonych jego części po stronie pn.-wsch., usuwając samosiewy i gęsty nalot bzii czarnego. Prace w toku.

1988-1989 Wykonanie podstawowych prac porządkowych w centralnej części parku (pomiedzy budynkiem administracyjnym a obecnym internatem), które objęły: częściowo renowację dawnych, częściowo założenie nowych trawników, z pielęgnacją roczną, rekultywację drogi za internatem, z założeniem trawnika dywanowego, pielęgnację istniejących nasadzeń i krzewów ozdobnych.

Wykonawcy — Firma dr J. Gęzdziór i S-ka (1986-1989), Firma Pracownia Zieleni, M. Wałęcki, J. Zacharias, K. Banach (1990-1992); Firma W. Łopatka (renowacja trawników, prace porządkowe).

Inwestor — WFOŚ.

Aleje dojazdowe do parku pałacowego, XIX.

Wł./użytk.: j. w.

Aleja dębowa (wschodnia):

1992 Prace sanitarne i konserwacja drzewostanu, w tym zabiegi o charakterze kompleksowym na odcinku pd. alei (do zakończenia ogrodzeń zabudowy); w odcinku pn. jedynie usunięcie drzew suchych i uszkodzonych.

Wykonawca — Firma Pracownia Zieleni, M. Wałęcki, J. Zacharias, K. Banach.

Inwestor — UMiG Skawina.

Aleja lipowa (zachodnia, dojazdowa do parku, uznana w całości za pomnik przyrody)

1992 Rozpoczęcie kompleksowych prac sanitarnych i konserwacji pełnej drzewostanu alei, w tym: konserwacja kompleksowa 14 lip i pielęgnacja bieżąca, zachowawcza, 9 lip. Prace rozpoczęto od strony wsch. alei i objęto nimi ok. 1/3 zespołu. Prace w toku.

Wykonawca — Firma Pracownia Zieleni, M. Wałęcki, J. Zacharias, K. Banach, Kraków.

Inwestor — WFOŚ, Urząd Miasta i Gminy Skawina.

WIERZBICA (gm. Radziemice)

Ogród dworski, XIX.

Wł./użytk.: Spółdzielnia Produkcyjna Łętkowice.

Dokumentacja:

1982 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) ogrodu, BPBO „Miastoprojekt”, B. Górski.

WIERZCHOWIE (gm. Wielka Wieś)

Park dworski, pocz XX.

Wł./użytk.: Z. Łąsko.

Dokumentacja:

1980 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) parku, ZAK PK, W. Genga, K. Fabijanowska.

WINIARY (gm. Gdów)

Park dworski, XIX.

Wł./użytk.: Ośrodek Rehabilitacji.

1985 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) parku, ZAK PK D. Uruska.

WIĘCKOWICE (gm. Zabierzów)

Park dworski, XVIII/XIX.

Wł./użytk.: PDPS.

Dokumentacja:

1983 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) parku, ZAK PK, W. Genga, Z. Myczkowski

1984 Inwentaryzacja zieleni, J. Schaller

1991 Aktualizacja inwentaryzacji zieleni, Z. Myczkowski, E. Bemer, A. Kuchta-Dyszkiewicz. Studium historyczno-kompozycyjne z wytycznymi do uporządkowania parku, Z. Myczkowski. Koncepcja rewaloryzacji założenia parkowego, Z. Myczkowski. Projekt techniczny zieleni, Z. Myczkowski, E. Bemer.

Prace realizacyjne:

1987-1992 Podjęcie i przeprowadzenie kompleksowych prac sanitarnych i konserwacji drzewostanu na terenie całego założenia, z wyjątkiem wsch. części folwarku. Zabiegom poddano 97 drzew, w tym 40 konserwacji kompleksowej, 57 pielęgnacji bieżącej; usunięto 19 drzew su-

chych i uszkodzonych. Prace w toku.

Wykonawca — Firma pracownia Zieleni, M. Wałęcki, J. Zacharias.

Inwestor — WFOŚ.

1990 Wykonanie renowacji trawników (założenie nowych trawników dywanowych) w części zach. parku, przy wjeździe — z pielęgnacją roczną.

Wykonawca — Firma M. Tuzel, W. Czopek, Zabierzów

Inwestor — PDPS.

WOLA ZRĘCZYCKA (gm. Gdów)

Park dworski, XIX/XX.

Wł./użytk.: Politechnika Krakowska.

1984 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) parku, ZAK PK, Z. Myczkowski

1991 Projekt techniczny uporządkowania zieleni, K. Fabijanowska.

Prace realizacyjne:

1988 Konserwacja kompleksowa dębu, pomnika przyrody, przy wjeździe do parku (oczyszczenie znacznego ubytku w głębokiego pnia, leczenie i zabezpieczenie, zdjęcie posuszu; odciążenie korony dla przywrócenia statyki drzewa, założenie wiązania elastycznego).

Wykonawca — Firma „Dendrosan” Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

1989-1992 Podjęcie i prowadzenie kompleksowych prac sanitarnych i konserwacji drzewostanu parkowego, w tym szpaleru kasztanowego po stronie zach. i lipowego w granicy pn. parku. Ogółem zabiegom poddano 32 drzewa, z czego 15 konserwacji kompleksowej i 17 pielęgnacji bieżącej, zachowawczej. Prace w toku.

Wykonawca — Firma Pracownia Zieleni, M. Wałęcki, J. Zacharias, K. Banach, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

WOLICA (gm. Raciechowice)

Ogród Folwarczny, XIX/XX.

Wł./użytk.: Spółdzielnia Produkcyjna Raciechowice.

Dokumentacja:

1980 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) ogrodu, ZAK PK, AR, I. Miczyńska

WYSOCICE (gm. Gołcza)

Ogród plebański, XIX.

Wł./użytk.: Parafia.

Dokumentacja:

1980 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) ogrodu, ZAK PK, M. Swaryczewska.

ZAGÓRZANY DOLNE (gm. Gdów)

Park dworski, XIX.

Wł./użytk.: Z. Chlebowiczowie.

Dokumentacja:

1984 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) parku, ZAK PK, Z. Myczkowski

ZAGÓRZANY GÓRNE (gm. Gdów)

Ogród folwarczny, XIX.

Wł./użytk.: Wernikowscy.

Dokumentacja:

1984 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) ogrodu, ZAK PK, Z. Myczkowski.

ZAKLICZYN (gm. Siepraw)

Park dworski, XIX.

Wł./użytk.: Instytut Obróbki Skrawaniem.

Dokumentacja:

1988 Inwentaryzacja zieleni, E. Zborowska-Bemer
1988/1989 Studium konserwatorsko-projektowe z koncepcją uporządkowania parku, Z. Myczkowski.

Prace realizacyjne:

1980-1982 Przeprowadzenie wstępnych prac porządkowych (po przejściu zespołu przez Insty-

tut i wyremontowaniu dworu), w tym: usunięcie z parku drzew powalonych i wykrotów, oczyszczenie trawników, uporządkowanie dróg i ścieżek oraz wykonanie ogrodzenia parku z siatki na słupkach betonowych, z bramą i furtką

1983-1986 Wprowadzenie licznych nasadzeń drzew i krzewów ozdobnych, z zakłóceniem pierwotnej dyspozycji przestrzennej i kompozycyjnej parku.

Prace wykonane systemem gospodarczym.

Inwestor — Instytut Obróbki Skrawaniem.

1988-1989 Rozpoczęcie prac sanitarnych i konserwacji drzewostanu parkowego w centralnej części parku, w tym: konserwacja pełna, kompleksowa 11 drzew i pielęgnacja bieżąca 14 drzew, a także prześwietlenie i trzebież zarośniętej fosy wzdłuż pn. granicy parku, usunięcie samosiewów i gęstego naltu bzu czarnego, odsłonięcie cennego drzewostanu w tej części założenia. Prace przerwano w związku z negatywną postawą użytkownika obiektu.

Wykonawca — Firma M. Wałęcki, J. Zacharias, Kraków.

Inwestor — WFOŚ.

ZAWADA (gm. Myślenice)

Ogród dworski, XIX.

Wł./użytk.: A. Porębska.

Dokumentacja:

1991 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) ogrodu, SITO, B. Michoński.

ZBORCZYCE (gm. Gdów)

Ogród dworski, XIX.

Wł./użytk.: J. Zagrodzki.

Dokumentacja:

1988 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) parku, ZAK PK, D. Uruska, K. Fabijanowska.

ŻEMBOCIN (gm. Proszowice)

Ogród plebański, XVI-XIX

Wł./użytk.: Parafia

Dokumentacja:

1991 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) ogrodów plebańskich i zadrzewienia wokół kościoła, w granicach cmentarza przykościelnego, M. Swaryczewska.

Prace realizacyjne:

1992 Konserwacja kompleksowa zespołu 9 lip, pomników przyrody, w otoczeniu romańskiego kościoła parafialnego (leczenie pełne, zabezpieczenie mechaniczne z założeniem wiązań elastycznych).

Wykonawca — Firma Pracownia Zieleni, M. Wałęcki, J. Zacharias, K. Banach.

Inwestor — WFOŚ.

ŻEROSŁAWICE (gm. Raciechowice)

Park dworski, XIX.

Wł./użytk.: Gmina Raciechowice.

Dokumentacja:

1983 Opracowanie ewidencyjne (katalogowe) parku; ZAK PK, W. Genga.

Maria Majka

OCHRONA ZABYTEKÓW ARCHEOLOGICZNYCH NA TERENIE WOJ. KRAKOWSKIEGO W LATACH 1980-1990¹

I. Rejestracja, ewidencja i dokumentacja zabytków

W pracy konserwatora zabytków archeologicznych sprawą o podstawowym znaczeniu jest sporządzenie możliwie kompletnego i wiarygodnego katalogu stanowisk archeologicznych. Warunkuje to możliwości i poprawność dalszych działań konserwatorskich. Województwo krakowskie, choć obszarowo niewielkie, można zaliczyć do „krajowej czołówki” zarówno pod względem liczby stanowisk archeologicznych, jak i rangi naukowej poszczególnych obiektów, odznaczających się nierzadko wyjątkowo bogatą i skomplikowaną strukturą chronologiczno-przestrzenną.

To właśnie spowodowało, że już od XIX w. obszar Krakowa i okolic stał się miejscem intensywnych badań archeologicznych. Skokowy wzrost liczby stanowisk nastąpił jednak dopiero w okresie powojennym, w wyniku podjęcia różnego typu planowych prac poszukiwawczych. W latach 60. i 70. spenetrowano dokładnie tereny w dorzeczach Szreniawy, Dłubni i Prądnika, w ramach prowadzonych przez Zakład Archeologii Małopolski IHKM PAN w Krakowie badań nad archeologią osadnictwa pradziejowego obszaru wyżyn lessowych w zachodniej Małopolsce. Mniej więcej w tym samym czasie rejonem intensywnych poszukiwań stał się również obszar Pogórza Wielickiego oraz dolina Raby, gdzie prace terenowe prowadzili archeolodzy z Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce i Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Liczne badania o charakterze rozpoznawczo-ewidencyjnym prowadziło także Muzeum Archeologiczne w Krako-

wie, którego domeną stał się obszar Krakowa, a zwłaszcza tereny Starego Miasta i Nowej Huty.

W efekcie tych badań, u progu lat 80. archeologiczne służby konserwatorskie dysponowały informacjami odnoszącymi się do ponad 1500 stanowisk archeologicznych. Trzeba jednak zaznaczyć, że dane te — zbierane i gromadzone w różnych latach i przez rozmaite instytucje, nie tylko reszta krakowskie — były w znacznym stopniu rozproszone pomiędzy poszczególne archiwa, składnice zbiorów zabytków i literaturę fachową. Utrudniało to szybki dostęp do informacji, co jest niezbędnym warunkiem poprawnych, a przede wszystkim natychmiastowych działań konserwatorskich.

Radykalna zmiana nastąpiła z początkiem lat 80. — w momencie przystąpienia do realizacji programu Archeologicznego Zdjęcia Polski. Wdrożenie tego centralnie sterowanego i finansowanego przedsięwzięcia zakończyło wieloletnie prace przygotowawcze rozmaitych środowisk archeologicznych, dostrzegających potrzebę podjęcia akcji umożliwiającej pełną rejestrację i ewidencję wszelkich dostępnych w trakcie badań źródeł archeologicznych. W związku zaś z obserwowanym od lat znacznym przyspieszeniem procesu niszczenia stanowisk, nasilającym się w wyniku coraz intensywniejszej eksploatacji środowiska naturalnego — aspekt konserwatorski tego zadania wybił się na plan pierwszy.

Ważnym wymogiem prawidłowej realizacji AZP stało się zebranie i uporządkowanie zbioru informacji pozyskanych w trakcie wcześniejszych badań. Prace te podjęto także w woj. krakowskim, rozbudowując znacznie katalog znanych już stanowisk. Wy-

magalo to przeprowadzenia drobiazowej kwerendy archiwalno-bibliograficznej, obejmującej przede wszystkim literaturę fachową oraz rozmaite zbiory dokumentacji i zabytków. Ze względu na znaczne nagromadzenie danych prace te trwają po dzień dzisiejszy, choć winny one — zgodnie z zaleceniami twórców programu AZP — wyprzedzić podjęcie terenowych weryfikacji i poszukiwań. Obligatoryjnym wymogiem stało się natomiast wykonanie pełnej kwerendy bibliograficzno-archiwalnej dla poszczególnych obszarów AZP przed objęciem ich prospekcją terenową.

Woj. krakowskie podzielone jest na 90 obszarów AZP, uwzględniając w tej liczbie także arkusze położone na granicy województwa, nie licząc natomiast obszarów jedynie zahaczających o jego terytorium. Początkowo, w l. 1980-1982, badania AZP prowadzili wyłącznie pracownicy Muzeum Archeologicznego w Krakowie, penetrując wyinkowo obszary zlokalizowane w sąsiedztwie Krakowa. Pierwsze w całości opracowane arkusze przekazano do archiwum konserwatora w 1983 r., zaś do końca 1986 r. przebadano łącznie 26 obszarów, położonych zasadniczo wzdłuż Wisły i obejmujących tereny w obrębie granic Krakowa i w jego sąsiedztwie. W l. 1987-1990 przebadano kolejne 26 obszarów zlokalizowanych w różnych partiach województwa. W sumie więc do końca 1990 r. badaniami objęto 52 arkusze AZP, co daje blisko 60% powierzchni województwa (rozmięszczenie obszarów przebadanych metodą AZP w latach 1980-90 ilustruje załączona mapa)².

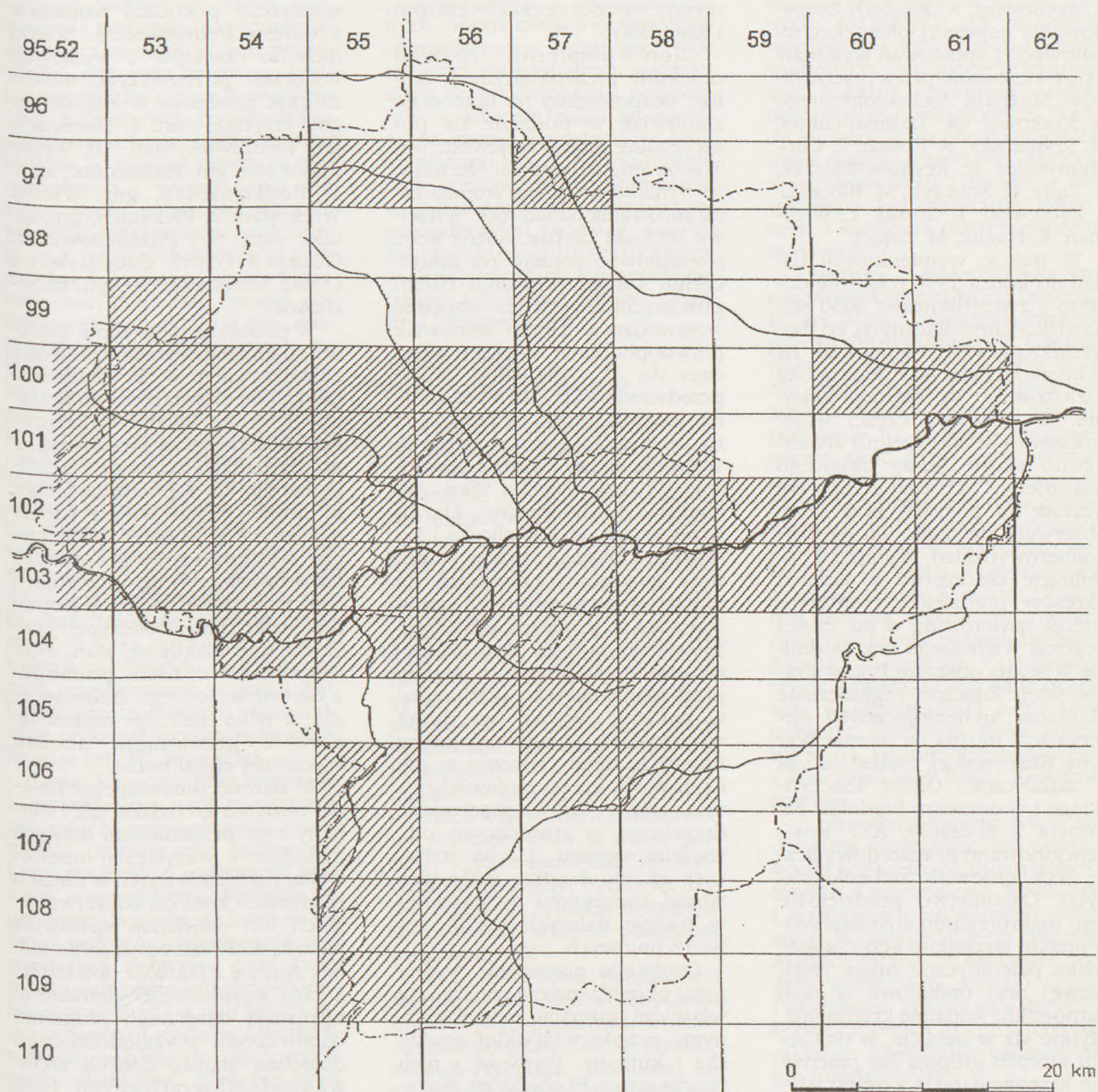
Na zdecydowanej większości obszarów prace finansował Woje-

1. Ochroną zabytków archeologicznych zajmowało się Muzeum Archeologiczne w Krakowie. W ramach jego struktur organizacyjnych działali: Konserwator Zabytków Archeologicznych miasta Krakowa — prof. dr hab. Kazimierz Radwański oraz

Konserwator Zabytków Archeologicznych woj. krakowskiego — dr Adam Krauss w l. 1980-1986 i mgr Andrzej Matoga w l. 1987-1990.

2. Podobne tempo realizacji programu AZP utrzymywało się także w ostatnich

latach. W r. 1991 badaniami objęto 6 obszarów (98-55, 99-55, 99-56, 98-57, 104-60, 105-59), a w 1992 r. 7 obszarów (97-54, 98-54, 99-54, 99-60, 104-59, 106-59, 107-58).

Mapa obszarów w obrębie województwa z wykonaustwem AZP — stan na koniec 1990 r.

wódzki Konserwator Zabytków. W kilku przypadkach korzystano też z funduszy ODZ w Warszawie, a pojedyncze arkusze, położone na granicy województwa, przebadano na zlecenie i ze środków finansowych WKZ w Katowicach i Wojewódzkiego Ośrodka Archeologiczno-Konserwatorskiego w Kielcach.

W realizacji AZP na obszarze naszego województwa zaangażowani byli dotychczas wyłącznie pracownicy krakowskich instytucji archeologicznych. Zakład Archeologii Małopolski IHKM PAN (J. Kruk, W. Morawski, H. Dobrzańska) przeprowadził badania na kilku obszarach lessowych w pn. i pn.-wsch. części województwa, w ramach kontynuacji

swoich wcześniejszych prac nad geografią osadnictwa tych terenów w pradziejach. Pracownicy Instytutu Archeologii UJ (J. Chochorowski, J. Poleski, M. Nowak) przebadali kilka obszarów w pn. zach. części województwa i w międzyrzeczu Wisły i dolnej Raby. Tereny w rejonie Wieliczki (łącznie 3 obszary) penetrowali badacze z Muzeum Żup Krakow-

skich w Wieliczce (A. Jodłowski, A. Szybowicz, K. Reguła). Zdecydowanie najwięcej prospekcji terenowych i opracowań wykonały ekipy kierowane przez pracowników Muzeum Archeologicznego w Krakowie (A. Dagnan-Ginter, H. Szymańska, A. Ruszar, E. Chochorowska, B. Reyman-Walczak, E. Zaitz, K. Sobczyk, M. Biborski, J. Rydlewski, J. Górski, T. Wichman, R. Naglik, M. Zajac).

W trakcie wymienionych badań do końca 1990 r. łącznie odkryto i zweryfikowano 4050 stanowisk archeologicznych, co daje średnio prawie 78 stanowisk na jednym obszarze AZP. Stanowiska rozlokowane są nierównomiernie. W górzyskiej części województwa (Beskid Średni) stwierdzono skąpe ślady dawnego osadnictwa. Liczba stanowisk wzrasta ku północy, przy czym obserwuje się nadal ich nierównomierny rozkład. Wyraźną koncentrację osadnictwa z różnych okresów pradziejów i średniowiecza stwierdzono w pn. części Pogórza Wielickiego oraz w dolinie Wisły na obszarze Bramy Krakowskiej. Znaczne zagęszczenie obiektów archeologicznych obserwować można na terenie Wyżyny Krakowskiej, zwłaszcza zaś w zach. części Garbu Tenczyńskiego i w dorzeczu Prądnika. Na jednym z obszarów AZP zewidencjonowano tu rekordową liczbę 353 stanowisk archeologicznych. Osadnictwo pradziejowe tego makroregionu charakteryzują przede wszystkim liczne stanowiska paleolityczne (m.in. jaskiniowe) oraz unikatowe w skali europejskiej kopalnie krzemienia, czynne już w neolicie, w otoczeniu których grupują się pracownie krzemieniarskie i osady użytkowników, tworzące niejednokrotnie większe kompleksy stanowisk, powiązanych ze sobą funkcjonalnie i chronologicznie. Wielkim bogactwem osadnictwa pradziejowego odznaczają się tereny lessowe w pn. i pn.-wsch. części województwa, wchodzące w skład Wyżyny Miechowskiej i Płaskowyżu Proszowickiego. Liczne są tu zwłaszcza stanowiska neolityczne i z wczesnej epoki brązu, a także obiekty z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich. Do

szczególnie zasobnych należą tu tereny w dorzeczach Dłubni i Szreniawy.

Nierównomierny rozkład obiektów archeologicznych rzutuje bezpośrednio na liczebność stanowisk w podziale na poszczególne gminy województwa. Trzeba jednak pamiętać, że może to wynikać z różnego stopnia zaawansowania badań AZP. Właściwe wnioski będzie można więc sformułować dopiero po zakończeniu całego programu badań powierzchniowych na obszarze województwa. Liczba stanowisk prawdopodobnie wzrośnie wówczas do ok. 7000-8000. Mimo przedstawionych zastrzeżeń można stwierdzić z całą pewnością, iż na liście gmin najzasobniejszych w źródła archeologiczne znajdować się będą: Wielka Wieś, Michałowice, Zabierzów, Liszki, Krzeszowice oraz Wieliczka i Biskupice. Obecnie liczba stanowisk zewidencjonowanych na obszarze wymienionych gmin waha się w granicach od 150 do 350 obiektów, przy czym pamiętać trzeba, iż tereny te zostały przebadane metodą AZP niemal w całości. Wykaz ten mogą w przyszłości uzupełnić gminy zajmujące tereny lessowe w pn. i pn.-wsch. części województwa oraz gmina Gdów, przebadane dotychczas w stosunkowo niewielkim stopniu. Liczba stanowisk na ich obszarze może ulec nawet znacznemu zwiększeniu w trakcie dalszych badań powierzchniowych.

Osobnego omówienia wymagają obiekty odznaczające się własnymi formami morfologicznymi, przede wszystkim grodziska i kurhany. Pierwsze z nich tworzą grupę 18 obiektów, zlokalizowanych głównie w zach. części województwa i na Pogórzu Wielickim. Większość nie była dotychczas badana wykopaliskowo na większą skalę; znane są jedynie z różnego typu prac zwiadowczych lub badań sondażowych. Trudno więc podać ich bliższą charakterystykę. Można jedynie stwierdzić, iż zapewne tylko niektóre z nich zostały wzniesione przez ludność kultury łużyckiej u schyłku epoki brązu lub we wczesnej epoce żelaza (Mników, gm. Liszki, stan. 9, Kraków-

Tyniec, stan. 1). Zdecydowana większość pochodzi natomiast z okresu średniowiecza. Wśród nich do obiektów o wybitnych walorach poznawczych można zaliczyć grodziska w Zagórowej, gm. Trzyciąż, stan. 1; Damicach, gm. Iwanowice; stan. 10; Wrociłowicach, gm. Radziemice, stan. 1; Będkowicach, gm. Wielka Wieś, stan. 2; Piekarach, gm. Liszki, stan. 8 i Poznachowicach Górnych (Góra Grodziskowa i Góra Klasztorzysko), gm. Raciechowice.

W podobnie niewielkim zakresie rozpoznane zostały kurhany zlokalizowane w 22 punktach. Odnosi się to zwłaszcza do obiektów z terenu Wyżyny Miechowskiej i Płaskowyżu Proszowickiego, usypanych zapewne u schyłku neolitu lub w początkach epoki brązu. Nieco więcej wiemy o kopcach z Pogórza Wielickiego, występujących pojedynczo lub w większych zgrupowaniach (np. Kornatka-Burletka i Kornatka-Zasań, gm. Dobczyce; Jawczyce, gm. Biskupice, stan. 1-3). Większość z nich pochodzi z okresu wczesnego średniowiecza, a tylko nieliczne można łączyć z przełomem neolitu i wczesnej epoki brązu.

W okresie omawianego 10-lecia zarówno grodziska, jak i kurhany były przedmiotem licznych zwiadów i weryfikacji terenowych, podejmowanych w ramach rozmaitych kontroli konserwatorskich lub ewidencji stanowisk metodą AZP. Zdawano sobie jednak sprawę z faktu, iż obiekty te, z racji wyjątkowego charakteru, wymagają odrębnego programu badawczego, uwzględniającego dogłębną analizę danych archiwalno-bibliograficznych oraz specjalnych technik pomiaru, prospekcji terenowej i dokumentacji. Realizację tego typu prac — określanych często mianem tzw. II-go etapu AZP — podjęto na terenie województwa w 1987 r. Prowadzono je w dwóch głównych kierunkach.

Pierwszy polegał na wykonaniu serii szczegółowych pomiarów geodezyjnych, a następnie planów sytuacyjno-wysokościowych wybranych grodzisk i kurhanów. Sporządzenie dokumentacji geodezyjnej, szczególnie

obiektów o tzw. ekspozycji naziemnej, należy do zadań ziemnie ważnych, niejednokrotnie wręcz warunkujących podjęcie dalszych prac badawczo-konserwatorskich: szczegółowej prospekcji terenowej, badań wykopaliskowych, a także wpisu obiektu do rejestru zabytków nieruchomych i wyznaczenia dla niego strefy ochronnej. Łącznie w l. 1987-1990 wykonano pomiary oraz pełną dokumentację geodezyjną (plany sytuacyjno-wysokościowe, przekroje, operaty pomiarowe) 7 obiektów o tzw. ekspozycji naziemnej. W grupie tej znalazły się grodziska w Mnikowie, gm. Liszki i Będkowicach, gm. Wielka Wieś oraz kurhany w Igołomi, gm. Igołomia-Wawrzeńczyce, Proszowicach (2 obiekty), Chorążycach, gm. Koniusza i Kowarach, gm. Radziemice. Plany i przekroje kopców rysowano w skali 1:250 z cięciem warstwic co 0,25 m, mapy grodzisk natomiast sporządzono w skali 1:500 ze skokiem warstwic 0,5 m, przy czym plan i przekroje obiektu w Będkowicach przedstawiono w skali 1:250. Całość prac terenowych i kameralnych wykonał geodeta uprawniony mgr inż. W. Śmięgielski.

Drugi kierunek prac wiąże się z wykonaniem serii opracowań autorskich poświęconych omówieniu problematyki badawczo-konserwatorskiej wybranych grodzisk województwa. Podjęcie tego tematu wiązało się każdorazowo z wykonaniem szczegółowej prospekcji terenowej oraz kwerendy dokumentacji archiwalno-bibliograficznej (w tym źródeł historycznych) i zbiorów zabytków odnoszących się do poszczególnych obiektów. Efektem tych prac i studiów stały się opracowania grodzisk w Mnikowie, gm. Liszki i Zagórowej, gm. Trzyciąż (J. Poleski) oraz w Będkowicach, gm. Wielka Wieś, Wrocimowicach, gm. Radziemice i Skale-Grodzisku, gm. Skała (S. Kołodziejski). Zamieszczono w nich opis danego stanowiska ze szczególnym uwzględnieniem konstrukcji obwałowań; omówiono historię badań, stratyografię i zabytki ruchome oraz funkcję i chronologię stanowiska. Ważnym elementem opracowań stała się rów-

nież analiza źródeł pisanych, topograficznych i ikonograficznych. Sporo miejsca poświęcono charakterystyce stanu zachowania grodzisk, aktualnym zagrożeniom oraz kierunkom i perspektywom dalszych badań. Sformułowano szereg dezyderatów konserwatorskich. Uzupełnieniem tych opracowań były informacje o charakterze administracyjno-porządkowym, wykazy danych archiwalno-bibliograficznych oraz dokumentacja kartograficzna (mapy sytuacyjne, szkice, plany itp.) i fotograficzna.

II. Działania administracyjno-prawne

Ważnym elementem działalności archeologicznej służby konserwatorskiej w minionym 10-leciu stał się udział w opracowywaniu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Polegał on zasadniczo na sporządzaniu odpowiednich wykazów stanowisk archeologicznych występujących na danym terenie wraz z informacją i wytycznymi odnośnie zakresu ich ochrony. W pracy tej początkowo korzystano głównie z wyników wcześniejszych badań powierzchniowych, prowadzonych — jak już wspomniano — jedynie na wybranych terenach województwa. Możliwości przedstawienia w miarę pełnego wykazu stanowisk, np. z terenu danej gminy, były więc nader skromne. Sytuacja ta zaczęła się zmieniać wraz z postęпами programu AZP.

W l. 1980-1988 przekazano łącznie 13 kompletów danych do planów zagospodarowania przestrzennego gmin: Gdów, Jerzmanowice-Przegonia, Koniusza, Liszki, Michałowice, Mogilany, Siepraw, Skała, Sułkowice, Sułoszowa, Trzyciąż, Wielka Wieś i Zielonki. Ponadto sporządzono materiały do planu zagospodarowania przestrzennego osiedli krakowskich w Tyńcu, Bieżanowie i Łuczanowicach.

W l. 1989-1990 kontynuowano tę działalność, przy czym ujednotwiono i wzbogacono treść oraz formę przekazywanych materiałów. Dokumentacja opisowa zawierała charakterystykę strefy „W” — ochrony archeologicznej,

tworzonej przez 3 wyróżnione kategorie stanowisk archeologicznych, różniących się zakresem warunków i wytycznych konserwatorskich. Informacje te uzupełniał katalog uwzględnionych obiektów archeologicznych. Ważny element opracowań stanowiła mapa danego terenu (np. gminy), z reguły w skali 1:10 000 z zaznaczoną kolorystycznie lokalizacją i kategorią poszczególnych stanowisk.

Zgodnie z przedstawionym schematem sporządzono materiały do planu zagospodarowania przestrzennego gminy Czernichów, Tokarnia i Zabierzów oraz dla miasta Skała. Doświadczenia zgromadzone w ostatnim okresie pozwoliły na znaczne przyspieszenie prac przy opracowaniu materiałów do planów zagospodarowania przestrzennego, dzięki czemu w 1991 r. zdołano przygotować takie opracowania dla kolejnych 12 gmin województwa oraz dla miasta Krakowa. Podobną metodą wykonano również opracowanie dla potrzeb Dyrekcji Jurajskich Parków Krajobrazowych. Zawarto w nim dane odnośnie występowania i warunków ochrony obiektów zlokalizowanych na terenie Rudniańskiego i Tenczyńskiego Parku Krajobrazowego.

Z omawianą kwestią wiążą się działania polegające na opiniowaniu konkretnych zadań projektowych i uzgodnienia lokalizacji i warunków planowanych inwestycji. W okresie 10-lecia Muzeum Archeologiczne w Krakowie wydało wiele tego rodzaju opinii i uzgodnień. Przeważnie dotyczyły one drobnych inwestycji o charakterze mieszkalno-usługowym lub instalacyjnym.

Z większych należy wymienić projekty budowy:

- II i III odcinka „Południowej Drogi Ekspresowej” w Krakowie-Podgórzu;
- magistrali wodociągowej w Krakowie na odcinkach Kosocice-Krzemionki i Krzemionki-Górka Narodowa;
- cmentarza komunalnego w Krakowie na Prądniku Czerwonym;
- kopalni kruszywa w Kłokoczowie, gm. Czernichów;

— gazociągu na terenie gm. Zabierzów i Wielka Wieś;
— wodociągu oraz instalacji towarzyszących w Wieliczce;
— melioracji użytków rolnych w dolinie Szreniawy.

Z innych działań administracyjno-prawnych w minionym 10-leciu należy wymienić prace związane z wpisem stanowisk archeologicznych do rejestru zabytków nieruchomości województwa i miasta Krakowa. Trzeba przypomnieć, że w rejestrze woj. krakowskiego znajdują się obecnie 323 obiekty, natomiast z terenu Krakowa wpisem objęto 73 punkty. Stanowiska te znalazły się w rejestrze na mocy decyzji wydanych jeszcze przed r. 1980; większość wpisów przypada na lata 60. i początek 70. Wiele z wydanych wówczas decyzji nie zostało, niestety, odpowiednio udokumentowanych. Dotyczy to zwłaszcza stanowisk położonych poza śródmieściem Krakowa. Lokalizacja tych obiektów oraz ich granice, wyznaczające w tym wypadku obszar ścisłej ochrony prawnej, nie zostały uwidocznione na wyrysach z map katastralnych. Stanowi to istotny mankament wydanych podówczas decyzji. Negatywnie daje się również odczuć brak sprecyzowanych kryteriów w doborze wpisywanych do rejestru stanowisk.

W ostatnich latach podjęto prace mające na celu uporządkowanie rejestru, a przede wszystkim uzupełnienie brakujących danych. Jako przykład można podać wykonanie dokumentacji dla zespołu 7 stanowisk w Bobinie, gm. Proszowice. W jego skład wchodziły obiekty planowane do wpisu do rejestru zabytków oraz stanowiska objęte wpisem w dawniejszych latach, pozbawione jednak należytej dokumentacji. Dla każdego z tych obiektów zebrano już dane własnościowe oraz przygotowano odpowiednią dokumentację kartograficzną.

III. Badania wykopaliskowe

1. Prace finansowane lub dofinansowane przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

Kraków-Kurdwanów, stan. 8. Obiekt położony na stoku doliny niewielkiego cieką wodnego, prawobrzeżnego dopływu Wilgi. Stanowisko zagrożone przez budowę II odcinka „Południowej Drogi Ekspresowej”. Badania sondażowe wykonało Muzeum Archeologiczne w Krakowie (R. Naglik, T. Wichman) w 1988 r. Prace finansował WKZ i Dykcja Okręgowa Dróg Publicznych w Krakowie. Przebadano obszar o powierzchni 112,5 m², odkrywając jedynie 2 obiekty osadowe, pochodzące zapewne z okresu wpływów rzymskich.

Kraków-Opatkowie, stan. 5. Osada wielokulturowa położona na krawędzi doliny Wilgi. Na obszarze stanowiska planowana budowa węzła drogowego „Południowej Drogi Ekspresowej”. Badania wykopaliskowe przeprowadzili R. Naglik i T. Wichman z ramienia Muzeum Archeologicznego w Krakowie w 1988 r. Prace finansował WKZ i Dykcja Okręgowa Dróg Publicznych w Krakowie. Wykonano 14 wykopów sondażowych o łącznej powierzchni 187, 5 m². Odkryto 10 obiektów osadowych z materiałem (ceramika, kości zwierzęce) głównie kultury łużyckiej ze schyłku epoki brązu i wczesnej epoki żelaza oraz kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich.

Kraków-Opatkowie, stan. 6. Stanowisko położone na krawędzi doliny Wilgi, w strefie objętej planowaną budową węzła drogowego „Południowej Drogi Ekspresowej”. Badania wykonali R. Naglik i T. Wichman (Muzeum Archeologiczne w Krakowie) w 1988 r. Prace finansował WKZ i Dykcja Okręgowa Dróg Publicznych w Krakowie. Przebadano obszar o powierzchni 50 m², rejestrując jedynie luźne zabytki neolityczne, z wczesnego okresu epoki brązu i okresu wpływów rzymskich.

Kraków-Prądnik Czerwony (rejon cmentarza komunalnego). Osada z młodszej epoki kamienia położona na zachód od potoku Sudół, na terenie przeznaczonym pod rozbudowę cmentarza komunalnego. Stanowisko odkryte wiosną 1990 r. w trakcie inspekcji terenu budowy. Podjęte latem t. r. badania wykopaliskowe finansował WKZ i Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa. Pracami kierowali E. Rook (Muzeum Archeologiczne w Krakowie) i M. Nowak (Instytut Archeologii UJ). Przebadano obszar o powierzchni 6,75 ara, odkrywając 59 obiektów osadowych z materiałem (ceramika, wyroby kamienne, krzemienne, kości zwierzęce, polepa) należącym przede wszystkim do kultur neolitycznych: lendzielskiej, pucharów lejkowatych i ceramiki promienistej. Wyjątkowym znaleziskiem był „skład” przepalonego zboża (ok. 120 litrów) zalegającego w postaci warstwy na dnie jednej z jam kultury pucharów lejkowatych. Jego datowanie ustalono dokonując pomiaru wieku próbek zwęglonego ziarna w Laboratorium C-14 Instytutu Fizyki Politechniki Śląskiej. Wykonano także serię analiz paleobotanicznych składu ziarna (M. Lityńska — Zakład Archeologii Małopolski IHKM PAN).

Kraków-Witkowice, stan. 2. Wielokulturowa osada neolityczna położona na kulminacji wzgórza, na lewym brzegu potoku Garliczka, lewego dopływu Prądnika. Badania przeprowadził J. Rydlewski z ramienia Muzeum Archeologicznego w Krakowie w l. 1984-1985. Podjęto je w związku z koniecznością zabezpieczenia partii stanowiska przyległej do osuwającej się skarpy wyrobiska, powstałego przed wojną wskutek pobierania gliny przez miejscową cegielnię. Łącznie przebadano obszar o powierzchni 125 m², odkrywając 4 obiekty osadowe z materiałem (ceramika, wyroby krzemienne, kości zwierzęce) kultury lendzielskiej i kultury ceramiki promienistej.

Baczyn, gm. Liszki, stan. 2. Cmentarzysko kultury łużyckiej z okresu halsztackiego, położone na pd. skłonie wzniesienia opadającego ku rzece Sance. Badania

A
2. Bobin — stanowisko archeologiczne, osada wielokulturowa; A — rozpoczęcie eksploracji, B — pochówek psa. Fot. T. Wichman

wykopaliskowe podjęto w związku z niszczeniem stanowiska przez prace polowe (głęboka orka). Badania prowadzili J. i A. Krauss z ramienia Muzeum Archeologicznego w Krakowie w l. 1980-1986. Odkryto łącznie 105 grobów o mieszanym obrządku grzebalnym (szkieletowe, ciałopalne popielnicowe, ciałopalne jamowe, tzw. symboliczne — bez śladów kości). Większość posiadała konstrukcje kamienne (nakrywy, obwarowania). Pozyskano bogaty materiał zabytkowy w postaci przede wszystkim naczyń glinianych oraz wyrobów brązowych i żelaznych.

Bobin, gm. Proszowice, stan. 2. Cmentarzysko ciałopalne i szkieletowe zlokalizowane na krawędzi lewego brzegu doliny Szreniawy, w rejonie zagrożonym rozbudową wsi. Badania o charakterze ratowniczo-rozpoznawczym przeprowadziło Muzeum Archeologiczne w Krakowie (R. Naglik, T. Wichman) w 1990 r. Wykonano serię wykopów sondażowych o łącznej powierzchni 21 m². Odkryto jedynie zabytki luźne z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza (kultury trzciniecka i łużycka) oraz okresu wpływów rzymskich i średniowiecza.

Bobin, gm. Proszowice, stan. 5. Osada wielokulturowa położona na cyplu terasy nadzalewowej lewego brzegu Szreniawy. Badania przeprowadzono w l. 1989-1990 w związku z planowaną zabudową części terenu stanowiska. Pracami wykopaliskowymi kierowali

R. Naglik i T. Wichman z ramienia Muzeum Archeologicznego w Krakowie. Wykonano 5 wykopów sondażowych o łącznej powierzchni 36 m², eksplorując 68 obiektów osadowych, zalegających w obrębie nawarstwień kulturowych o miąższości 2,5-3,0 m. Pozyskano bardzo bogaty materiał zabytkowy (ceramika, wyroby brązowe, żelazne, kościane, szklane, kości zwierzęce) pochodzący z epoki brązu (kultury mierzanowicka, trzciniecka i łużycka) oraz młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich (kultura przeworska).

Bobin, gm. Proszowice, stan. 14. Osada wczesnośredniowieczna położona w obrębie pól uprawnych na niskiej, lewobrzeżnej terasie nadzalewowej Szreniawy. W 1990 r. wykonano niewielki sondaż (2 m²), uzyskując bliższe informacje o chronologii stanowiska i stopniu zniszczenia nawarstwień kulturowych. Prace wykopaliskowe przeprowadzili R. Naglik i T. Wichman z ramienia Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

Mysławczyce, gm. Proszowice, stan. 1. Stanowisko zajmuje rozległy obszar pól uprawnych (700 x 200 m) na cyplu terasy nadzalewowej lewego brzegu Szreniawy. Obiekt niszczone wskutek intensywnych prac polowych (głęboka orka); zagrożenie stanowią również rozbudowujące się gospodarstwa położone na obszarze stanowiska. Badania wykopaliskowe prowadziła H. Dobrzańska

z ramienia Zakładu Archeologii Małopolski IHKM PAN w Krakowie w l. 1988-1990. Łącznie przebadano obszar o powierzchni 264,5 m², przy czym wykopy usytuowane były w kilku różnych partiach stanowiska. Odkryto 71 obiektów archeologicznych: grób szkieletowy z wczesnego neolitu (cykl lendzielsko-polgarski), jamy osadowe z neolitu i epoki brązu (kultury mierzanowicka, trzciniecka, łużycka) oraz obiekty gospodarcze i mieszkalne datowane na okres późnorzymski. Wśród tych ostatnich na uwagę zasługują zwłaszcza pozostałości dużej, prostokątnej w rzucie, chaty o słupowej konstrukcji ścian. Z ww. obiektów pochodzi bardzo bogaty materiał zabytkowy — fragmenty naczyń, kości zwierzęce, przedmioty kościane i żelazne oraz polepa. Na stanowisku przeprowadzono serię badań specjalistycznych, mających na celu rozpoznanie sytuacji geologicznej i określenie miąższości nawarstwień kulturowych. Wykonano też analizy próbek ziemi i polepy konstrukcyjnej. Prace przeprowadził M. Pawlikowski z Instytutu Geologii AGH w Krakowie.

Podchybie, gm. Trzyciąż, stan. 1. Stanowisko położone w obrębie niewielkiej wydmy, usytuowanej na krawędzi doliny zalewowej Białej Przemszy. Teren wydmy zajęty przez lokalną piaskownicę. W 1987 r. podczas wybiórki piasku znaleziono gliniany, zdobiony kubek i toporek kamienny, pochodzące zapewne

z początku epoki brązu. W związku z tym odkryciem Muzeum Archeologiczne w Krakowie (A. Matoga, R. Naglik) przeprowadziło na stanowisku badania ratowniczo-rozpoznawcze, nie natrafiono jednak na dalsze zabytki.

Podłęże, gm. Niepołomice, stan. 3. Osada wielokulturowa położona na piaszczystym cyplu terasy nadzalewowej Wisły, po obu stronach torów kolejowych Kraków-Podłęże. Badaniami objęto część stanowiska niszczonej wskutek dorywczej eksploatacji piasku. Prace wykopaliskowe prowadziło w l. 1983-1988 i 1990 Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce, przy wsparciu finansowym WKZ. Badaniami kierowali A. Szybowicz (1983-1988) i K. Reguła (1990). Łącznie przebadano obszar o powierzchni blisko 16 arów, eksplorując 87 obiektów osadowych (obiekty mieszkalne — półziemiankowe, jamy o charakterze gospodarczym, paleniska, obiekty produkcyjne) oraz 43 ślady po słupach. Pochodzą one ze schyłku epoki brązu i wczesnej epoki żelaza (kultura łużycka) oraz z wczesnego średniowiecza (X-XII w.). Pozyskano bogaty materiał zabytkowy — fragmenty naczyń glinianych, wyroby kamienne, brązowe, żelazne, kościane, szklane oraz kości zwierzęce.

Podłęże, gm. Niepołomice, stan. 4. Cmentarzysko kultury łużyckiej z końca epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, zlokalizowane na krawędzi terasy nadzalewowej Wisły, kilkaset metrów na pd.-zach. od stan. 3. Badania prowadził A. Szybowicz z ramienia Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce w l. 1983-1984. W 1984 r. wykopaliska finansował WKZ. Ze względu na zagrożenie stanowiska przez wybiórkę piasku, prace ratownicze skoncentrowano w rejonie krawędzi wybierzyńska. Na niewielkim obszarze o powierzchni ok. 0,5 ara zarejestrowano 4 groby kultury łużyckiej (3 ciałopalne jamowe i 1 tzw. symboliczny) złożone z na-

czyń glinianych, przepalonych kości i drobnych przedmiotów brązowych.

Przeginia Narodowa, gm. Czernichów, stan. 1. Stanowisko leży na zwydmionej, wyższej terasie Wisły, w rejonie zagrożonym przemysłową wybiórką piasku. Badania wykopaliskowe przeprowadził M. Zając z ramienia Muzeum Archeologicznego w Krakowie w 1990 r. Przebadano obszar o powierzchni 33 m², pozyskując bogaty zespół wyrobów krzemiennych, zalegających w nieco rozwleczonym układzie krzemieniowym. Formy przewodnie należą do schyłkowo paleolitycznej kultury świderskiej. Na stanowisku wykonano również serię analiz geologicznych i mineralogicznych piasków i próbek surowca krzemienno (M. Pawlikowski i C. Bańdo — Instytut Geologii AGH w Krakowie).

Wysocice, gm. Gołcza — kościół p. w. św. Mikołaja z pocz. XIII w. Badania sondażowe przeprowadziło Muzeum Archeologiczne w Krakowie (A. Matoga, R. Naglik) w 1988 r., w związku z projektowanym osuszeniem i izolacją murów kościoła. W celu zorientowania się co do miąższości i charakteru nawarstwień kulturowych związanych z budową i funkcjonowaniem kościoła wykonano niewielki wykop o wymiarach 1,5 x 0,8 m przy pd. ścianie wieży dzwonnicy. Odsłonięto profilowany cokół kamienny o wysokości 45 cm, posadowiony bezpośrednio na fundamencie z kamienia łamanego na zaprawie wapienno-piaskowej. Przytykające doń nawarstwienia posiadały charakter zasypiskowy. W wykopie zarejestrowano ułamki ceramiki (datowane na okres od XIII w. po czasy nowożytne) oraz liczne, beładnie rozrzucone kości ludzkie.³

2. Badania finansowane przez inne instytucje

Kraków-Bieżanów Gaj, stan. XII. Osada z neolitu, epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Badania

przewodził K. Reguła w 1981 r. Finansowała Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce.

Kraków - Nowa Huta - Branice, stan. 76. Osada wielokulturowa (neolit, epoka brązu, okres wpływów rzymskich, wczesne średniowiecze). Badania prowadzili pracownicy Muzeum Archeologicznego w Krakowie — Oddział w Nowej Hucie, pod kierownictwem J. Rydzewskiego w l. 1981 i 1984. Finansowała Huta im. Lenina i Muzeum Archeologiczne w Krakowie.

Kraków - Nowa Huta - Krzesławice, stan. 41. Osada z okresu lateńskiego i neolitu. Badania prowadziły G. Kałka-Toboła i P. Poleska z ramienia Muzeum Archeologicznego w Krakowie — Oddział w Nowej Hucie w l. 1980-1984 i 1986-1987. Finansowała Huta im. Lenina i Muzeum Archeologiczne w Krakowie.

Kraków-Nowa Huta-Pleszów, stan. 17. Osada wielokulturowa z okresu neolitu, epoki brązu i średniowiecza. Badania prowadzili E. Rook i A. Rachwaniec (Muzeum Archeologiczne w Krakowie) w r. 1981. Finansowało Muzeum Archeologiczne w Krakowie.

Kraków - Nowa Huta - Pleszów, stan. 66. Osada z neolitu i epoki brązu. Badania prowadzili A. Rachwaniec i J. Garncarski (Muzeum Archeologiczne w Krakowie — Oddział w Nowej Hucie) w 1981 r. Finansowało Muzeum Archeologiczne w Krakowie.

Kraków - Nowa Huta - Wyciąże, stan. 5. Stanowisko wielokulturowe (osadnictwo od neolitu po wczesne średniowiecze). Badania prowadzili pracownicy Muzeum Archeologicznego w Krakowie — Oddział w Nowej Hucie, pod kierownictwem J. Rydzewskiego w l. 1988-1990. Finansowało Muzeum Archeologiczne w Krakowie.

Kraków-Sidzina, rejon „Słonego Stawu”. Osada wczesnośredniowieczna badana przez A. Jodłowskiego w 1983 r. Finansowało Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce.

dwanowie, Krakowie-Piaskach Wielkich, Krakowie-Pychowicach, Krzypinowie, gm. Liszki, Ściejowicach, gm. Liszki oraz w Opatkowicach, gm. Proszowice.

3. W l. 1991-1992 kontynuowano ratownicze badania w Bobinie, stan. 5 i 14, Krakowie-Prądniku Czerwonym, Mysławczykach, stan. 1, Podłężu, stan. 3 oraz w Prze-

gini Narodowej, stan. 1. Podjęto także nowe inicjatywy badawczo-konserwatorskie na zagrożonych obiektach, m.in. w Krakowie-Bieżanowie, Krakowie-Kur-

Kraków-Sowiniec, stan. 1 i 2 (rejon Kopca Marszałka Piłsudskiego). Stanowiska otwarte, lessowe ze środkowego paleolitu. Badania prowadzili J. K. Kozłowski i K. Sobczyk w 1987 r. Finansował Instytut Archeologii UJ.

Kraków-Zwierzyniec, ul. Spadzista (obecnie V. Hofmana). Otwarte stanowisko wielopoziomowe, lessowe z okresu paleolitu górnego. Badania prowadzili J. K. Kozłowski i K. Sobczyk w l. 1980 i 1985-1989. Finansował Instytut Archeologii UJ.

Barycz, gm. Wieliczka, stan. VIII. Osada neolityczna badana przez A. Szybowicza w l. 1980-1981. Finansowało Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce.

Biały Kościół, gm. Wielka Wieś. Stanowisko Jaskinia Duża w Mącznej Skale z materiałem zabytkowym z paleolitu, neolitu i czasów nowożytnych. Badania wykonano w 1984 r. ze środków finansowych Muzeum Archeologicznego w Krakowie i Instytutu Archeologii UJ. Prace prowadzili A. Dagnan-Ginter z Muzeum Archeologii UJ oraz B. Drobniowicz i K. Sobczyk z Instytutu Archeologii UJ, przy współpracy T. Madejskiej z Instytutu Geologii Czwartorzędu PAN i A. Nadachowskiego z Zakładu Zoologii Systematycznej i Doświadczalnej PAN.

Bolechowice-Zielona, gm. Zabierzów, stan. 9. Osada z neolitu badana przez E. Rook i A. Ruszar w l. 1987-1989. Finansowało Muzeum Archeologiczne w Krakowie.

Giebułtów, gm. Wielka Wieś. kościół parafialny. Badania sondażowe przy murach prezbiterium prowadził T. Węclawowicz w 1990 r. Finansował Instytut Historii Sztuki UJ.

Giebułtów, gm. Wielka Wieś, stan. 11. Osada neolityczna badana przez E. Rook i A. Ruszar w 1986 r. Finansowało Muzeum Archeologiczne w Krakowie.

Kryspinów, gm. Liszki, stan. 2. Cmentarzysko z okresu późnoliteńskiego i okresu wpływów rzymskich. Badania prowadził K. Godłowski przy współudziale K. Ciałowicza w 1982 r. Finansował Instytut Archeologii UJ.

Kokotów-Strumiany, gm. Wieliczka, stan. IV. Osada wielokulturowa, głównie z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza oraz młodszego okresu przedrzymskiego. Badania prowadził K. Reguła w l. 1980, 1982, 1985-1987. Finansowało Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce.

Modlnica, gm. Wielka Wieś, stan. 1. Osada neolityczna badana przez E. Rook i A. Ruszar w latach 1980, 1984. Finansowało Muzeum Archeologiczne w Krakowie.

Piekary, gm. Liszki, stan. IIa. Otwarte stanowisko lessowe z górnego paleolitu. Badania prowadził W. Morawski w 1983 r. Finansował Zakład Archeologii Małopolski IHKM PAN.

Poznachowice Górne, gm. Raciechowice. Grodzisko średniowieczne. Badania prowadził A. Jodłowski w 1980 r. Finansowało Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce.

Szyce, gm. Wielka Wieś, stan. 10. Osada neolityczna badana przez E. Rook w 1980 r. Finansowało Muzeum Archeologiczne w Krakowie.

Ściejowice, gm. Liszki, stan. 1 i 2. Stanowiska mezolityczne badane przez A. Dagnan-Ginter i E. Chochorowską w l. 1989-1990. Prace finansowało Muzeum Archeologiczne w Krakowie.

Tomaszowice, gm. Wielka Wieś, stan. 1 („Ostra Górka”). Osada neolityczna badana przez E. Rook i A. Ruszar w l. 1980-1983. Finansowało Muzeum Archeologiczne w Krakowie.

Węgrzce Wielkie, gm. Wieliczka, stan. I. Osada z okresu rzymskiego badana przez K. Regułę w l. 1987-1988. Finansowało Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce.

Wieliczka (gm.). Zamek Żupny. Badania archeologiczne (sondaże, nadzór) dla potrzeb prac renowacyjnych przy odbudowie i rekonstrukcji założeń zamkowych, prowadził A. Jodłowski z ramienia Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce w l. 1982-1985.

Wieliczka (gm.), stan. IV. Osada neolityczna badana przez K. Regułę w l. 1984-1985. Finansowało Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce.

Wieliczka (gm.), stan. X. Osada wczesnośredniowieczna badana przez A. Jodłowskiego w 1984 r. Finansowało Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce.

Wieliczka (gm.), stan. XI. Osada z młodszego okresu przedrzymskiego i rzymskiego oraz z wczesnego średniowiecza. Badania prowadził K. Reguła w l. 1980 i 1985. Finansowało Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce.

Wołowice, gm. Czernichów, stan. 1. Kopalnie krzemienia oraz pracownie nakopalniane z paleolitu i neolitu. Badania w 1980 r. prowadziło Muzeum Archeologiczne w Krakowie (A. Dagnan-Ginter), Instytut Archeologii UJ (J. K. Kozłowski, K. Sobczyk), Muzeum Uniwersyteckie w Kansas — USA (A. Montet White, S. Hollen), przy współpracy Zakładu Mineralogii AGH w Krakowie (M. Pawlikowski, Cz. Bańdo).

Zofiopole, gm. Igołomia-Wawrzeńczyce, stan. 1. Stanowisko wielokulturowe z neolitu, epoki brązu, młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wczesnorzymskiego. Badania w 1986 r. przeprowadzili H. Dobrzańska i W. Morawski z ramienia Zakładu Archeologii Małopolski IHKM PAN. Finansowała Krakowska Dyrekcja Inwestycji oraz Inspektorat Oświaty i Wychowania Urzędu Gminy Igołomia-Wawrzeńczyce.

IV. Inspekcje i nadzory konserwatorskie, wizytacje stanowisk archeologicznych, obsługa zgłoszeń o odkryciu zabytków

Inspekcje i nadzory konserwatorskie prowadzono w związku z planowanymi bądź realizowanymi inwestycjami na terenie województwa i obrzeżach miasta Krakowa. Do większych zadań budowlanych objętych kontrolą w minionym 10-leciu należały:

— autostrada Kraków-Gliwice: odcinek na terenie miejscowości Brzoskwinia, gm. Zabierzów (nadzór 1980 r.) oraz rejon dróg dojazdowych w miejscowościach Balice, gm. Zabierzów, Kryspinów, gm. Liszki oraz Chełm i Mydlniki w Krakowie-Krowdrzy (nadzory 1981 r.);

— autostrada „Południowa Droga Ekspresowa” w Krakowie-Podgórzu: odcinek od ul. Tynieckiej do Opatkowic (nadzór 1988 r.) i od Opatkowic do ul. Wielickiej (inspekcje terenu inwestycji, 1989 r.);
— zbiornik wody Raba II w Dobczycach (inspekcje 1984 r.);
— regulacja Wisły na terenie gm. Drwinia (inspekcje 1980 r.);
— prace ziemne na terenach objętych melioracją i budową wodociągów w miejscowościach: Lipas, gm. Gdów oraz Zabierzów, Bolechowice, Zelków i Rząska, gm. Zabierzów (inspekcje i nadzory w l. 1980-1982);
— rurociągi w: Krakowie-Podgórzu (rejon Tyńca — nadzór w 1980 r. oraz magistrała Kosoci-ce-Krzemionki-Górka Narodowa — nadzór 1990 r.), Pławowicach, gm. Nowe Brzesko i Grobli, gm.

Drwinia (nadzory 1984 r.) oraz w Wieliczce (nadzór 1990 r.);
— przetwórnia kruszywa w Kłokoczowie, gm. Czernichów (inspekcja terenu kopalni 1989 r.);
— roboty niwelacyjno-eksploatacyjne w Przegini Narodowej, gm. Czernichów (inspekcje, nadzory 1990 r.);
— rozbudowa cmentarza komunalnego w Krakowie na Prądniku Czerwonym (inspekcje, nadzory 1990 r.);
— rozbudowa gospodarstwa Stacji Hodowli Roślin Ogrodniczych w Pobiedniku Wielkim, gm. Igołomia-Wawrzeńczyce (nadzór 1987 r.);
— roboty instalacyjne w rejonie zamku w Niepołomicach (nadzór 1987 r.).

Do rutynowych działań konserwatora zabytków archeologicznych należały wizytacje sta-

nowisk archeologicznych. Szczególnie intensywnie prowadzono je w ostatnich latach, wizytując prawie wszystkie znane grodziska, kurhany, ok. 40 jaskiń w dolinie Prądnika, Kluczwody i Bolechówki oraz kilkadziesiąt innych stanowisk archeologicznych, których zagrożenie sygnalizowały wyniki wcześniejszych badań AZP. Systematycznie kontrolowano również stanowiska wpisane do rejestru zabytków nieruchomych województwa krakowskiego oraz obiekty badane wykopaliskowo.

Ponadto prowadzono na bieżąco obsługę zgłoszeń o odkryciu zabytków, pozyskując informacje i materiały odnoszące się do 28 stanowisk archeologicznych.

Andrzej Matoga

Andrzej Majdowski, *Ze studiów nad architekturą sakralną w Królestwie Polskim*, BMiOZ Seria C — Studia i Materiały, t. X, Warszawa 1994, ss. 138.

Lektura recenzowanych studiów nasuwa sporo refleksji. Odnoszą się one zarówno do zagadnień metodologicznych, jak i do spraw czysto merytorycznych, związanych ze stanem wiedzy o architekturze sakralnej XIX w. na ziemiach polskich. Powyższa uwaga dotyczy całokształtu dotychczasowych badań autora, który w swych publikacjach porusza wiele pomijanych dotąd aspektów wpływających na rozwój inwestycji kościelnych w ubiegłym stuleciu. Od jakiegoś czasu zajmują go zwłaszcza dzieje budowy kościołów warszawskich w okresie niewoli narodowej. Okoliczności związane z ich budową stanowią pasjonujące pole do dociekań nad uwarunkowaniami, które ważyły na różnorodnych przejawach życia publicznego. Są więc bogatym źródłem do zobrazowania epoki — począwszy od obyczajów i zachowań społecznych, poprzez wynikające z koniunktury politycznej uwarunkowania prawne, aż

po szeroko rozumianą kulturę materialną oraz spolaryzowane poglądy estetyczne. W omawianych studiach każdy z wymienionych wątków jest przywoływany na tyle często, że proponowana metoda jawi się jako swego rodzaju eksperyment w prezentowaniu wyników badań dziewiętnastowiecznej architektury sakralnej. Dotyczy to zwłaszcza tekstów obrazujących praktycznie nieznaną dotąd, ogromne zasługi Ludwika Górskiego przy budowie stołecznych kościołów oraz również mało spopularyzowane fundacje Marii i Michała Radziwiłłów w prawobrzeżnej Warszawie. O wszechstronności warsztatu naukowego autora świadczą także pozostałe teksty; uzmysławiają one ponadto ogrom problemów badawczych, na jakie natotyka w swej pracy historyk architektury XIX wieku. Mamy tu więc odkrywcze studium poświęcone zabudowaniom plebańskim, poparte prezentacją i analizą nieznanego dotąd

wzornika, którego autorem był warszawski architekt — Andrzej Gołofski. Równie interesujące jest prześledzenie poglądów warszawsko-krakowskiego środowiska architektonicznego na wybrane zagadnienia doktryny estetycznej historyzmu. Celnym zaś dopełnieniem jest ukazanie zabiegów, jakie podejmowano przez całe prawie stulecie, poddając przekształceniom przestrzennym pojedynczy obiekt. Otrzymujemy w ten sposób przełożenie teoretycznych rozważań na codzienną praktykę, w trakcie której następowała ich swoista weryfikacja. Można zatem skonstatować, iż pomimo wąskiej z pozoru tematyki, w omawianej książce poruszona jest wyjątkowo rozległa problematyka. Studia te z całą pewnością wzbogacają stan badań i należy się spodziewać, że zajmą należne im miejsce w bibliografii polskiej i warszawskiej architektury XIX stulecia.

Tadeusz Polak

**„Zprávy Památkové Péče”. Wydaje Ministerstwo Kultury Republiki
Czech w wydawnictwie „Oswald”.
Ukazuje się 10 razy w roku**

Rocznik 1 (1992)

Zeszyt 0, stron 40, ilustracje

J. Klápště, *Ztráty paměti* (Zanik pamíenci), ss. 2-3, 3 il. Zsf. Problemy stosunku społeczeństwa do dziedzictwa kulturowego.

Z. Smrž, *Zpráva o stavu archeologie v severozápadních Čechách* (Informacja o sytuacji archeologii w północnozachodnich Czechach) ss. 4-8, 6 il. Zsf. Problemy organizacji służb archeologicznych i koncepcje ochrony zabytków archeologicznych w regionie. Współpraca z uniwersytetem w Sheffield. Prezentacja wybranych stanowisk mikroregionu łuzycznego, lukowskiego i łomskiego.

M. Hauserová, *Příspěvek ke genezi půdorysného rozvrhu zakládaných měst v českých zemích* (Przyczynek do genezy planowego układu miast na ziemiach czeskich), ss. 9-15, 12 il. Rés. Problemy urbanistycznego rozwoju miast czeskich w ujęciu historycznym na tle europejskim.

M. Dvořák, *Všeobecné povinnosti* (Obowiązki ogólne), ss. 16-17, 1 il. Publikacja z okazji 70 rocznicy śmierci Dworzaka. Ochrona zabytków pojmowana jako obowiązek państwa i narodu.

A. Schubert, *Ochrana původních stavebních prvků při obnově památek* (Ochrona oryginalnych elementów budowlanych przy odnowie zabytków), ss. 18-19. Problemy zachowania oryginalnej substancji zabytkowej w budownictwie przy prowadzeniu prac restauratorskich.

S. Flesar, *K výsledkům ochrany kulturního dědictví Severočeského kraje v letech 1965-1990* (O rezultatach ochrony dziedzictwa kulturowego województwa północnoczeskiego w l. 1965-1990), ss. 19-20. Ocena stanu degradacji obiektów

zabytkowych w wyniku polityki władz regionalnych i państwowych. Na skutek zaniedbań zniszczeniu uległo 96 kościołów (m.in. Dieczin, Chomutów, Liberec, Litomierzyce, Most, Teplice, Usti nad Łabą, Louny, Jablonec, Czeska Lipa). Ochroną objęte były przeważnie obiekty związane z czynami rewolucyjnymi, groby żołnierzy radzieckich i ofiar faszyzmu. Ogółem były to 1892 obiekty, w tym zabytków kultury narodowej jedynie 8.

V. Voděrová, *Otazníky kolem památek lidové architektury* (Pytania dotyczące zabytków architektury ludowej), ss. 2-21, 3 il. Los budownictwa ludowego, ścieranie się interesów właścicieli obiektów i pracowników służb konserwatorskich, powstawanie niewielkich, prywatnych muzeów i ekspozycji kultury ludowej.

P. Macek, *Areál bývalého piaristického kláštera v Ostrově nad Ohří a hospodářský dvůr při zámku v Zákupcech* (Teren dawnego klasztoru pijarów w Ostrowie nad Ohrzą oraz dziedziniec gospodarczy na zamku w Zakupach), ss. 22-25, 6 il. Prezentacja zagrożonych obiektów, którym do tej pory — choć na to zasługują — nie poświęcano należytej uwagi.

-JNA-, *Bohemia Nostra*, s. 25. Informacja o powstaniu towarzystwa ochrony dziedzictwa kulturalnego pod nazwą „Bohemia Nostra”.

T. Klepek, *MATES nově* (MATES po nowemu), ss. 26-27. Zdobywanie środków na ochronę zabytków. Udział gry telewizyjnej MATES w finansowaniu konserwacji konkretnych obiektów.

T. Edel, *Blahoslavená Zdislava a řád sv. Jana Jeruzalémského* (Błogosławiona Zdzisława i zakon Św. Jana Jerozolimskiego), ss. 28-

30, 2 il. Dzieje klasztorów joannickich na terenie Czech w XII-XIV w. (Czeski Dub, Żitawa, Strakonice, Kadaň, Mlada Boleslaw).

J. Sommer, *Patro nad sakristií kostela v Hrobech (o. Tábor)* (Piętro nad zakrystią kościoła w Hrobech (powiat Tabor)), ss. 31-35, 15 il. Szczegółowa analiza budowlana obiektu na tle historycznym.

A. Vošahlík, *Jubileum PhDr. Dobroslava Libala* (Jubileusz dr Dobroslawa Libala) s. 36, 1 il. Jubileusz 80-lecia urodzin historyka sztuki.

J. N. Assmann, *Mozart a Praha* (Mozart i Praga), s. 37, 4 il. Wystawa związana z rokiem mozartowskim. Prezentacja zbiorów grafiki Galerii Narodowej, m.in. po raz pierwszy kolekcji grafik Jana Berki. P. Michna, *Výstava „Cimelia olomucensia”* (Wystawa „Cimelia olomucensia”), s. 38. Malarstwo, rzeźba, rzemiosło artystyczne oraz znaleziska archeologiczne.

BIBLIOGRAFIA, s. 38-39

Zeszyt 1, stron 40, ilustracje

J. Herout, *Výstavy jako příležitost k určování ikonografie památek* (Wystawy jako okazja do ikonograficznej identyfikacji obiektów zabytkowych), ss. 1-5, 6 il. Zsf. Wystawa „Czeski rysunek XX wieku” przyczyniła się do wzbogacenia ikonografii Pragi. Omówienie ciekawych źródeł, rysunków O. Fiali, J. Minarzika i A. Slawiczka. Prezentacja innych, interesujących dokumentów związanych z miastami czeskimi.

P. Macek, *Rotunda sv. Petra i Pavla na Budči* (Rotunda Św. Św. Piotra i Pawła w Budczi), ss. 6-13, 8 il. Zsf. Problemy datowania obiektu i wyniki badań prowadzonych w r. 1990. Szczegółowa analiza budowlana i historyczna.

M. Suchomel, *Proměnlivá podoba statuí Karlova mostu* (Zmienny wygląd figur z Mostu Karola), ss. 14-17, 5 il. Prezentacja przemian figur z Mostu Karola w Pradze (historyczne uzupełnienia, oryginalne niedoróbki, współczesne defekty).

V. Nejedlý, *K opravám bývalého klášterního areálu ve Žďáře nad Sázavou ve druhé polovine 19. století* (W kwestii napraw w dawnym zespole klasztornym w Żdziarze nad Sazawą w drugiej połowie XIX w.), ss. 18-20, 7 il. Dzieje przemian klasztoru cysterskiego.

J. Sommer, *Průzkum gotických kostelů v Budňanech a Mořině* (Badania nad kościołami gotyckimi w Budniach i Morzinie), ss. 21-27, 16 il. Dzieje kościołów położonych w pobliżu Karlsztejnu, analiza budowlana i historyczna.

V. Voděrová, *Památková péče ve Velké Británii I* (Ochrona zabytków w Wielkiej Brytanii I), ss. 28-32, 3 il. Prezentacja aktów prawnych związanych z ochroną zabytków a także organizacji działających na rzecz ochrony: Department of the Environment, English Heritage, The Royal Commission on the Historical Monuments of England, The Redundant Churches Fund, The National Heritage Memorial Fund, Local Government. Dokumentacja historycznych budowli.

VV. *Ceny Europa Nostra poprvé u nás* (Nagrody Europa Nostra po raz pierwszy u nas), s. 32. Medal honorowy przyznany arch. Z. Wawrze z zespołem za rekonstrukcję historycznego budynku Teatru Narodowego w Pradze oraz dyplomu honorowego dla arch. P. Kupca i zespołu za rekonstrukcję obiektów na ulicy Mustek w Pradze.

Jpu, *Výstava v Trójském zámku* (Wystawa na zamku w Troji), ss. 35-36, 2 il. Poświęcona roli rodziny Manderscheid-Sternberk w historii Czech.

J. Peška, *Archeologická výstava na zámku v Mikulově* (Wystawa archeologiczna na zamku w Mikulowie), ss. 36-37, 1 il. Ekspozycja "Barbaryńcy i Rzymianie nad środkowym

Dunajem w pierwszych dwu wiekach naszej ery", relacje romańsko-germańskie w dziejach południowych Moraw.

AV, *Duch a čin* (Duch i czyn), s. 38, 1 il. Wystawa poświęcona T. G. Masarykowi, pierwszemu prezydentowi Czechosłowacji.

DV, *Collegium Marianum*, s. 39, 1 il. Seminarium pt. "Szkolny i odpustowy kościół Św. Michała w obrębie dawnego klasztoru na Starym Mieście w Pradze oraz Słup Maryjny na Rynku Staromiejskim w Pradze".

BIBLIOGRAFIA, s. 39-40

Zeszyt 2, stron 40, ilustracje

J. Kaigl, *Kostel Věch svatých na Pražském hradě před požárem v roce 1541 (Příspěvek k historické topografii Pražského hradu)* (Kościół Wszystkich Świętych na zamku praskim przed pożarem w 1541 r. (Uwagi na temat historycznej topografii zamku praskiego)), ss. 1-8, 13 il. Rés. Szczegółowa analiza konstrukcyjna i historyczna obiektu na podstawie dotychczasowych badań. Przebudowy renesansowe z lat 1579 i 1580.

J. Sedlák, *Kolonie Nový dům v Brně* (Kolonie Nowy Dom w Brnie), ss. 9-17, 7 ilustr. Zsf. Nowoczesne osiedle "Nowy Dom" z 1928 r. Udział architektów: H. Foltyna, B. Fuschy, J. Grunta, J. Kroha, M. Putna, J. Wiszka i A. Wiesnera. Nowoczesna architektura i urbanistyka czeska i jej związki z architekturą europejską.

E. Neustupný, *Zachraňujeme archeologické památky?* (Czy chronimy zabytki archeologiczne?), ss. 18-20. Ochrona zabytków archeologicznych w aspekcie organizacyjnym, finansowym i własnościowym.

L. Krušinová, *Postavení oboru archeologie v systému památkové péče v ČR* (Pozycja archeologii w systemie ochrony zabytków w Republice Czech), ss. 20-23, 1 il. Zsf. Problemy organizacyjne, finansowe i udział poszczególnych instytucji w badaniach.

M. Brabec, M. Dvořák, J. Zelinger, *Nažehlování obrazů a tapisérií vodními disperzemi polymerů* (Wprawowywanie wodnych dyspersji polimerów w obrazy i tekstylia), ss. 24-28, 4 il. Zastosowania rodzimych środków do przenoszenia obrazów i tkanin na nowe podłoże.

V. Nejedlý, *Restaurování sochařské výzdoby hlavního oltáře kostela Nanebevzetí Panny Marie v Opavě — příspěvek k poznání barokních sochařských technologií* (Restauracja wystroju rzeźbiarskiego głównego ołtarza w kościele Wniebowzięcia Panny Marii w Opawie — uwagi na temat barokowych technologii rzeźbiarskich), ss. 29-30, 3 il. Restauracja rzeźby J. Schuberta.

K. Kuča, *Objev renesančního průčelí špýcharku u č. p. 23 ve Smrkovicích (okres Písek)* (Odkrycie renesansowej fasady spichlerza w Smrokowicach (powiat Písek)), ss. 31-33, 7 il. Odsłonięcie cennych renesansowych fragmentów na fasadzie barokowego obiektu. Analiza tynków i wcześniejszej substancji zabytkowej.

Z. Dragoun, *XIII. Konference archeologie středověku v Děčíně* (XIII Konferencja Archeologii Średniowiecznej w Dieczynie), s. 34. Sprawozdanie z ogólnokrajowej konferencji w dniach 14-17 października 1991 r. Tematy: archeologia jako wiedza historyczna, wewnętrzna struktura osad średniowiecznych i form budowlanych, archeologia a ochrona zabytków.

J. Sedlák, *Kolokvium "Vratislavský modernismus"* (Kolokwium "Wrocławski modernizm"), ss. 35-38, 4 il. Sprawozdanie z konferencji DOCOMOMO we Wrocławiu w dniach 23-26 kwietnia 1991 r.

D. Líbal, *Milada Vilímková zemřela* (Zmarła Milada Wilimkova), ss. 38-39. Wspomnienie o znanej badaczce.

P. Bureš, *Komise pro lidové stavitelství, sídla a bydlení. Narodopisné společnosti při ČSAV znovu obnovena* (Komisja ds. budownictwa ludowego, osiedli i osad. Towarzystwa etnograficzne przy Akademii

Nauk Republiki Czech zostały reaktywowane), ss. 39-40. Omówienie celów i kierunków działania Komisji.

BIBLIOGRAFIA, s. 40

Zeszyt 3, stron 40, ilustracje

J. Muk, M. Ebel, *K významu archivního bádání pro hodnocení památky II, na příkladu bývele sladovny v Žatci čp. 356* (Znaczenie badań archiwalnych przy określaniu zabytku na przykładzie słodowni w Żatci nr hip. 356. Część II.), ss. 1-3, 2 il. Zsf. Ponowne badania archiwalne pozwoliły na zmianę interpretacji dotychczasowego datowania i określenia funkcji obiektu, obalając tezę o usytuowaniu w domu nr 356 szpitalika i kaplicy Bożego Ciała. Reinterpretacja dokumentów wskazuje na spichlerz, a następnie na słodownię.

K. Kuča, *Kostel sv. Vořsily v Chlumci nad Cidlinou a význam jeho renesančních přestaveb* (Kościół Św. Urszuli w Chlumci nad Cidliną i znaczenie dokonanych tam przebudów renesansowych), ss. 4-12, 16. il. Zsf. Historia obiektu związanego z Janem z Persztejna i szczegółowa analiza architektoniczna.

M. Suchomel, *K interpretacím někdejší podoby uměleckých památek* (W kwestii interpretacji pierwotnego wyglądu zabytków sztuki), ss. 13-19, 14 il. Zsf. Etyczne i estetyczne problemy ingerencji konserwatorskiej w substancję zabytkową. Przykłady ruiny trwałej (zamek Borotin, ruiny kaplicy Wyniesienia Św. Krzyża w Brzistwi).

J. Maliva, *Objev fragmentu renesanční malby v Mohelnici* (Odsłonięcie fragmentu malowidła renesansowego w Mohelnicy), ss. 20-21, 1 il. Zsf. W niektórych miejscach odsłonięta część ma szerokość około 4 m, a wysokość 120 cm. Analiza historyczna tego niezwykłego w Czechach malowidła. Niektóre elementy formalne wskazują na związki ze zdobieniami z Wawelu w Krakowie. Jeśli potwierdzą się przypuszczenia, będzie

można uznać mohelnickie malowidło za pierwsze figuralne przedstawienie z okresu ołomunieckiego biskupa Stanisława Turzy. Datowanie: drugie ćwierćwiecze XVI stulecia.

mm, *Strop lodi kostela v Havlíčkově Borové* (Strop nawy kościoła w Hawliczkowie Borowe), ss. 22-23, 3 il. Zsf. Przyczynek do historii kościoła.

T. Klepek, *Ochrana movitých kulturních památek* (Ochrona ruchomych zabytków kultury), ss. 24-25, 2 il. Kwestia zabezpieczenia zabytków ruchomych, zwłaszcza w kościołach i kaplicach: urządzenia alarmowe i zabezpieczające, służby ochroniarskie i ewidencja zabytków.

Kulturní památky, historická sídla a města poškozená a zničená během války v Chorvatsku (Zabytki kultury, siedziby i miasta historyczne zniszczone w czasie wojny w Chorwacji), ss. 26-31, 4 il. Tekst również w jęz. angielskim. Raport o stanie i zasięgu zniszczeń dziedzictwa kulturowego na terenie Chorwacji.

V. Voděrová, *Památková péče ve Velké Británii II* (Ochrona zabytków w Wielkiej Brytanii II), ss. 32-34, 2 il. Sum. Problemy ewidencji zabytków, kategoryzacji i usuwania z rejestru. Przedstawienie na tym tle działalności inspektorów ochrony zabytków. Strefy ochronne.

V. Martincová, *Vztah institucí památkové péče a veřejnosti ve Velké Británii* (Relacja pomiędzy instytucjami ochrony zabytków a społeczeństwem w Wielkiej Brytanii), ss. 35-36, 1 il. Działalność English Heritage, National Trust for Places of Historic Interest or Natural Beauty oraz Society for Protection of Ancient Buildings.

A. Vošahlík, *Návrh kulturních památek České republiky k zápisu do Seznamu světového dědictví UNESCO* (Propozycje zgłoszenia na Listę Światowego Dziedzictwo UNESCO zabytków z terytorium Republiki Czech), ss. 37-40, 3 il. Zsf. Czechosłowacja nie podpisała

do 1990 r. akcesu do konwencji UNESCO i nie mogła przedstawiać swoich propozycji wpisania obiektów na Listę Światowego Dziedzictwa. Aktualnie przedstawiono do wpisu następujące obiekty i zespoły zabytkowe: historyczne centra miast (miejskie rezerwy historyczne) Praga, Ołomuniec, Czeski Krumlow i Telcz, zamek Karlsztejn, kościół Św. Barbary w Kutnej Horze, zespół kościoła Św. Jana Nepomucena w Ždziarze nad Sazawą, rezerwat architektury ludowej Holeszowice i willę Tugendhat w Brnie.

Zeszyt 4, stron 40, ilustracje

K. Křížová, *Zobrazení historických interiérů vídeňských paláců a rezidencí v našich sbírkách* (Wizerunki historycznych wiedeńskich pałaców i rezydencji w naszych zbiorach), ss. 1-8, 11 il. Zsf. Omówienie licznych prac związanych z najciekawszymi i najznakomitszymi rodami wiedeńskimi. Materiał dokumentacyjny o znacznych walorach poznawczych i historycznych. Obrazy Rudolfa von Alt, Franciszka Barbariniego, Marii Staubmann, Franciszka Heinricha, Raimunda Mössnera.

I. Kořán, *Památkářské srdce P. K. Světeckého* (Zabytkoznawcza dusza P. K. Swieteckiego), ss. 9-12. Artykuł poświęcony postaci P. K. Swieteckiego — autora licznych prac historycznych, archiwisty z zamiłowania, przedstawiciela wybitnej szlacheckiej rodziny. Artykuł nosi znamieny podtytuł "W kwestii pojmowania przeszłości narodu w połowie XVIII w."

H. Sedlmayr, *Rok 1975 byl nazván Rokem památkové péče* (Rok 1975 został uznany za Rok Ochrony Zabytków), ss. 13-17, 1 il. Działalność organizacji międzynarodowych w dziedzinie ochrony dziedzictwa kulturalnego.

J. Petrů, *Reinstalace zámecké knihovny ve Strážnici* (Ponowna instalacja biblioteki zamkowej w Strážnici), ss. 18-25, 7 il. Zsf. Niezwykle cenny zbiór rodziny Mangis powrócił z zamku w Miloticach na

swe pierwotne miejsce tj. do zamku w Strażnicy. Omówienie problemów związanych z przeniesieniem i ekspozycją księgozbioru.

L. Mlčák, *K obnově měšt'anských domů v Šumperku* (Na temat odnowy kamienic mieszczańskich w Szumperku), ss. 25-26, 2 il. Problemy rewaloryzacji zabytkowego układu urbanistycznego i poszczególnych kamienic przy jednoczesnej modyfikacji funkcji.

T. Klepek, *Dárek z ČNR* (Podarunek od Czeskiej Rady Narodowej), s. 27. Omówienie środków przekazanych przez Czeską Radę Narodową.

V. Voděrová, *Památková péče ve Velké Británii III* (Ochrona zabytków w Wielkiej Brytanii III), ss. 28-30, 3 il. Prezentacja źródeł finansowania ochrony zabytków, działalność instytucji i fundacji oraz władz terenowych w Anglii i Walii.

K. Žurek, *Osobní značky olomouckých renesančních a barokních kameníků* (Gmerki renesansowe i barokowe kamieniarzy z Ołomuńca), ss. 31-33, 5 il. Prezentacja gmerków: Metesa Peravera (XVI w.), Stanisława Ludwiga (XVI w.), Antona Kichlera (XVII w.), Michała Mandika (XVII w.), Wenzla Rendere (XVIII w.)

KRADZIEŻE DZIEŁ SZTUKI, ss. 34-35. Tekst również w jęz. niemieckim. Informacja o zaginionych obiektach.

V. Razím, *Poličská domovní vrata* (Wrota z Policzki), ss. 36-38, 6 il. Wystawa w muzeum miejskim w Policzce unaocznia niszczenie zabytkowych drzwi domów w małym miasteczku.

RECENZJE, ss. 39-40

BIBLIOGRAFIA, s. 40

Zeszyt 5, stron 40, ilustracje

N. Bažantová, *Relikviář sv. Maura* (Relikwiarz Św. Maura), ss. 1-6, 4 il. Historia niezwykle cennego romańskiego zabytku, którego zniknięcie i odzyskanie noszą znamiona sensacji. Szczegółowa prezentacja

objektu i jego znaczenia kultowego oraz historycznego.

M. Suchomel, *Několik poznámek k Etickému kodexu* (Kilka uwag o Kodeksie Etyki Konserwatorskiej), ss. 7-10. Rozważania nad opublikowanym *Kodeksem etyki konserwatorskiej*. Nieścistości i wieloznaczności w określaniu

kwestii pryncypialnych, takich jak zasięg ingerencji konserwatorskiej, profesjonalizm czy pojęcie właściciela dzieła zabytkowego.

L. Dědková, *Z restaurátorské činnosti Památkového ústavu v Ostravě* (Z konserwatorskiej działalności Instytutu Konserwacji Zabytków w Ostrawie), ss. 11-15, 5 il. Przegląd działalności, omówienie prac w kościele Zwiastowania Marii Panny w Szumperku i w kościółku drewnianym w Marszikowie.

P. Prokopec, *Rekonstrukce maleb v místnosti čelního rizalitu Stavovského divadla v Praze* (Rekonstrukcja malowideł na środkowym ryzalicie Teatru Stawowskiego w Pradze), ss. 16-17, 5 il. Omówienie rekonstrukcji malowideł w tzw. saloniku Mozarta w Teatrze Tyla w Pradze, opis przeprowadzonych prac.

J. Nováček, *Činnost Stále komise ministerstva kultury České republiky pro hodnocení kulturních památek v I. polovině roku 1991* (Działalność Stałej Komisji Ministerstwa Kultury Republiki Czech ds. Kwalifikacji Zabytków Kultury w pierwszej połowie 1991 r.), ss. 18-23, 12 il. Prezentacja poszczególnych obiektów ze wskazaniem ich kategoryzacji. Zalecenia wpisu i skreślenia z rejestru.

K. Found, *K soupisu kamenných božích muk na území města Plzně* (Na temat rejestrowania kapliczek kamiennych przydrożnych na terenie Pilzna), ss. 24-26, 3 il. Prezentacja często zapominanych i niedocenianych obiektów zabytkowych, które stają się ofiarami rozwoju miasta. Omówienie obiektów z XVI i XVIII w.

KRADZIEŻE DZIEŁ SZTUKI, s. 27, 2 il. Tekst również w jęz. nie-

mieckim. Informacja o zaginionych obiektach.

J. Langer, *Péče o vernakulární architekturu* (Ochrona architektury wernakularnej), ss. 28-34, 10 il. Sprawozdanie z seminarium ICOMOS w Rosji w 1990 r. Zwiedzanie zabytków w dorzeczu Wołgi (Kostroma, Niżnyj Nowgorod, Kosmodemjańsk). Ochrona budownictwa ludowego i prezentacja zabytków dla celów turystycznych.

V. Voděrová, *Památková péče ve Velké Británii IV* (Ochrona zabytków w Wielkiej Brytanii IV), ss. 35-37, 5 il. Społeczna ochrona zabytków. The Society for the Protection of Ancient Buildings, The National Trust, The Georgian Group, The Civic Trust, The Historic Houses Association, Buildings Preservation Trusts.

J. Škabrada, *Lidová architektura v Plzni* (Architektura ludowa w Pilźnie), ss. 38-39, 3 il. Wystawa architektury ludowej Pilzna i okolic. Ciekawy materiał ikonograficzny.

JVP, *Krajina v nizozemské grafice 16. a 17. století* (Krajobraz w malarstwie niderlandzkim XVI i XVII w.), ss. 39-40, 1 il. Prezentacja 100 wybranych z Galerii Narodowej w Pradze prac rozpoczynająca cykl wystaw malarstwa niderlandzkiego.

Zeszyt 6, stron 40, ilustracje

N. Bažantová, *Relikviář sv. Maura II* (Relikwiarz Św. Maura II), ss. 1-8, 21 il. Badania tkanin i fragmentów skór z relikwiarza Św. Maura. Prezentacja szczegółowa znalezionych fragmentów i omówienie procesu konserwacji (tkaniny hiszpańskie i egipskie).

P. Bečka, *Měřická dokumentace relikviáře sv. Maura* (Fotogrametryczna dokumentacja relikwiarza Św. Maura), s. 9, 2 il. Prace fotogrametryczne prowadzone w dwu etapach — w 1986 r. i aktualnie. Ocena i wartość dokumentacyjna.

KRADZIEŻE DZIEŁ SZTUKI, ss. 10-11, 5 il. Tekst również w jęz. niemieckim. Informacja o zaginionych obiektach.

K. Křížová, *Portréty od Josefa Kauffmanna (1707-1782) v hohennemské sbírce ze zámku Bystře u Poličky* (Portrety pędzla Josefa Kauffmanna (1707-1782) z zbiorów rodu Hohenems na zamku w Bystrej koło Policzki), ss. 12-17, 7 il. Prezentacja 3 portretów barokowego malarza, dotąd nie prezentowanych publicznie. Cała kolekcja liczy 26 płócien różnych autorów i stanowiła niegdyś własność rodu z Hohenems, a następnie przeszła w ręce cesarza Franciszka Józefa. W historii sztuki bardziej znana jest jako malarka córka Kauffmanna — Maria Anna Angelika, również doskonała portrecistka.

J. Štulc, *Naše hrady a zámky viděné očima britských odborníků* (Nasze zamki i pałace widziane oczami brytyjskich specjalistów), ss. 18-23, 4 il. Wizyta specjalistów brytyjskich zajmujących się ochroną, aranżacją oraz wykorzystaniem turystycznym rezydencji szlacheckich. Bardzo krytyczna ocena niektórych dokonań czeskich (wprowadzanie nieuzasadnionych elementów nowoczesnego wystroju wewnątrz, stosowanie syntetycznych środków do malowania ścian, nieprawidłowości w rekonstruowaniu parków i ogrodów).

vrz, *Proměna hradební věže v Nové ulici v Poličce* (Przemiana wieży na murach obronnych w Policzce), ss. 24-25, 9 il. Zniszczenie oryginalnej substancji zabytkowej — interwencyjny artykuł wskazujący na “radosną twórczość” w ochronie zabytków.

mp, *Oktavián Broggio*, ss. 26-29, 5 il. Zsf. Prezentacja nieznanego planów z archiwów cysterskich i jezuitów, m.in. takich dokonań architekta jak kościół Matki Boskiej Bolesnej w Bohosudowie, klasztor cysterski w Oseku czy kościół Zwiastowania Marii Panny w Litomierzycach.

J. Petru, *Od výstav středověkého umění k poučení pro náš obor* (Wystawy sztuki średniowiecznej lekcją dla naszej dyscypliny wiedzy), ss. 30-37, 7 il. Omówienie kilku wy-

staw związanych ze sztuką średniowieczną: “Sztuka gotycka w Czechach południowych”, “Mistrzowie tyńskiej kalwarii”, “Chebska rzeźba gotycka”, “Średniowieczne rzemiosło artystyczne” oraz “Gotyki wie-deński”.

D. Vokolková, *Anežka hostila Videň* (Agnieszka gościła Wiedeń), ss. 37-38. Wystawa rzeźb, witraży i rzeźby architektonicznej z katedry w Wiedniu w klasztorze Św. Agnieszki w Pradze.

T. Durdík, *Životní jubileum Doc. PhDr. Miroslava Richtera, DrSc.* (Jubileusz Doc. dr Mirosława Richtera), ss. 39-40, 2 ilustr. Jubileusz archeologa-mediewisty.

Zeszyt 7, stron 40, ilustracje

Z. Dragoun, *K podobě mino-ristského kláštera na Starém Městě pražském* (W kwestii formy klasztoru minoryckiego na Starym Mieście w Pradze), ss. 1-3, 1 il. Zsf. Artykuł historyczny prezentujący jeden z najważniejszych obiektów na Starym Mieście w Pradze. Omówienie problemów architektonicznych i prowadzonych prac, również archeologicznych.

Z. Sýrova, J. Sýrovy, *Hliněná architektura ve Francii* (Architektura gliniana we Francji), ss. 4-15, 21 il. Rés. Przekrojowy artykuł poświęcony problemom budownictwa w kontekście doświadczeń europejskich. Różne typy konstrukcji i materiału (cegła niepalona tzw. brique crue, brique brute). Omówienie programu ICCROM.

V. Voděrová, K. Kuča, *Památková péče v okrese Písek v roce 1991* (Ochrona zabytków w powiecie Písek w roku 1991), ss. 16-19, 3 il. Zsf. Omówienie prac m.in. w kościołach: w Oslowie, Sepakowie, Písku, Chrestowicach, Miszowicach i Protiwinie.

L. Mlčák, *K nástěnným malbám Carpofova Tencally v arcibiskupské rezidenci v Olomouci* (O malowidłach ściennych Carpofova Tencalli w rezydencji arcybiskupa Ołomuńca), ss. 20-21, 1 il. Malowidła ma-

nierystyczne na dworze biskupa Karola z Lichtensteinu.

V. Voděrová, *Památková péče ve Velké Británii V* (Ochrona zabytków w Wielkiej Brytanii V), ss. 22-26, 3 il. Prezentacja prac specjalistycznych, zawierających wskazania odnośnie działań konserwatorskich i stopnia ingerencji w substancję zabytkową.

M. Bureš, *Archeologické památky ve Velké Británii I* (Zabytki archeologiczne w Wielkiej Brytanii I), ss. 27-31, 1 il. Sum. Szczegółowa prezentacja organizacji służb archeologicznych i ich zadań. Omówienie problemów prac archeologicznych z punktu widzenia szczebla centralnego regionu. Ewidencja i działalność muzeów.

KRADZIEŻE DZIEŁ SZTUKI, ss. 32-33, 2 il. Tekst również w języku niemieckim. Informacja o zaginionych obiektach.

RECENZJE, s. 34-36

P. Bowe, *Les jardins d'Europe orientale* (Ogrody w Europie Wschodniej), przedruk z “Museum”, ss. 37-38.

BIBLIOGRAFIA, s. 39-40

Zeszyt 8, stron 40, ilustracje

J. Žalman, *Snad trochu netradičně o kulturním dědictví* (Niezbyt tradycyjnie o dziedzictwie kulturowym), ss. 1-2, Społeczeństwo a problemy stosunku do dziedzictwa przeszłości. Choroba “zaniku pamięci” jako problem w kształtowaniu postaw wobec tradycji.

T. Welz, *Vilová kolonie Barrandov* (Kolonja willowa Barrandow), ss. 3-6, 12 il. Prezentacja kolonii willowej na wzgórzu Barrandow w Pradze z lat 30-ych XX w. dzieła m.in. architektów: V. Gregra, M. Urbana, J. Waňka, L. Syrowego.

D. Prix, J. Varhaník, J. Zavřel, *K počátkům kostela sv. Martina v Praze 6 — Řepích* (O początkach kościoła Św. Marcina w Pradze 6 we wsi Rzepy), ss. 7-16, 14 il. Zsf. Szczegółowa analiza historyczna obiektu sięgającego początkami ro-

mańszczyzny. Dawna wieś Rzepey leży dziś w obrębie Pragi w okolicy Białej Góry. Prezentacja przemian budowlanych obiektu i jego znaczenie dla architektury średniowiecznej.

A. Schubert, *K opravám střech historických budov* (W kwestii napraw dachów w budynkach historycznych), ss. 17-18. Problemy techniczne, estetyczne i konstrukcyjne w pracach naprawczych prowadzonych przez właścicieli obiektów, nieporozumienia oraz naruszenie substancji zabytkowej.

L. Štěpán, *Soubor lidových staveb Vysočina* (Zespół budownictwa ludowego — Wysocyna), ss. 19-22, 9 il. Omówienie działalności skansenu w Wysocynie z okazji 20-lecia otwarcia tej placówki. Przedstawienie najciekawszych dokonań.

V. Nejedlý, *K restaurování deskových obrazů mistra Theodorika v kapli sv. Kříže na hradě Karlštejné před stopadesáti lety* (Restauracja malarstwa tablicowego mistrza Teodoryka w kaplicy Św. Krzyża na Karlsztejnie przed 150 laty), ss. 23-27, 7 il. Zsf. Analiza i ocena prac wykonanych przez W. I. L. Markowskiego (1789-1846) w latach 30-tych XIX w.

KRADZIEŻE DZIEŁ SZTUKI,

ss. 28-29, 4 il. Tekst również w jęz. niemieckim. Informacja o zaginionych obiektach.

L. Gottfried, *Assumpta ve štítě Týnského kostela* (Rzeźba Assunty w szczycie kościoła tyńskiego), ss. 3-34, 4 il. Historia rzeźby na podstawie wnikliwej analizy materiałów archiwalnych związanych z kościołem tyńskim w Pradze.

J. Sommer, *Poznámky k výkladu stavebního vývoje několika středověkých kostelů v nejnižším cípu Čech — 1* (Uwagi na temat rozwoju wybranych kościołów średniowiecznych w najbardziej wysuniętym na południe rejonie Czech — 1), ss. 35-38, 9 il. Prezentacja kościołów: Św. Jana Chrzyciela w Zatoní, Św. Małgorzaty w Horní Plané i Św. Mikołaja w Boleticach.

J. J. Outrata, *Prof. Jaroslav Pešina osmdesátníkem* (Prof. Jaroslav Pešina osiemdziesięcioletniem), s. 39. Jubileusz wybitnego mediewisty.

Jubilant PhDr. Jiri Vondra (Jubilant dr Jirži Wondra), s. 39-40. 70-lecie urodzin historyka.

Zeszyt 9, stron 40, ilustracje

J. Herout, *Soutěž k úpravám Pražského hradu v roce 1963 — poučení i pro dnešek?* (Konkurs na przebudowy w obrębie zamku praskiego w 1963 r. przestroga dla naszych czasów), ss. 1-6. Prezentacja koncepcji konkursu, który miał w swoim czasie "usprawnić" ruch turystyczny na zamku. Brak poszanowania dla substancji zabytkowej, dalekosiężne plany przekształcenia okolicznych terenów, m.in. budowa Aleji Socjalizmu.

L. Mlčák, *Nypoortův oltářní obraz bratrstva Anděla Strážce na sv. Kopečku v Olomuci* (Obraz Nypoorta na ołtarzu w bractwie Anioła Stróża na Św. Kopeczku koło Ołomuńca), ss. 7-12, 22 il. Historia bractwa założonego w 1668 r. i obrazu niderlandzkiego malarza i grafika Justusa van den Nypoorta (ok. 1625 — po 1692). Nypoort pracował na terenie Austrii, a później na dworze biskupa ołomunieckiego Karola Lichtensteina-Kastelkorna. Szczegółowa analiza obrazu na tle porównawczym.

M. Suchomel, *Restaurace platzevské dřevorezby z Veltrus* (Restauracja drewnianej rzeźby Platzera z Veltrus), ss. 13-16, 8 il. Restauracja rzeźby Ignacego Franciszka Platzera przedstawiającej Św. Jana Nepomucena z lat 60-ych XVIII w.

M. Popl, J. Kysilková, *Výskyt nových vysoce toxických látek v prostředí chráněných dřevěných konstrukcí* (Pojawienie się substancji toksycznych w środowisku konstrukcji drewnianych pozostających pod ochroną), s. 17. Toksyczne wyziewy w pomieszczeniach teatru na zamku w Czeskim Krumlowie, gdzie do konserwacji konstrukcji drewnianych zastosowano preparat

Lastanox T 20 oraz Q, prawdopodobnie na drewnie nieprawidłowo oczyszczonym.

J. Sommer, *Poznámky k výkladu stavebního vývoje několika středověkých kostelů v nejnižším cípu Čech — 2* (Uwagi na temat rozwoju wybranych kościołów średniowiecznych w najbardziej wysuniętym na południe rejonie Czech — 2), ss. 18-21, 8 il. Prezentacja kościołów: cysterskiego w Wyższym Brodzie, Św. Bartłomieja w Slawkowie (k. Czeskiego Krumlowa) i Św. Mikołaja w Boleticach.

A. Vošahlík, *Zapráva o stavu architektonického dědictví v Evropě. Strasburk, brázen 1992* (Raport o stanie dziedzictwa architektonicznego w Europie, Strasbourg, marzec 1992), ss. 22-26, 4 il. Omówienie raportu: problemy identyfikacji dziedzictwa architektonicznego, instytucji odpowiedzialnych za obiekty zabytkowe, kwestia ochrony i upowszechnienia.

J. Petřů, *Expozice české hudby na zámku v Litomyšli* (Wystawa czeskiej muzyki na zamku w Litomyśli), ss. 27-30, 5 il. Omówienie ekspozycji pt. "Rozwój czeskiej kultury muzycznej".

V. Kučová, *Seminář ECOVAST v Ústěku* (Symposium EKOFAST w Usztieku), ss. 31-34, 4 il. Sprawozdanie z międzynarodowego seminarium poświęconego ruralistyce w dniach 13-15 maja 1992 r.

RECENZJE, s. 34-40

Zeszyt 10, stron 40, ilustracje

A. Vošahlík, *UNESCO 1992 — Rok Baroka* (UNESCO 1992 — Rok Baroku), s. 1. Prezentacja zadań czeskiego komitetu ICOMOS w roku poświęconym kulturze barokowej.

D. Líbal, *Barokní architektura, stěžejní projev kultury Čech, Moravy a Slezska* (Architektura barokowa głównym nurtem kultury Czech, Morawy i Śląska), ss. 2-6, 5 il. Prezentacja czeskiego baroku na tle kultury europejskiej.

J. Kaše, *Panství Malešov, zámek Rožtěž a kaple sv. Jana Křtitele na*

Vysoké (poznámky ke struktuře českého dominia), Část I. (Dobra Maleszow, zamek Roztiež i kaplica Św. Jana Chrzciela na górze Wysoka (uwagi na temat struktury czeskiego dominium), ss. 7-12, 6 il. Studium historyczne dóbr Maleszow i zamku Roztiež, rozwój w końcu XVII w. dzięki działalności hrabiego Franciszka A. Szporka. P. Vácha, *Ochrana a údržba zvonářských památek* (Ochrona i utrzymanie zabytkowych dzwonów), ss. 13-20, 8 il. Problemy utrzymania i konserwacji dzwonów, eksploatacja i stosowanie mechanizmów elektrycznych.

J. E. Svoboda, *Vyšehrad s údolím Botiče a fenomén českého kubismu* (Wyszehrad i dolina rzeki Boticy a fenomen czeskiego kubizmu), ss. 21-26, 11 il. Materiał dotyczący kilku kamienic i willi zbudowanych w 1913 r. w Pradze na nabrzeżu Wełtawy po stronie Wyszehradu na ul. Libuszi i na ul. Neklanowej — przykłady architektury kubistycznej Josefa Chochola.

J. Kaigl, *K posledním stavebním úpravám kostela v Čechovicích* (Na temat ostatnich przebudów kościoła w Czechowicach), s. 27, 2 il. Krytyczna ocena dotychczasowych działań konserwatorskich.

KRADZIEŻE DZIEŁ SZTUKI, ss. 28-29, 4 il. Tekst również w jęz. niemieckim. Informacja o zaginionych obiektach.

J. Sommer, *Poznámky k výkladu stavebního vývoje několika středověkých kostelů v nejnižším cípu Čech* — 3 (Uwagi na temat rozwoju wybranych kościołów średniowiecznych w najbardziej wysuniętym na południe rejonie Czech — 3), ss. 30-33, 11 il. Prezentacja kościołów Św. Katarzyny w Horzicach, Św. Marii Magdaleny w Chwalszicach i Św. Marcina w Polnej.

R. Blatný, *Loňské 150té výročí druhého pražského mostu přes Vltavu* (Zesłoroczna 150 rocznica przzerwycenia drugiego mostu nad Wełtawą w Pradze), ss. 33-34, 3 il. Most łańcuchowy Franciszka Józefa został zbudowany w l. 1839-1841 wg proj. inż. B. Schmircha (dziś w tym miejscu znajduje się most 1 Maja). Ważny element w rozwoju urbanistycznym Pragi po stronie Smichowa.

RECENZJE, s. 35-40

Zeszyt 11, stron 44, ilustracje

J. Vítovský, *Několik poznámek k problematice Karlštejna* (Kilka uwag na temat Karlsztejnu), ss. 1-14, 14 il. Złożona problematyka rewaloryzacji zamku Karlsztejn

wskutek ingerencji XIX-wiecznych. Omówienie prowadzonych prac i ich wpływu na aktualny stan obiektu. Obszerne studium na tle historycznym.

H. Blochová, *Zhodnocení výsledků průzkumu souboru deskových obrazů z kaple sv. Kříže na Karlštejně* (Ocena rezultatów badań zbioru malarstwa tablicowego w kaplicy Św. Krzyża na Karlsztejnie), ss. 15-27, 28 il. Wyniki badań chemiczno-technologiczno-konserwatorskich. Technologia złączenia w malarstwie średniowiecznym.

P. Mařík, *Mikroskopický průzkum techniky malby na deskách mistra Theodorika v kapli sv. Kříže na Karlštejně* (Badania mikroskopowe techniki malarstwa tablicowego mistrza Teodoryka w kaplicy Św. Krzyża na Karlsztejnie), ss. 28-39, 29 il. Szczegółowe omówienie poszczególnych technik, technologii i materiałów.

J. Josefík, *Průzkum a restaurování gotické nástenné malby Klanění tří králů v katedrále sv. Víta v Praze* (Badania i restauracja gotyckiego malowidła ściennego "Pokłon Trzech Króli" w katedrze Św. Wita w Pradze), ss. 40-44, 11 il. Omówienie przeprowadzonych prac, re-spektujących wyjątkową wartość malowidła.

oprac. Magdalena Gumkowska

CZYTELNIA
SZTUKI

WARUNKI PRENUMERATY

1. Za pośrednictwem Centrali Kolportażu „Prasa-Książka-Ruch”

— Wpłaty na prenumeratę przyjmowane są tylko na okresy kwartalne.

Cena prenumeraty krajowej na II kw. 1994 r. wynosi 25.000 zł, a cena prenumeraty ze zleceniem dostawy za granicę jest o 100% wyższa od krajowej.

— Wpłaty na prenumeratę:

— krajową—przyjmują jednostki kolportażowe „RUCH” S. A. właściwe dla miejsca zamieszkania lub siedziby prenumeratora. Dostawa egzemplarzy następuje w uzgodniony sposób.

— wpłaty od osób lub instytucji zamieszkałych lub mających siedzibę w miejscowościach, w których nie ma jednostek „RUCH” przyjmuje „RUCH” S. A. Oddział Warszawa, 00-958 Warszawa, ul. Towarowa 28. Konto: PBK XIII O/W-wa 370044-1195-1339-11, zapewniając dostawę pod wskazany adres pocztą zwykłą w ramach opłaconej prenumeraty.

— zagraniczną — „RUCH” S. A. Oddział Warszawa, 00-958 Warszawa, ul. Towarowa 28. Konto: PBK XIII O/W-wa 370044-1195-1339-11, zapewniając dostawę pod wskazany adres pocztą zwykłą w ramach opłaconej prenumeraty, z wyjątkiem zlecenia dostawy pocztą lotniczą, której koszt w pełni pokrywa zleceniodawca.

— Terminy przyjmowania prenumeraty krajowej i zagranicznej:

do 20 XI — na I kwartał roku następnego,

do 20 II — na II kwartał,

do 20 V — na III kwartał,

do 20 VIII — na IV kwartał.

Za pośrednictwem firmy AMOS

na 1 egz. na II kw. wynosi 25.000 zł, na IV kwartał 25.000 zł. Wpłaty na prenumeratę przyjmowane są na okresy półroczne. Cena prenumeraty ze zleceniem dostawy za granicę jest o 100% wyższa od krajowej. Wpłaty na prenumeratę należy wносить na konto firmy AMOS, 01-806 Warszawa, ul. Zuga 12, tel. 34-65-21, PKO 00-100/Warszawa, nr 1586-77578-136 (z dopiskiem „Ochrona Zabytków”). Dla prenumeratorów zamawiających minimum 10 egzemplarzy — dodatkowo jeden egzemplarz bezpłatny.

Informujemy uprzejmie, że Wydawnictwa Ośrodka Dokumentacji Zabytków posiadają jeszcze w sprzedaży następujące publikacje:

Słownik terminologiczny zabytków, z. 3: *Instrumenty muzyczne*, cz. I: *Instrumenty klawiszowe*, s. 208, il., cena 30.000 zł

A. Żaryn, *Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS. Zarys działalności i wybór dokumentów*, Cz. s. 268, cena 3.000 zł

M. Michałowska, *Zabytkowe tekstylia kieleckie. Katalog*, s. 156+il., cena 12.000 zł

J. Kurzątkowski, *Mały słownik ochrony zabytków*, s. 92, cena 12.000 zł

Czterdziestolecie Wydziału Konserwacji Dzieł Sztuki ASP w Krakowie, s. 328, il., cena 40.000 zł

Polish cultural property on the List of World Heritage, folder, cena 10.000 zł

E. C. Harris, *Zasady stratygrafii archeologicznej*, wyd. 2, s. 64+32 tabl. il., cena 30.000 zł

Kodeks etyki zawodowej Międzynarodowej Rady Muzeów (ICOM), s. 43, cena 6.000 zł

Zabytki architektury i budownictwa w Polsce. Woj. białostockie, s. 372 + mapa, cena 30.000 zł

Zabytki architektury i budownictwa w Polsce. Woj. wrocławskie, s. 127 + mapa, cena 20.000 zł

Informator Archeologiczny. Badania 1989, s. 116

Informator Archeologiczny. Badania 1990, s. 135

A. M. Sikorska, *Wiejskie siedziby szlachty polskiej z czasów saskich*, s. 62 i 149 il., cena 30.000 zł

A. Majdowski, *Ze studiów nad Fundacjami Potockich z Wilanowa*, s. 189 + 44 tabl. il., cena 30.000 zł

A. Majdowski, *Ze studiów nad architekturą sakralną w Królestwie Polskim*, s. 138, il. cena 30.000 zł

Wykaz muzeów w Polsce (sierpień 1993), s. 65, cena 10.000 zł

Muzea-Szkole. Informator dla nauczycieli, s. 337, cena 30.000 zł

Katalog rysunków architektonicznych z akt Dyrekcji Ubezpieczeń (1843-1866) w Archiwum Państwowym

w Kielcach, opracowali: A. Penkalla i J. Szczepański, s. 433, cena 40.000 zł

P. Barker, *Techniki wykopalisk archeologicznych*, s. 208, il., cena 60.000 zł

Słownik terminologiczny architektury, z. I - J. Tajchman, *Stolarka okienna*, s. 32, cena 20.000 zł

oraz czasopisma: „Ochrona zabytków”, „Zdarzenia Muzealne”, „Muzealnictwo” – numery archiwalne i bieżące.

Sprzedaż za zaliczeniem pocztowym lub bezpośrednio w Dziale Wydawnictw ODZ, 00-052 Warszawa, ul. Mazowiecka 11, I piętro pok. 18, tel. 27-00-38

CENA – 25 000 zł

Indeks – 367605
ISSN 029-8247